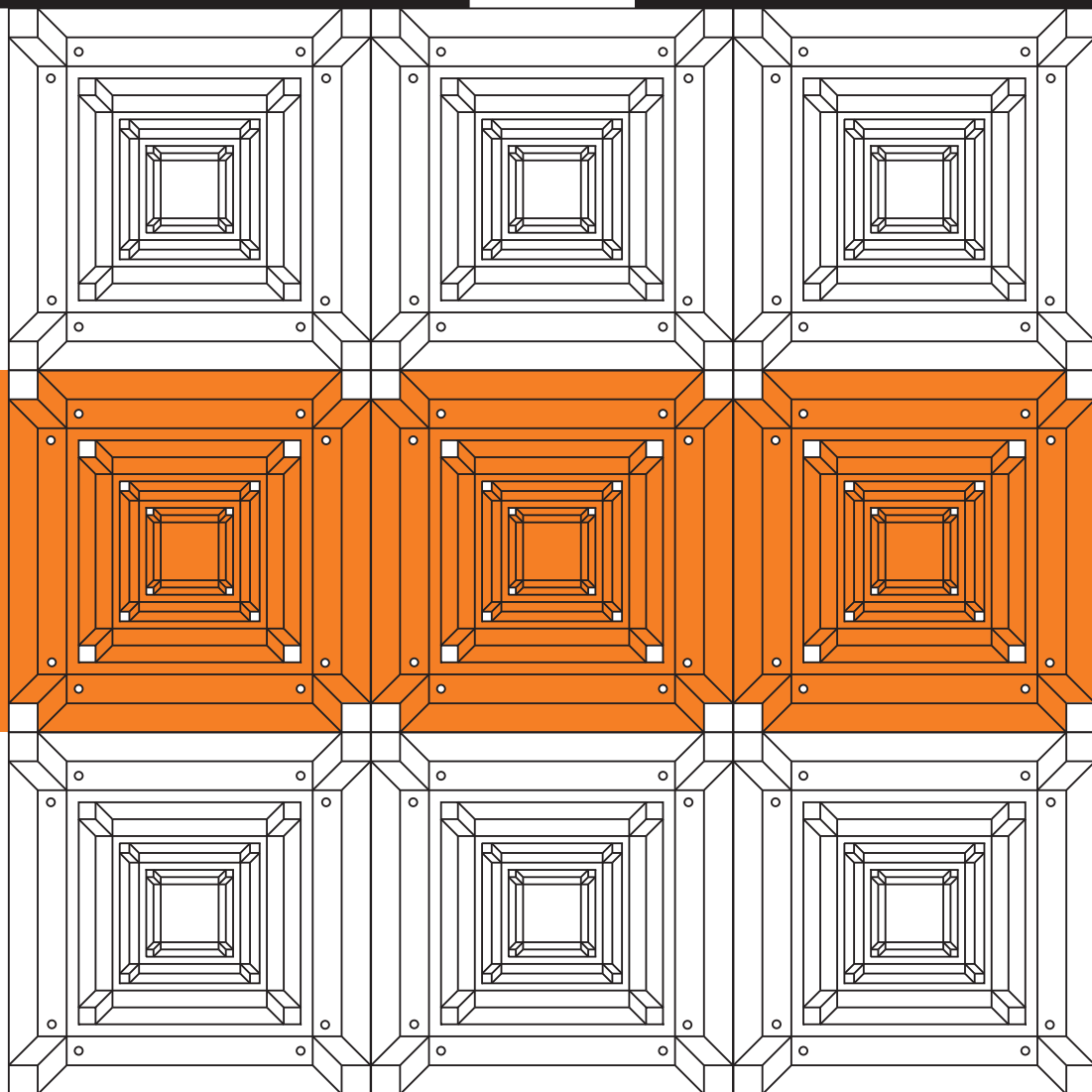

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

2

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Avguštin Malle, dr. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 5. 11. 2013

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektoriranje: Bojana Samarin, prof.

Prevodi: Borut Praper – angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:
720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za
raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract in
ERIH – European Reference Index for the Humanities

Kazalo

RAZPRAVE – ARTICLES

- Jernej Mlekuž, »Moja politika je kranjska klobasa«. Par madežev kranjske klobase v slovenski politiki, zapackanih v slovenskem časopisju do prve svetovne vojne 7
»My Policy is Carniolan Sausage«: A couple of Carniolan sausage stains in the Slovenian politics, smearing the Slovenian newspapers before World War I
UDK: 323(497.4) "1941/1990" : 316.647.8(=163.6)
- Marko Zajc, Josip Jurčič's Tradition in Muljava: The Boundaries of Localism and Nationalism 23
Tradicija Josipa Jurčiča na Muljavi: meje lokalizma in nacionalizma
UDK: 323.14 : 908(497.4Muljava) : 929Jurčič J.
- Jure Gašparič, Mojca Šorn, Poklicna struktura poslancev Narodne skupščine Kraljevine SHS / Jugoslavije 37
Occupational Structure of the National Assembly Members of the Kingdom of SHS/Yugoslavia
UDK: 342.534:331.54"1918/1941"
- Boris Mlakar, Zaton Organizacije jugoslovanskih nacionalistov - Orjune pod budnim očesom italijanskih fašističnih oblasti)..... 48
The Decline of the Organisation of Yugoslav Nationalists – ORJUNA – Under the Watchful Eye of the Italian Fascist Authorities
UDK: 323.14(497.1) : 321.64(450) "1922/1941"
- Mateja Ratej, Pogledi na revščino: iz korespondence Ivana Pucelja, ministra za socialno politiko in narodno zdravje Kraljevine Jugoslavije 64
A Look at Poverty : from the Correspondence of Ivan Pucelj, Minister of Social Policy and National Health of the Kingdom of Yugoslavia
UDK: 316.344.233(497.1)"193":929Pucelj I.
- Kornelija Ajlec, UNRRA v Jugoslaviji in Sloveniji 79
UNRRA in Yugoslavia and Slovenia
UDK: 339.96(497.1):341.123"1945/1947"

Jože Princič, Pospešena elektrifikacija - temelj energetske strategije Slovenije v času obnove in centralno planske ureditve (1945-1950)	100
<i>High Priority Electrification: the Foundation of Slovenian Energy Strategy during the Restoration and Centrally Planned System (1945-1950)</i>	
UDK: 621.311.1(497.4)"1945/1950"	

Aleksander Lorenčič, Razvoj naftno-plinskega gospodarstva v Sloveniji	120
<i>Development of Oil and Gas Economy in Slovenia</i>	
UDK: 665.612(497.4)"1990/2004"	

Miha Pongrac, Boštjan Udovič, Zgodovinski razvoj okoljske diplomacije v Sloveniji 1991–2012	133
<i>Historical Development of Environmental Diplomacy in Slovenia 1991–2012</i>	
UDK: 502.14: 341.7(497.4)"1991/2013"	

ZAPISI – NOTES

Natalija Mihelčič, Kulturna dejavnost na Kočevskem v 70. letih 20. stoletja.....	149
<i>Cultural Scene in the Kočevje Region: Cultural Activities of Societies in Kočevje in the 1970s</i>	
UDK: 061.2:379.82(497.4Kočevje)"197"	

RAZMIŠLJANJA IN RAZPRAVLJANJA – REFLECTIONS AND DISCUSSIONS

Janko Pleterski, Država dveh domovin: historiografski premislek.....	161
--	-----

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA – HISTORICAL DOCUMENTATION

Nina Vodopivec, Pogovor z dr. Antonom Vratušo: gibanje neuvrščenosti in odprtost Slovenije v svet	175
---	-----

JUBILEJI – JUBILEES

Janko Pleterski – devetdeset let (Jurij Perovšek)	187
---	-----

IN MEMORIAM

Prof. dr. Janez Cvirn (1960-2013) (Andrej Studen)	197
---	-----

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Jurij Perovšek, Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920-1941 (Mirko Stiplovšek)	201
Marija Počivavšek, En gros & en detail: trgovina v Sloveniji do druge svetovne vojne: trendi, strukture, prakse (Mirko Stiplovšek)	206
Tone Ferenc, Izbrana dela (Mirko Stiplovšek)	210
Lazar Džamić, Cvjećarnica u kući cveća: kako smo usvojili i živeli Alana Forda (Jurij Hadalin)	216
Jure Gašparič, Državni zbor 1992–2012 (Zdenko Čepič)	219

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšé zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov – 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije – kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedbi vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana 1996, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnoma in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1–2, str. 43–57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta).
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.cepic@inz.si).

1.01

UDK: 323(497.4) "1941/1990" : 316.647.8(=163.6)

Prejeto 2. 4. 2013

Jernej Mlekuz*

**»Moja politika je kranjska klobasa«. Par madežev
kranjske klobase v slovenski politiki, zapackanih v
slovenskem časopisju do prve svetovne vojne**

IZVLEČEK

Kranjska klobasa v obdobju od pomladi narodov do razpada Avstro-Ogrske ni bila zgolj polnilo želodca, temveč tudi velecenjeno okrepičilo, poživilo sprva prebujajoče se in pozneje v zadnjih desetletjih obravnavanega obdobja že povsem prebujene narodne identitete. Imela je posebno mesto v slovenski družbi in kulturi. Kaj pa njeno mesto v političnem življenju? Predvsem je imela velik simbolni, označevalni potencial, bila je močno označen objekt, ki je lahko pritegnil zelo različne (upo)rabe, bila je prikladna, pogosto pri roki za različne priložnosti in potrebe, med drugimi tudi takšne ali drugačne »politične«. Besedilo se omeji na tri packe kranjske klobase v slovenski politiki obravnavanega obdobja, zapackane v časopisju: v žuganju piscev Slovenskega naroda »elastikom« – politikom zmerne narodne politike v Taaffejevem obdobju, v sporih znotraj socialističnega tabora med Slovenci v ZDA in v enem od največjih družabno-političnih škandalov na Kranjskem pred 1. svetovno vojno, zavretem v ozračju neizprosne liberalno-klerikalne boja za oblast, v t. i. aferi Theimer.

Ključne besede: kranjska klobasa, slovensko časopisje, (slovenska) politika, politični spori.

ABSTRACT**»MY POLICY IS CARNIOLAN SAUSAGE«****A COUPLE OF CARNIOLAN SAUSAGE STAINS IN THE SLOVENIAN POLITICS,
SMEARING THE SLOVENIAN NEWSPAPERS BEFORE WORLD WAR I**

In the period between the Spring of Nations and the dissolution of the Austro-Hungarian Empire, Carniolan sausage did not only fill stomachs. It was also a highly esteemed refreshment, a stimulant for what was initially nascent and later – in the final decades of the period under consideration – already completely awakened national identity. Carniolan sausage had a special place in the Slovenian society and culture. However, what about its place in the political life? It especially had a great symbolic potential and it was a strongly marked object, allowing for various

* dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; mlekuz@zrc-sazu.si

uses. It was convenient, frequently available for various occasions and needs, among others also for a range of »political« applications. The following text limits itself to three Carniolan sausage stains in the Slovenian politics in the period under consideration, smearing the press: the wagging fingers of the Slovenski narod newspaper journalists at the »flexible« – the politicians of moderate national policy in the Taaffe period; the disputes within the socialist camp among Slovenians in the United States; and finally one of the biggest social-political scandals in Carniola before World War I, brought to the boiling point in the atmosphere of the ruthless liberal-clericalist struggle for authority during the so-called Theimer affair.

Keywords: Carniolan sausage, Slovenian press, (Slovenian) politics, political disputes

Naslov članka je kajpada iztrgan, z britvijo izrezan iz satiričnega lista *Brivec* (»bril trikrat na mesec«), kjer pod sliko Dobrovoljčka brije to besedilo: »Dobrovoljček: Naj krenem na levo ali desno, povsod sama neumna politika, opozicija, obstrukcija, abstinenca. Moja politika je kranjska klobasa s hrinom; opozicijo nosim le v nogah kedar ga imam pod klebukom pol vedra; abstinenco drži moj trebuh samo takrat, kedar sem se najedel da komaj diham in obstrukcijo uganjam kadar mi moja Žefa zasmodi volovsko 'brižadlo'. Takih politikov potrebuje naša Avstrija. — Kaj ne modri možje!«¹

»Brivčev Dobrovoljček«.

¹ Brivec, 10. 1. 1899.

Kot sedaj že dobro vemo, kranjska klobasa v obdobju od pomladi narodov do razpada Avstro-Ogrske ni bila zgolj polnilo želodca, temveč tudi velecenjeno okrepčilo, poživilo sprva prebujajoče se in pozneje v zadnjih desetletjih obravnavanega obdobja že povsem prebujene narodne identitete.² In ne samo to, imela je – zaradi svojega neizbrisljivega okusa po slovenskem, častnega mesta na jedilniku v gostilni »made in Slovenija« – zelo posebno, bržkone ne povsem nepomembno mesto v intenzivno kuhajoči se slovenski družbi in kulturi. Kaj pa njeno mesto v slovenski politiki oziroma v slovenskem političnem življenju? Prav na to kratko vprašanje bomo poskušali odgovoriti v tem kratkočasnem besedilu, oziroma, če smo piko- ali besedilu primerneje, klobasolovski, pogledali bomo, kako je bilo slovensko politično življenje – bogato postreženo na časopisnem papirju – začinjeno, popackano, zamaščno s kranjsko klobaso. Torej, pod inšpekcijski oziroma raziskovalni drobnogled bomo postavili nekaj mastnih, sočnih madežev, ki jih je v slovenskem političnem življenju oziroma v časopisju, ki je vestno beležilo to meseno življenje prepojeno s političnimi prepričanji in nazori, zapackala kranjska klobasa. In kaj naj bi ti madeži pravzaprav bralcem servirali? Postregli naj bi odgovore (no, nikakor ne končne in dokončne, ampak zelo parcialne) na vprašanje, kako, na kakšne načine se je slovenska politika – nedvomno zelo pomembna in relativno dobro opisana zadeva slovenskega žitja in bitja,³ neizbežno pogreta v časopisju, temu, z besedami Ivana Prijatelja, »instrumentu, ki je pri kulturnem in civilizacijskem preporedu slovenskega ljudstva v narod od imenovanih šestdesetih let igral glavno vlogo«⁴ – krepčala s kranjsko klobaso.

Zakuhamo torej lahko nekakšno tezo, da je imela kranjska klobasa (tudi) politični potencial, oziroma, da je služila političnim interesom, kot lahko med drugim preberemo v *Soči*, goriškem listu liberalnih prepričanj:⁵ »*Primorskemu listu*« [krščansko-socialni list],⁶ temu najpripravnejšemu listu za zavijanje kranjskih klobas, svetuje-

² Jernej Mlekuž: Ostrupljanje s klobaso: nekaj ugrizov v klobčič kranjske klobase in narodnega ponosa, zvit v slovenskem časopisju od pomladi narodov do konca prve svetovne vojne. V: Zgodovina za vse, 2013, št. 1, str. 30–41 (dalje Mlekuž, Ostrupljanje s klobaso).

³ O političnem življenju v obravnavnem obdobju Peter Vodopivec: Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana 2006 (dalje Vodopivec, Od Pohlinove slovnice do samostojne države); Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918: razprave in članki. Ljubljana 2002 (dalje Melik, Slovenci 1848–1918); Stane Granda: Prva odločitev Slovencev za Slovenijo. Ljubljana 1999 (dalje Granda, Prva odločitev Slovencev za Slovenijo) idr.

⁴ Gl. Branko Marušič: Slovenski periodični tisk na Goriškem. V: Jadranski koledar 1987. Trst 1988, str. 223–232 (dalje Marušič, Slovenski periodični tisk na Goriškem), tu str. 223. Časopis – to po Benedictu Andersenu osrednje »produkcijsko sredstvo« za oblikovanje in razvoj narodne identitete – nedvomno ni bil pomemben le zaradi uveljavljanja ideje, da so ljudje, ki berejo isti jezik, pripadniki iste (narodne) skupnosti (kar jim je omogočilo, da so si neznance onkraj meja lokalnih skupnosti zamišljali kot pripadnike iste skupnosti). Časopis je prinašal, širil in utrjeval tudi skupne teme, vsebine, ideje, simbole ter njihovo specifično percepcijo, in je tako gradil, utrjeval, oblikoval narodna občestva.

⁵ Soča je bila med leti 1889 in 1893 v katoliških rokah. O časopisju na Goriškem v omenjenem obdobju piše podrobno Marušič, Slovenski periodični tisk na Goriškem.

⁶ Primorski list je začel izhajati v Trstu leta 1893, z drugim letnikom pa se je preselil v Gorico in tu izhajal do leta 1914. Klerikalni tabor, ki na Goriškem ni bil enoten, je izdajal več različnih časopisov (Gorica, Primorski list, Delavski prijatelj in Rimski katolik). – Marušič, Slovenski periodični tisk na Goriškem, str. 228.

mo: le nikar ne ljudi furbati!«⁷ In prav s tem političnim potencialom in političnim interesom kranjske klobase bomo poskušali potešiti klobase lačno bralstvo. Če to zakuho neokusno zamastimo še z motom Sidneya W. Mintza: Ko enkrat razumemo razmerje med politiko in kranjsko klobaso, na novo odkrivamo zgodovino nas samih.⁸ Poglejmo torej to razmerje med politiko in kranjsko klobaso ter poskusimo v teh politično razkuhanih ali prekuhanih časih na novo odkriti zgodovino nas samih.

»Elastični možje, zamaknjeni v obljubljeno 'kranjsko klobaso'«

Jasno in glasno povejmo že na začetku: kranjsko klobaso so uživali tako klerikalci kot liberalci, tako naprednjaki kot konservativci, tako mladoslovenci kot staroslovenci, tako, kot bi danes rekli, levi kot desni. Pa seveda tudi bolj maloštevilni socialisti.⁹ O tem pričajo vsemogoča časopisna povabila, vabila, poročila idr. z dogodkov te ali one politične družine. Da ne bomo predaleč odklobasali, se za hip izmuznimo na eno od prireditev (no, v pričakovanje le-te) političnega tabora, ki mu bomo posvetili večino besedila v tem poglavju, na »sokolovo maškarado«: *»Praznik, katerega željno pričakuje mlado in staro! Tudi mi se ga veselimo in tem večje je naše radostno razpoloženje, ker naš gostitelj ne štedi z izbornim falernskim vinom in s pristnimi, že tedaj po vsem svetu znanimi kranjskimi klobasami (farcimenta Carniolica).«*¹⁰

A kranjske klobase tako eni kot drugi niso uživali le med zobmi, ampak tudi ali še bolj v jeziku. In prav v uživanju kranjske klobase v jeziku, kot kažejo časopisna besedila, se rišejo razlike med političnimi tabori.

Vedeti moramo, da kranjska klobasa ni bila le sočen označevalec za slovenstvo in za vsemogoče v slovenstvo namakane reči, temveč je bila tudi stvar vsakdanje, zelo konkretne, banalne uporabe, kot lahko preberemo v prvem slovenskem ženskem listu: *»Ti samogoltni samci, ti izžeti dvonožni sesalci, ki se kopljejo v lužah namesto v*

⁷ Soča, 19. 2. 1906. Konec liberalno-katoliške sloge na Goriškem je bilo leta 1899 (tega leta začne tudi izhajati novo glasilo klerikalnega tabora Gorica). Leto kasneje je bila ustanovljena Narodno napredna stranka na Goriškem, katoliška stran pa je zaradi notranjih nasprotij (med pristaši t. i. liberalnega katolicizma in krščanskimi socialci) svojo politično stranko postavila šele leta 1907, ko je bila v Gorici ustanovljena slovenska ljudska stranka. – Vodopivec, Od Pohlinove Slovnice do samostojne države, str. 113.

⁸ Sidney Wilfred Mintz: Sladkost in moč: mesto sladkorja v moderni zgodovini. Ljubljana 2010, str. 311. V originalu: »Ko enkrat razumemo razmerje med blagom in osebo, na novo odkrivamo zgodovino nas samih.«

⁹ Prve delavske stranke na slovenskem ozemlju se pojavijo v sedemdesetih letih 19. stoletja. V osemdesetih letih se podobno kot drugje v Avstriji nadaljuje oblikovanje delavskega političnega tabora, ki pa je leta 1884 doživelo udarec z zaostrenim vladnim nastopom proti socialistom, ko so oblasti ljubljanskega delavskega voditelja Franca Železnikarja in njegove somišljenike zaprle in jih obsodile na dolgoletne zaporne kazni. V istem času so zaprli tudi več slovenskih simpatizerjev socializma drugje po Avstriji. Ljubljansko delavsko društvo je leta 1887 obnovilo dejavnost in se povežalo z avstrijskim socialnodemokratskim gibanjem. Tripolno politično podobo, ki je ustrezala stanju pri drugih avstrijskih in zahodnoevropskih narodih, je slovensko politično življenje z uveljavitvijo socialne demokracije dobilo v devedesetih letih 19. stoletja. – Vodopivec, Od Pohlinove Slovnice do samostojne države, str. 91, 108–109, 124.

¹⁰ Slovenski narod, 24. 2. 1911, Društvena naznanila. Sokolova maškarada.

čisti vodi — katerim so problemi življenja samo kranjske klobase in dobro vino, ki lazijo samo za dekleti in tulijo za njimi kot lačni volkovi, delajo malo ali pa nič.«¹¹ In ne samo to, kranjska klobasa je bila predmet posebnega telesnega (in seveda tudi duševnega) ugodja, užitkarstva: »Polovica kranjske klobase bi mi bila ljubša, kakor vse te bedarije o človeštvu in o socialnih pravicah in krivicah. Ko sem vaju poslušal, mi je bilo tako pri srcu, kakor zdravemu človeku, kadar ga zapro v norišnico.«¹² Na eni strani torej trivialnost, materialnost, samoumevnost kranjske klobase in na drugi strani njena zazrtost v svet (narodnih) idealov, čaščenj, idej. Bila je (in še vedno je) kočljiva reč, polna metafizičnih muh, ki ne vedo, katero govno jim bolj diši – materialistično ali idealistično. Lahko bi rekli, da je (bila) obdarjena z ambivalentno naravo. Je nadvse uporabna stvar, pritiče ji »fiziološka« koristnost, služi »primarnim« človeškim potrebam. A obdarjena je še z neko drugo bolj posvečeno, idealistično, zaverovano naravo, o kateri smo na dolgo in široko spregovorili na drugem mestu.¹³ In prav ta ambivalentna narava kranjske klobase je, naj se sliši še tako nadrealistično ali halucinogeno, zamastila tudi slovensko politično življenje v obravnavanem obdobju: »(Govor dra. Ivana Tavčarja na volilnem shodu v Višnjigori.) / Cenjeni gospodje volilci! Upanje smo imeli, kakor je goji še dandanes krški Lapajne, da se bodo dale volitve v deželni zbor mirno in dostojno voditi. Že v zadnjem zasedanju smo se v ta namen pošteno trudili, ker smo hoteli dokazati, da vzlic različnim načelom osebe lahko občujejo po oblikah omikanih mož. Poniževali smo se tako globoko, da smo občevali še celo z osebami, ki svojo častno besedo s tisto hitrostjo in lahkoto povžijejo, kakor povžije lačen voznik suho kranjsko klobaso na svojem potu. Varali smo se! In danes je morda stari Lapajne jedina oseba na Kranjskem, ki hoče deželnozborske volitve brez pohujšanja dognati. Toraj čast temu velikanu! / Naši nasprotniki pa so že pograbili po loparju in 'osrednji volilni odbor katoliško-narodne stranke' je dne 10. avgusta priobčil 'Slovincu' tako imenovani volilni manifest, kojega čitanje bi vsem miroljubnim spravljujcem, katere vlačí naša stranka kot balast s sabo, prav toplo priporočal. Ta manifest kaže v vsaki vrsti oholega dra. Šušteršiča, v celoti pa napravlja vtis, kakor da so ga spisali pijani gorjanci. In v istini, pijani gorjanci bi se danes v 'znamenju svetega križa' – ti hinavci! – radi polastili naših javnih razmer.«¹⁴

A vrnimo se nekoliko v preteklost. Je klobaso v svojem govoru Ivan Tavčar mogoče obudil iz skoraj dve desetletji starega žuganja piscev *Slovenskega naroda* »elastikom« – nasprotovanja politikom zmerne narodne politike v Taaffejevem obdobju? »Da bi opravičili in obrazložili svoje dejanje in nehanje, pisarijo nam ti gospodje, da je narodni razpor tudi pri nas 'pro nihilo', da nehamo Nemce v deželi dražiti, da hodimo Slovenci brezpogojno z vladami, potem da se mi Krajnci že prebijemo do sijajne bodočnosti, ko nam bode slovenska narodnost 'deveta briga,' a preljuba 'kranjska klobasa vse!«¹⁵ To »mladoslovensko« (ne)uživanje kranjske klobase je bilo še bolj slastno-mastno v članku »Peska v oči!«: »Pa denimo, da je res narodno stvar na Kranjskem na

¹¹ Slovenka, 1901, št. 2, Na divanu za podlistek (R. V. Lačevski, Ljubljana).

¹² Slovenski narod, 2. 6. 1905, Koristka. Povest.

¹³ Mlekuž, Ostrupljanje s klobaso.

¹⁴ Slovenski narod, 17. 8. 1901, Proč s hinavščino iz našega javnega življenja.

¹⁵ Slovenski narod, 12. 4. 1884, Letošnji velikonočni prazniki.

boljših nogah, nego je v resnici. Ali res mislite, da nam je potem slov. narodnost povsod zagotovljena? O kako se varate! Ali je pa morebiti nekaj resnice na tem, kar se v novejšem času bolj ali manj glasno šepeta, da tu gre samo za kranjsko klobaso in za kranjski cviček. Ako je temu res tako, potem bodite uverjeni, — vi grobokopi slovenskega naroda, da vam bode vaša klobasa hitro presedala, osole vam jo tako, da vas naglo mine vsa slast do nje, in tudi vaš cviček vam zagreni.»¹⁶

Maščoba »elastične kranjske klobase« pa je brizgnila tudi preko meja dežele Kranjske. Zapackala je »Dopisi[e]. Iz Pulja 27. decembra«: *»Kakim potom pa naj dosežemo ta plemeniti namen? Najprilicnejši pot so gotovo bralna društva, čitalnice. Društveno življenje kaj ugodno upliva, zlasti na priprostega človeka. In tako društvo imamo v Pulji. Tja, tja vabite naše rojake, tam v društveni sobi, v prijateljskem pogovoru jim lahko vcepite idealov, kajti narod brez idealov nema bodočnosti, njemu je usojen pogin. Bog ne daj, da bi se v našem narodu ugnjezdili oni nesrečni principi, katere s tako virtuočnoatjo pridigujejo takoimenovani praktični politiki. 'Kranjska klobasa', in naj si bode še tako mastna, nas ne bode rešila narodnega pogina. Le nerazrušljivo srčno prepričanje, možki značaj in plamteče rodoljubje, ti so paladium, kateri nas stori nepremagljive nasproti sovragom našim.*»¹⁷ In to seveda ni bila edina mastna packa »elastične kranjske klobase« zunaj meja Kranjske in tudi ne zadnja v vrsti pack. Kot elastika se je raztegnila tudi v »Dopis[e]. Iz Pulja 3. Junija«: *»Zjedinili ste se bili kranjski Slovenci in v složnem delovanju vrgli ste bili tujca-gospodarja iz hiše slovenske. In bili ste sami gospodarji v njej. Toda prirojena nam neslog, pogin našim pradedom, prokletstvo naše, vzplamtela je v narodu. Čredo brez pastirja-voditelja, 'ubogo gmajno' begajo elastični možje, zamaknjeni v obljubljeni 'kranjsko klobaso'!*»¹⁸

»Elastični možje, zamaknjeni v obljubljeni 'kranjsko klobaso'« – tarča ostrega pisanja *Slovenskega naroda* – so bili liberalni politiki, ki so sledili nazorom liberalnega vodja Franca Šukljeta. Ta bržkone najvidnejši slovenski liberalni politiki v Taaffejevem obdobju je prav tako kot slovenski katoliški konservativci zaradi pričakovani večje slovenske avtonomije in strahu pred vplivom nemških liberalcev podpiral nemške konservativce. Pri načelnih zadevah, kjer so imeli Slovenci koristi, je zagovarjal in vodil politiko zmernosti in prožnosti (prijelo se ga je ime »fanatik oportunitizma«). Liberalne politike, ki so sledili njegovi politiki (zmerna narodna politika in prilagoditev razmeram) pa se je prijelo ime »elastiki«. »Elastikom« so z zahtevami po odločnejši narodni politiki nasprotovali starejši liberalci (Josip Vošnjak in Valentin Zarnik) in še bolj goreče mlajši radikali (Ivan Hribar in Ivan Tavčar),¹⁹ s prepričanjem, da kranjska

¹⁶ Slovenski narod, 26. 5. 1884, Peska v oči. Z razliko od Kranjske, v kateri je v Taaffejevi dobi prevladovala zmerna narodna politika, je bilo na Štajerskem in Koroškem precej drugače. Uveljavljanje slovenščine v upravi in šolstvu je bila osrednja ost političnega boja narodnjakov vse ko konca dvojne monarhije. Bolje je bilo na Goriškem. – Branko Goropevšek: Od slogaštva do političnih strank – Slovenci in slovenske dežele v Taaffejevi dobi. V: Slovenska kronika 19. stoletja 1884–1899. Ljubljana 2001, str. 11–16 (dalje Goropevšek, Od slogaštva do političnih strank), tu str. 13.

¹⁷ Slovenski narod, 30. 12. 1884.

¹⁸ Slovenski narod, 8. 6. 1885.

¹⁹ Goropevšek, Od slogaštva do političnih strank, str. 13. V drugi polovici osemdesetih let 19. stoletja je, kot piše Goropevšek, prišlo do zbližanja med posameznimi strujami v liberalnem taboru, saj

klobasa – nedvomno dobro uveljavljen, slavljen in čislan označevalec za slovenstvo, a na drugi tudi zelo trivialna, banalna, materialna reč – »*naj si bode še tako mastna, [...] ne bode rešila narodnega pogina.*«

»Socialistično razmotrivanje«

Kot je dobro znano, se je tudi slovenska politika izselila s Slovenci v ZDA.²⁰ Z izseljenci in politiko pa je preko oceana odklobasala prav tako kranjska klobasa (ki je mimogrede z leti postala velecenjena »slovenska klobasa«, *Slovenian sausage*). A na drugi strani oceana je nad banalnostjo kranjske klobase vihal nos (med drugimi tudi) anonimni pisec *Proletarca*,²¹ »lista za interese delavskega ljudstva«: — *G. Konda pravi v 'Glas Svobode', potem ko je naštel koliko odstotkov gradiva se je uporabilo v to ali drugo smer — a drugo je pa razno nesocialno razmotrivanje. Prav imate g. Konda! 'Proletarec' se ne bode nikdar bavil s socialnim razmotrivanjem kakeršnim se bavi 'Glas Svobode', ki bo prišel kmalu prinašati članke o zakletih princezinjah in družih prismođarijah. 'Proletarec' se bavi s socialističnimi razmotrivanji, ki posegajo globoko v današnje socialne razmere. G. Konda sta besedi socialističen in socialen kranjska klobasa kakor mu je še mnogo družih besedij z devitimi pečati zapečateni knjiga.*«²²

Drugačen, manj vzvišen, če ne že kar užitekarski odnos do kranjske klobase je

je na Kranjskem vse bolj grozil razkol v slogaški politiki. O elastikih, slogaštvu, zbliževanju in razhajanju dveh največjih političnih taborov idr. tudi Andrej Pančur: Doba slogaštva. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 30–31; isti: Nastanek političnih strank. V: prav tam, str. 31–36; Vodopivec, Od Pohlínove slovnice do samostojne države, str. 81–126, še posebej str. 106–107; Melik, Slovenci 1848–1918; Granda, Prva odločitev Slovencev za Slovenijo idr.

²⁰ Žal pa preglednejše študije o političnem življenju Slovencev v ZDA pred prvo svetovno vojno (kot tudi kasneje) ni. O političnem življenju socialistov v omenjenem obdobju tako še vedno največ izvemo v: Jože Zaverčnik: Ameriški Slovenci: pregled splošne zgodovine Združenih držav, slovenskega naseljevanja in naselbin in slovenske narodne podporne jednote. Chicago 1925 (dalje Zaverčnik, Ameriški Slovenci). Leta 1903 je bil ustanovljen slovenski socialistični klub in leto kasneje (po zgledu drugih izseljenskih podpornih organizacij v ZDA) Slovenska narodna podporna jednota (oboje v Chicagu). – Vodopivec, Od Pohlínove slovnice do samostojne države, str. 125. V ZDA so socialisti imeli večji delež pristašev kot v stari domovini, izdajali pa so tudi številne časnike (npr. *Proletarec*, *Prosveta*, *Glas svobode*, *Edinost*) in druge publikacije. Mimogrede, slovenska politika v ZDA ni bila kopija politike v »stari domovini«. Če so bili liberalci in socialisti v stari domovini politični nasprotniki, so v ZDA na nekaterih področjih delovali z roko v roki (predstavniki obeh so bili npr. ustanovitelji Slovenske narodne podporne jednote). – Darko Friš: Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871–1924. Celovec-Ljubljana-Dunaj 1995, str. 198.

²¹ *Proletarec* je bil glasilo Jugoslovanske socialistične zveze, kasneje tudi Prosvetne matice v Ameriki. Izhajati je začel januarja 1906 v Chicagu in prvi urednik je bil Jože Zaverčnik, eden od najvidnejših socialistov med Slovenci v ZDA. Nekateri uredniki in sodelavci Prosvete so bili tudi na vodilnih mestih pri Glasilu Slovenske narodne podporne jednote (od leta 1906 Prosveta), tako je med časopisoma potekal boj za bralce. Časopis je bil sprva mesečnik, od oktobra 1907 do sredine 1950 tednik, nato je do ukinitve (6. 2. 1952) izhajal dvakrat mesečno (Jerneja Petrič: *Proletarec*. V: Enciklopedija Slovenije 5. Ljubljana 1991, str. 371).

²² *Proletarec*, 1906, št. 5, str. 5.

pokazal prav tako anonimni pisec v *Glasu svobode*,²³ »prvem svobodomiselnem listu za slovenski narod v Ameriki«, ki ga je soustanovil in izdajal gospod, »kateremu sta [bili] besedi socialističen in socialen kranjska klobasa«, torej g. Konda.²⁴ »Smeli ljudje! Po naključju prejel sem zadnjih par števil 'Proletarca'. Gospoda okoli Proletarca, ko Vas ne bi osebno poznal, bi Vam mogoče še nekoliko verjel ali dobro znani slovenski pregovor: 'Veliko besedičenja, mnogo laži', se mi nekako vsiljuje, ko čitam Proletarčeve predale. / Čemu vendar toliko pisarjenja o Jednoti, čemu toliko hrepenite po njej. Mari Vam žep skeli po njenih tisočakah in butice bole, ko uvidevate, da se ameriško-slovenski delavci proketo malo za Vaša napadanja na isto in nje uradnike zmenijo. / Seveda, ko bi bili Slovenci tako neumni, in vas imenovali (menim vas Zahrbtnika) blagajnikom, Petriča tajnikom in Šemastega Šimona predsednikom liste in tako izročili Jednotin scepter vašemu podlemu blagorodju ter s tem zadostili vašemu pohlepu, Proletarčevi predali bi se morda napolnili s čitvom in socijalnim razmotrivanjem iz one knjige, ki je zapečaten z devetimi pečati in kar je Kondi še kranjska klobasa. Kaj ne g. Zahrbtnik, kranjske klobase so dobre, ko bi jih takrat v Clevelandu imeli, nebi stradali. O, sladki spomin na 'kranjske klobase'. / Članom S. N. P. J. je dobro znano, da je bil Konda izvoljen tajnikom z 27, glasovi proti trem. / Kot tajnik in član Jednote, mu je naloga, isto braniti, zagovarjati in odbijati vsaki pohlepni napad na isto. To bode storil, če ima vsaj' toliko poguma kakor na korajžo klicani 'Šemasti Šimon'. / Kadar pa nas napadate glede socijalizma in se čutimo krive, ne odgovorimo ampak molčimo in vzamemo poduk kakor pošteni ljudje, vse kakor pa odgovarjati smo vam pripravljeni na vale izmišljene neresnične članke. / Konda nima nobenega 99letnega 'franchise' na Jednoti, pač pa je bil častno izvoljen tajnikom iste, ko njegov 'term' poteče imeli bodele pravico kandidirati za isto mesto. Politika! / Ko ne bi on bil izvoljen tajnikom bi bil kedo drugi. / Ravno tako mu predbacivate »eno in udobno življenje na stroške slovenskega naroda. / Gospodine to menda po sebi vzameš. / Ti in tvoji pripadniki živite na mani in pijete vodo iz skale. Pri gornji opombi izpustil si važen odstavek: Kodla živi na stroške slovenskega a Zahrbtnik et cons. Na stroške slovenskega in hrvaškega naroda. Duševno revše, prosim te stori mi to uslugo in ne bij sam sebe po lastnem obrazu. / Kondovo nagoto hočeš pokazati, ali dosedaj si še malo v tej zadevi storil, pazi se, ravno tako tudi tvoji pomagači. da vase nagote kedo pred občinstvom ne postavi. / Gospoda, spomnite se: »Tunc tua res agitur paries cum proxima

²³ Glas Svobode sta v Pueblu v Koloradu 23. 10. 1902 ustanovila Martin Konda in Frank Medica. Sprva je izhajal tedensko, od konca leta 1913 dvakrat tedensko, nato spet tedensko ali občasno. Leta 1903 je Konda uredništvo časopisa preselil v Chicago in tu je izhajal do konca (28. 12. 1928). V Chicagu so prevzeli urejanje časopisa socialisti, ki so se sprli s Kondo in ustanovili časopis Proletarec (Janja Klasinc: Glas Svobode. V: Enciklopedija Slovenije 3. Ljubljana 1989, str. 232). Več o izseljenskem časopisju Jože Bajec: Slovensko izseljensko časopisje 1891–1945. Ljubljana 1980.

²⁴ Martin V. Konda, rojen v Osojniku pri Črnomlju leta 1872, je v ZDA prišel leta 1886. Sprva je bil v Pueblu (Kolorado) sodelavec časopisa Mir, leta 1902 pa je s Frankom Medico ustanovil Glas svobode. S časopisom se je naslednje leto preselil v Chicago, kjer je še isto leto pomagal ustanoviti društvo Slavija in prvi slovenski klub Jugoslovanske socialistične zveze, leta 1904 pa Slovensko narodno podporno jednoto, v kateri je do leta 1907 opravljal funkcijo glavnega tajnika. Leta 1908 je bil iz jednote izključen, tako je ustanovil podporno društvo, iz katerega se je razvila Slovenska svobodomiselna podporna zveza (Jerneja Petrič: Konda, Martin. V: Enciklopedija Slovenije 9. Ljubljana 1995, str. 243).

ardet», in pustite Kondove konsortes na miru; če vam smo trn v peti, izpulite ga, ako ga morete. / Sicer pa gospoda, bolje bi bilo, ako uberete varno pot in če ste v resnici namenili predale svojega lista socialnim razmotrivanjem, odpečatite ono grozno knjigo vaše duševne vede.»²⁵

Spor, ki mu sledimo skozi več deset številk sveže ustanovljenega *Proletarca* (prvič natisnjenega januarja 1906) in nekaj let starejšega *Glasa Svobode*, in ki ga je le z branjem časopisnih člankov težko razumeti v celoti (v veliki meri gre za osebna podtikanja in zmerjanja), je bržkone predvsem spor znotraj Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ),²⁶ o katerem »razmotriva« Jože Zavertnik – za pisca ali pisce *Glasa Svobode* g. Zahrbtnik – v svoji knjigi s klobasasto dolgim naslovom: »V človeški družbi učinkuje naravni zakon akcije in reakcije. Ta učinkuje tudi v vseh družbenih tvorbah, kakor državah, društvih in organizacijah. Zakon akcije deluje v interesu razvoja in napredka, zakon reakcije pa hoče ohraniti, kar je doseženo, in se upira evoluciji. Ta zakon je prišel takoj po ustanovitvi učinkovati v Slovenski narodni podporni jednoti. Pojavili sta se dve struji. Ena je hotela ohraniti podporno organizacijo tako, kakršna je bila, druga si jo je izkušala izpopolniti in spraviti v soglasje s časovnim napredkom. To pomeni, da je v organizaciji nastala frikcija, kajti vsaka struja je bila prepričana, da dela v njeno korist. Kaj takega pa ni nič škodljivega za organizacijo. Frikcija pomeni, da je življenje v organizaciji, in da izkušajo vse struje po svojem prepričanju delati njej v prid.«²⁷ Vatroslav Grill je v knjigi *Med dvema svetovoma* bistveno manj idealističen, bolj konkreten: »Med Kondom, ki se je imel za svobodomisleca in urednikom Zavertnikom, ki je bil socialist, je prišlo do spora zaradi politične usmeritve lista [*Glas svobode*], nakar je SNPJ ustanovila svoje glasilo, ki se je čez leta spremenilo v dnevnik Prosveto, Konda in nekateri njegovi somišljeniki so kmalu zatem ustanovili novo organizacijo Slovensko svobodomiselno podporno zvezo, s sedežem v Chicagu.«²⁸

No, to »socialistično razmotrivanje« ni tako zlahka izpljunilo kranjske klobase iz svojih ust: »*Vodja ponarejenih Chicaških obersocialistov si je zopet zadal krepko zaušnico. Njegovi zbesnelosti ne zadošča dosti njegova 'krvava flika', pač pa se je zatekel še na drugo polje, kjer javno kaže svoje trhlobo. / Znašel je drugo sredstvo, s katerim misli udrihati po M. V. Kondi. To najnovejše sredstvo išče sedaj pri društvenih sejah društva Slavije. / Pokazal je Kovačev Jože, da ima korajžo in hlačice se mu ne tresejo, kadar mu gre za to, da bi se rešil iz zagate. Vsakovrstne načine je vse uporabljal, da bi prišel do oblasti in groša (kranjske klobase) vender vse zaman. Ne eno, niti drugo se mu ne posreči,*

²⁵ Glas svobode, 11. 5. 1906, Dopisi. Proletarčevim.

²⁶ SNPJ (Slovene National Benefit Society) je bila ustanovljena 1904 v Čikagu za socialno pomoč članom ob boleznih, poškodbah pri delu ali smrti. Toda bila je veliko več kot največja zavarovalna družba Slovencev v ZDA, saj so številna njena društva gojila izobraževalno, kulturno idr. dejavnost, pomagala je matični domovini z denarno in gmotno podporo, izdajala je številne publikacije idr.

²⁷ Zavertnik, Ameriški Slovenci, str. 556.

²⁸ Vatroslav Grill: *Med dvema svetovoma*. Ljubljana 1979, str. 141. Grill ponuja tudi nekoliko drugačno interpretacijo teh »političnih sporov«: »Ko danes berem, kako so organizacije premagovale notranja trenja, se ne morem znebiti vtisa, da so številna nesoglasja izvirala iz osebnih ambicij in kapric.« – Prav tam, str. 139.

kajti oblast je v drugih rokah, a klobaso mu je pa maček odnesel, vendar tipanje še goji vsaj do klobase (delajo jih vedno iz sveže svinine). / V nedeljski seji Slavije, je ta 'manager klobasarske delavnice' predlagal pri seji, da naj društveniki izvolijo tri može (3 može od soc. kluba imajo vže zvoljene), kateri naj bi rešili njegovo čast in poštenje iz krutih Kondatovih rok.«²⁹

Glas svobode seveda ni prinašal le »socialističnega razmotrivanja«, ampak tudi številne, vsemogoče reklame za kranjske klobase. Ta reklama je krepčala obravnavani številki časopisa.

Kaj lahko dodamo po tem kratkem izletu v deželo »slovenske klobase«? Da s kranjsko klobaso ne gre opletati kar vse povprek, ker te lahko hitro nazaj udari, kar je dobro spoznala tudi znana gospodinjska strokovnjakinja, junakinja naslednje zgodbe.

»Razkritja gospodinjske strokovnjakinje o učinku kranjske klobase«

Kranjska klobasa zamasti tudi enega od »največjih škandalov, ki so se pripetili na Kranjskem tik pred 1. svetovno vojno« – v letih neizprosne klerikalno-liberalnega spopada za oblast,³⁰ na dolgo in široko opisanim v knjigi Damirja Globočnika (po kateri tudi povzemam spodnje besedilo), v » aferi Theimer, ki jo je maja 1913 zaku- hala 'nemška dama' Camilla (Kamilla) Theimer«. Kamila Theimer (tako je bilo njeno ime največkrat zapisano v slovenskih časnikih) je bila dunajska znanka vodilnih mož katoliške stranke, dr. Ivana Šusteršiča, Frana ali Franca Povšeta in še posebej dr. Jane- za Evangelista Kreka. Na Dunaju se je uveljavila kot publicistka in je delovala v okvi- ru Poljedelske državne ženske zveze (Landwirtschaftliche Reichfrauenvereinigung), ki se je trudila pospeševati gospodinjsko izobrazbo žensk. V zvezo je bila včlanjena tudi

²⁹ Glas svobode, 18. 5. 1906, Blamaža nad blamažo.

³⁰ Gl. npr. Vodopivec, Od Pohlinove Slovnice do samostojne države, str. 124.

soproga kranjskega deželnega glavarja Bogomila Šusteršič, ki je Kamilo Theimer seznanila z nekaterimi prvaki in veljaki SLS. S pomočjo zveze in po zaslugi poznavanja gospodinjskih tečajev si je Kamila Theimer uspela pridobiti ugled tudi na ministrstvu za poljedelstvo. »Gospodinjska strokovnjakinja«, vplivna referentka za gospodinjske tečaje pri ministrstvu za poljedelstvo je tako odpotovala tudi v Ljubljano, da bi pomagala pri pripravi tečajev za slovenske kmečke gospodinje. Toda kmalu po njenem prihodu v Ljubljano se je prijateljstvo Kamile Theimer s prvaki katoliške stranke iz ne povsem znanih razlogov hitro končalo. Kamila Theimer naj bi lažno trdila – tako so menili njeni nekdanji dobri znanci na Kranjskem – da jo je poljedelsko ministrstvo poslalo v Ljubljano z namenom priprave načrta in statuta za seminar za učiteljice za gospodinjski pouk v Marijanišču ter sprejema poljedelskega ministra. Poroka s poslancem Franom Povšetom pa naj bi gospodinjsko strokovnjakinjo popeljala kar do mesta soproge deželnega glavarja. Kamila Theimer naj bi spletkarila tudi na druge načine. Kmalu po tem, ko je stopila v ljubljansko politično družbo, je ta razkrila njeno nenavadno obnašanje in sprejeta je bila z nenaklonjenostjo.

Toda ambiciozna gospodična se ni vrnila na Dunaj in ni pozabila na svoje nehvaležne kranjske znance. Izbrala je maščevanje – pisma v vodilnem liberalnem glasilu, najbolj razširjenem in branem slovenskemu dnevniku *Slovenski narod*, s katerimi je začela razkrivati zaupne detajle iz zakulisja SLS, ki jih je začinila z intimnimi podrobnostmi iz zasebnega življenja kranjskega deželnega glavarja in drugih katoliških veljakov, pokritizirala je tudi gospodinjske tečaje na Kranjskem, najostrejše bodice pa je namenila svojemu nekdanjemu dobremu – in če je verjeti njenim besedam – tudi intimnemu prijatelju dr. Janezu Evangelistu Kreku. *Slovenski narod*, ki je pismom namenil veliko pozornost in jih pogosto objavil na prvih straneh, je sprožil enega od največjih družabno-političnih škandalov na Kranjskem,³¹ in kot pravi Bernard Nežmah, je v zgodovino slovenskega časnikarstva vpeljal metodo »character assassination«, ali kot bi danes rekli, medijski umor osebnosti.³² Razkritja gospodinjske pomočnice so v katoliškem taboru povzročila veliko zadrego, branili pa so se tako, da so Kamilo Theimer označili za histerično, nevrotično, prismojeno in umobolno.³³

A kaj je pravzaprav počela kranjska klobasa v tem družabnem škandalu, zavretem v ozračju neizprosne liberalno-klerikalne boja za oblast?

Kranjska klobasa se pojavi zgodaj v aferi, v bržkone tretjem pismu Kamile Theimer, objavljenem v *Slovenskem narodu* (šest številka za prvim pismom): »Nič ni za etično in umstveno kvalifikacijo klerikalcev bolj značilno, kakor da na stvarna očitanja, ki jih ne morejo ovreči, ne odgovarjajo stvarno, nego z blatom. Spuščati se v polemike ta-

³¹ Prvo novinarsko pero Slovenskega naroda je bil v tem času Miroslav Malovrh, ki je k časniku prišel na priporočilo Ivana Hribarja, svojega najpomembnejšega zaščitnika pa je našel v dr. Ivanu Tavčarju, zagovorniku »farških gonj« ne glede ali so bile upravičene ali ne. Miroslav Malovrh je bil prepričan antiklerikalec, odlikoval se je tudi v razpihovanju škandalov. – Damir Globočnik: Afera Theimer. Radovljica 2001 (dalje Globočnik, Afera Theimer), str. 21–22.

³² Bernard Nežmah: Časopisna zgodovina novinarstva: na Slovenskem med letoma 1797–1789. Ljubljana 2012 (dalje Nežmah, Časopisna zgodovina novinarstva), str. 95.

³³ Globočnik, Afera Theimer, str. 21–22.

kega značaja je pod mojo častjo. Da se pa spozna resnica, moram a neke stvari pribiti. Jaz nisem »krščena Židinja«, kakor trdi 'Slovenec', nego izhajam tako od očetove, kakor od materine strani iz stare arijske rodovine. [...] Nadalje nisem stara 45 let, nego sem slučajno včeraj obhajala svoj reci in piši 46. rojstni dan. Moja sestra doktorica Marija Theimer ni v nekem sanatoriju, nego sekundarna zdravnica v bolnici nadvojvodinje Zofije. Ravno tako malo sem jaz histerična in tudi samomorilnega poskusa nisem napravila. Pač pa sem spomladi lanskega leta prestala vnetje ledvic in so vsled tega nastale hude prebavne težave. Vsled telesnega napora, prehlajenja ali celo, če se razburim, nastanejo intenzivne mrzlične boleti, česar tudi dvakratna kura v Karlovih varih ni mogla odpraviti. Kmalu po svojem prihodu v Marijanišče sem imela vsled uživanja mastnih kranjskih klobas tak napad. Moje slabo zdravje je eden glavnih vzrokov, da sem za zdaj odklonila ponudbo gospoda sekcijskega šefa Kollerja, naj vstopim kot konzulentinja s popolnoma samostojnim vodilnim delokrogom v c. kr. poljedelsko ministrstvo, da sodelujem pri reorganizaciji kmetijskega gospodinskega pouka in tudi eventualno poznejše sprejetje te ponudbe sem morala napraviti odvisno od svojega zdravstvenega stanja.«³⁴

V Kamilino kranjsko klobaso je kajpada z velikim užitkom ugriznil Slovenec: **»Razkritja gospodinske strokovnjakinje o učinku kranjske klobase.** / Gdč. Kamilla Theimer nam piše: 'Jaz nisem krščena Židinja, marveč izhajam tako z očetovo kakor z materine strani iz stare vojaške rodbine. Nisem umobolna in tudi nisem v Marijanišču izvršila samomorilnega poizkusa. Pač pa sem leto dni bojna na ledvicah in pri najmanjši pogreški v dieti trpim na bljuvanju, združenim z diarejo (Breachdurchfall). Vsled zavžitja mastne kranjske klobase sem v Marijanišču prestala tak napad. Iz zdravstvenih ozirov tudi doslej nisem sprejela mesta konzulentinjo c. kr. Poljedelskega ministrstva za celokupni podeželski gospodinski pouk, katero mi je gospod sekčni načelnik Koller ponudil že februarja t. 1., dasi mi je ministrstvo v vsakem pogledu ustreglo — in sem tudi eventualni kesnojši sprejem zvezala s pogojem, da se mi zdravje popolnoma povrne. Jaz ne trpim na domišljevanju, da bi morala postati žena kranjskega deželnega glavarja. Ravno nasprotno sem jeseni minulega leta začasa dr. Krekovega razdora z dr. Šusteršičem radi njegovo politike (politische Haltung) prisojanje (Zumutung) dr. Kreka, s katerim sva bila dotlej prijatelja, naj iz političnih razlogov poročim državnega poslanca Povšeta, z ogorčenjem zavrnila, ker tedaj dotičnega gospoda še takorekoč poznala nisem in so nisem hotela iz političnih razlogov prodati (verschachorn). V Marijanišče sem prišla radi povoda (Veranlassung) in izrečnega povabila predsednika c. kr. kmetijske družbo za Kranjsko, gospoda Povšeta in sicer da bi kot strokovnjakinja sestavila učne načrte za novo semenišče, ki so jo imelo ondi ustanoviti, in se tudi le zato vrnila na, Dunaj, ker sem imela ondi radi razdružitve in likvidacije poljedelskega državnega ženskega društva nujno opraviti. Ravno tako neresnično so tudi vse druge 'Slovenčeve' trditve. / Camilla Theimer.' / Samoobsebi se razumo, da sedaj 'Slovenec' da popolno čast duševnemu zdravju gdčne Kamile Theimer, ker je sedaj kot strokovnjakinja popolnoma jasno dokazala, odkod in kje je njena bolezen, namreč od — mastne kranjsko klobase.«³⁵

³⁴ Slovenski narod, 19. 5. 1913, Odgovor Slovincu.

³⁵ Slovenec, 21. 5. 1913, Dnevne novice.

Sledil je odgovor *Slovenskega naroda* oziroma Kamile Taimer z mastnim naslovom »Mastna kranjska klobasa«: »'Slovincu' se je zdelo potrebno, dodati mojemu popravku nekaj pripomenj, v katerih dvomi, da je bila mastna kranjska klobasa edini vzrok moje bolezni. Občudujem njegovo bistroumnost po zasluženju in priznavam brez vsega obotavljanja, da je to pot — izjemoma — zadel resnico. Da, na dan Marijinega oznanenja, torej dne 25. marca opoldne v Marijanišču zavžita mastna kranjska klobasa res ni bila edini vzrok moje bolezni, nego je ta težko prebavljiva jed bila le nekako prvi vzrok. Dan poprej je bil namreč gospod deželni glavar dopoldne lastnoosebno pri meni in me je za dan 25. zvečer povabil k sebi in svoji soprogi na večerjo. Potem me je zopet lastnoosebno spremil h gospodu Povšetu, pri katerem sem bila povabljen na obed. V tem, ko sem jaz natikala svoj klobuk, je gospod deželni glavar porabil priliko, da je rekel čestiti sestri Lidvini, prednici Marijanišča, ki mu je delala družbo, da je vendar večna škoda, da sem jaz kot ženska prišla na svet, češ, če bi bila moški da bi bila vsled svojih odličnih duševnih zmožnosti gotovo že davno minister postala. Omenjam to le mitnogrede, da pokažem, da me Susteršič in tovariši vsaj takrat niso smatrali za umobolno in si steli v dobro, da so z menoj znani. Kakor rečeno, obedovala sem potem pri Povšetu, oziroma pri njegovi hčeri g. Erni Krajec. Tudi to povabilo ima svojo predzgodovino, ki je vredna, da se jo pove. Sopro g. Erne Povšetove, inženjer Krajec je, kakor znano, v deželni službi. Ta odlično kvalificirani uradnik je bil že celih pet mesecev predlagan za stavbnega svetnika, pa ni mogel doseči, da bi bil imenovan, dasi je bil dotični akt popolnoma izgotovljen in je bilo samo še treba, da ga gospod deželni glavar podpiše. Vzlic vsemu siljenju od strani dr. Lampeta pa tega podpisa ni bilo dobiti. V svoji nevolji sta se Povše in njegova hči obrnila name in sta me prosila, naj jaz za zeta, oziroma soproga posredujem pri Kreku. To posredovanje je imelo seveda v 48 urah zaželeni uspeh in zahvala za to je bilo povabilo na obed. Med tem obedom je prišlo od gospoda deželnega glavarja na gospoda Povšeta pismo, obsežajoče povabilo na dan 25. in ključ k loži deželnega glavarja za tisti večer. Povše je hotel oboje odkloniti, ker — kakor je rekel — ne mara ničesar od ljudi, ki so mu v vsakem oziru toliko zla storili, kakor Šusteršič in njegova soproga. Glede lože ga tudi ni bilo pregovariti, pač pa se je končno udal skupnim prošnjam njegove hčere in mojim in me je tudi naslednji večer točno ob določenem času spremil v deželni dvorec. / Po lukuilični večerji so gospodje — razen Povšeta je bil navzočen samo še prelat Kalan, ravnatelj Marijanišča — sedeli v sobi za kadilce, dočim sva gospa deželna glavarica in jaz ostali v salonu. Gospa Bogomila je bila najbrž že slišala o čenčariji, ki je spravljala moje ime v zvezo s Povšetom in se je očitno hudo bala, da bi jaz po sprejetju eventuelne Povšetove ponudbe postala njena tekmovalka. Strah pred to možnostjo je bil tako velik, da ni samo pozabila na previdnost, ki jo je zahtevala pamet, nego je tudi pozabila na najelementarnejše dolžnosti spodobnosti. **Izrazila se je napram meni o gospodu Povšetu, ki je bil ravnokar vstal izza mize in se je še pušec v sosednji sobi pogovarjal z njenim soprogom, da mi je zanj stopila rdečica v lica in sem se s težavo premagovala, da ni prišlo do eklata.** Pri tej priliki mi je rekla, da je njen mož prevzel mesto deželnega glavarja samo prisiljen, ker nikogar drugega ni bilo, ker tisti, ki so bili na razpolaganje, nimajo potrebnih zmožnosti za ta urad. In da bi odpravila vsako nesporazumljenje, je namignila z roko v smeri proti Povšetu. Dostavila je potem še, da Povše očitno telesno in duševno

vsak dan bolj hira in da ga že lastni otroci imenujejo **staro babo**. V ilustracijo te opomnje mi je potem takoj povedala primerno storijo. Tudi sicer mi je povedala še marsikaj in je zaničljivo govorila o Povšetovi pokojni soprogi, o malomeščanskem načinu življenja cele rodovine, o njeni znani štedljivosti – izrazila se je drugače – in tako dalje z gracijo. Navadno mi ne zmanjka besed, a to pot, ko sem čula toliko nizkotnosti v mišljenju in obliki, mi jih je res zmanjkalo. Še divjakom je gost svet, tu pa se je soproga deželnega glavarja izražala na tak način in še napram tujki o tovarišu in pristašu stranke njenega moža, o možu, ki je še pred malo minutami užival njen kruh. Vozeč se domov, nisem mogla tega doživljaja takoj povedati Povšetu, ker nas je prelat spremljal in tako sta s silo zadržani stud in nevolja zvečer dopolnila, kar je bila začela opoldne kranjska klobasa. Z drugimi besedami: ponoči sem hudo obolela. Naslednje dopoldne sem potem povedala to lepo dogodbo Povšetu, ki je bil prišel vprašat, kako se mi godi. Izvajal je konsekvence v toliko, da od tedaj ni več prestopil praga dež. dvorca. Najbrž je moje trdovratno molčanje pripravilo gospo Šusteršičevo do mnenja, da se je ponesrečil njen poskus, me preplašiti pred eventuelno poroko s Povšetom, na kar je bil poslan dr. Pogačnik nad Povšeta samega. / V svojem prvem odgovoru na nespodobne napade 'Slovenca' nisem tega omenila, ker mi je zoprno, vpletati v javna razpravljanja osebne stvari, ponovljene podlosti 'Slovenčeve' pa so me odvezale te dolžnosti, ki sem si jo sama naložila. / Kamila Theimer.«³⁶

Kranjske klobase pa kar še niso mogle izpuhteti iz te afere. Odklobasale so še v Slovenčeve »Dnevne novice«: »**Klobase**. Učinek mastne kranjske klobase, katerega je Kamila Theimer definirala z 'Brechdurchfall', je v 'Slov. Narodu' izredno obilen. Ta gre naprej in se ne more ustaviti. Kamila Theimer pravi v sobotnem 'Narodu': 'Navadno mi ne zmanjka besed.' — Po zaužitju usodepolne kranjske klobase dne 25. marca opoldne je postalo to še bolj resnično. Ubogi liberalci, ki so od razkritij Kaimile Theimer pričakovali čisto drugačen efekt, se sedaj že sami zgražajo nad tako obilnim produktom te bolezni. Bljuvanja pa še ne bo konec, kajti Kamila Theimer, ne še izmodrena vsled zaužite kranjske klobase, piše v sobotnem 'Slovenskem Narodu' zopet o samih obedih. Gostobesedno pripoveduje, kam je bila vse na obed povabljen, kdo jo je spremljal, kaj jo govorila, ko si je natikala klobuk itd. Najbolj huda je na deželnega glavarja dr. Šusteršiča, in sicer iz dveh vzrokov: ona definira večerjo, ki jo je zaužila pri deželnem glavarju kot lukulično, torej je gotovo zaužila tam zopet kako kranjsko klobaso, kajti drugače bi si mi ne mogli razlagati tako dolgega članka. Drugi vzrok, zakaj je tako huda na dež. glav. dr. Šusteršiča, ker on 'Slovenca' javno ne zavrne, ker je 'Slovenec' pisal o njej, da je umobolna. Kamila Theimer namreč v 'Narodu' dokazuje, da je dr. Šusteršič nasprotnega mnenja kot 'Slovenec'. Kamila Theimer namreč piše: 'V tem, ko sem jaz natikala svoj klobuk, je gospod deželni glavar porabil priliko, da je rekel čestiti sestri Lidvini, prednici Marijanišča, ki mu jo delala družbo, da je vendar večna škoda, da, sem jaz kot ženska prišla naž svet, češ, če bi bila moški, da bi bila vsled svojih odličnih zmožnosti gotovo že davno minister postala.' — Torej to je dr. Šusteršič povedal sestri Lidvini ob tako slovesnem trenutku, ko je bila ravno kar zopet povabljen na nov obed. In ta dr. Šusteršič ne izvaja sedaj konsekvence in kakor smo poizvedeli, pri zadnji konferenci z grofom Sturgehom o rekonstrukciji kabi-

³⁶ Slovenski narod, 24. 05. 1913.

neta niti omenil ni Kamilo Theimer! Po vsej pravici ga bo Kamila Theimer zato še hudo prijela. Ona se je vendar dovolj žrtvovala za južne Slované, kajti tudi po večerji pri gospej deželni glavarici je ponoči hudo 'obolela'. Že v dvorcu se je, kakor v 'Narodu' pripoveduje, pri razgovoru s težavo premagovala, da ni prišlo do eklata.' Ampak ta učinek je bil pri Kamili Theimer neizogiben, kar žalostno dokazujeta 'Narod' in 'Zarja'. Radovedni smo, ali so liberalci vendar enkrat prišli do prepričanja, da v politiki S. L. S. babje čenče sploh nimajo nobenega mesta!»³⁷

Afera se je seveda kot veriga klobas nadaljevala tudi po »učinku mastne kranjske klobase«, časopisno uživanje kranjske klobase pa se je s tem pismom v aferi Theimer najverjetneje končalo.³⁸ A za razliko od publicistke Theimerjeve – ki se je lansirala kot predstavnica »novega žanra jedko ostre kritike politikov in cerkvenih avtoritet, toda po obračunu s Krekom«, ni bila angažirana kot redna sodelavka, »ki se bo posvečala še drugim anomalijam politično-cerkvenih vrhovnikov, temveč« je bila izbrisana iz novinarskih vrst³⁹ – je kranjska klobasa nadaljeval svoj slavní pohod, ki bi mu lahko rekli tudi »triomphe d'objet« ali medijski triumf predmetnosti.

Konec

Kaj lahko sploh rečemo o teh časopisnih madežih kranjske klobase v slovenski politiki? Da je imela kranjsko klobasa pomembno mesto v slovenski politiki v obdobju od pomladi narodov do razpada Avstro-Ogrske? No, to bi bilo neokusno pretiravanje.

Je kranjska klobasa imela (vsaj) politični potencial? No, predvsem je imela simbolni, označevalni potencial, bila je izrazito označena reč, ki je lahko pritegnila zelo različne (upo)rabe, bila je prikladna, pogosto pri roki za različne priložnosti in potrebe, med drugimi tudi, kot smo lahko okusili, za mnogotere politične. Bila je bržkone ena od simbolno najbolj mastnih, sočnih, hranljivih stvari v obravnavanem obdobju (analiz simbolnih aspektov stvari iz vsakdanje kulture (še) nimamo, tako je to lahko le lahkotna izjava, brezbrizno postrežena po listanju sicer številnih časopisov, a z ozkim ciljem odkrivanja kranjske klobase).

Le kakšna bi bila slovenska politika brez kranjske klobase? Nedvomno veliko bolj pusta, suha in neužitna. Torej, bržkone bo res držalo, da ko enkrat razumemo razmerje med kranjsko klobaso in politiko, na novo odkrivamo zgodovino nas samih. Naša politika je bila (in še vedno je) kranjska klobasa! »Kaj ne, modri možje!«

³⁷ Slovenec, 26. 5. 1913.

³⁸ »Najverjetneje« zato, ker številni časopisu niso v digitalni knjižnici Slovenije, ki je meni omogočila iskanje pack kranjske klobase v slovenskem časopisju. Kot lahko vidimo v knjigi Damirja Globočnika, pa so tudi številni drugi časopisi spremljali in komentirali afero Thaimer.

³⁹ Nežmah, Časopisna zgodovina novinarstva, str. 95.

 Jernej Mlekuž

 »MY POLICY IS CARNIOLAN SAUSAGE«
 A COUPLE OF CARNIOLAN SAUSAGE STAINS IN THE SLOVENIAN POLITICS,
 SMEARING THE SLOVENIAN NEWSPAPERS BEFORE WORLD WAR I

 Summary

In the period between the Spring of Nations and the dissolution of the Austro-Hungarian Empire, Carniolan sausage did not only fill stomachs. It was also a highly esteemed refreshment, a stimulant for what was initially nascent and later – in the final decades of the period under consideration – already completely awakened national identity. Due to its unmistakable Slovenian taste it had a special place in the Slovenian society and culture. However, what about its place in the political life? It especially had a great symbolic potential and it was a strongly marked object, allowing for various uses. It was convenient, frequently available for various opportunities and needs, among others also for a range of political applications. The article limits itself to three Carniolan sausage stains in the Slovenian political life in the period under consideration, smearing the Slovenian press. a.) Carniolan sausage plays a role in the criticising and opposition to the so-called »flexible« – liberal politicians arguing for moderate national policy in the Taaffe period. This criticism, published in the main Slovenian liberal newspaper *Slovenski narod*, shares the opinion that Carniolan sausage – undoubtedly a well-established indicator of what is Slovenian, but on the other hand also a very trivial, commonplace, material thing – “[...] will not save the nation from perishing, no matter how greasy”. The »flexible«, opposed by the older liberals and even to a greater degree by younger radicals with their demands for a more decisive national policy, were reproached with »daydreaming about the promise of 'Carniolan sausages'«, i.e. an overly trivial, unimportant national object. b.) Carniolan sausage also appears in the dispute within the socialist camp among the Slovenian emigrants to the United States and in the newspapers *Proletarec* and *Glas Svobode*. The journalist of *Proletarec* reproaches the founder of the *Glas Svobode* newspaper that the words “socialist and social are Carniolan sausage to him”, meaning an unimportant, banal thing. In their responses to the reproach, the journalists of *Proletarec* bit into this Carniolan sausage metaphor with less “contempt” and with great pleasure. c.) Carniolan sausage also makes an appearance in one of the biggest social-political scandals, taking place in Carniola before World War I – in the years of the ruthless clericalist-liberal struggle for power during the so-called Theimer affair. The central clericalist newspaper *Slovenec* responded energetically to the letters by Kamila Theimer, published in the leading liberal gazette *Slovenski narod*, in which she started revealing confidential behind-the-scenes details of the Slovenian People's Party. Carniolan sausage turns up in one of Kamila Theimer's letters and the journalists of the *Slovenec* newspaper kept it warm in quite a few of their subsequent letters. The described examples attest to the fact that Carniolan sausage had a symbolic potential. It was a strongly marked object, allowing for various uses. It was convenient, frequently available for various occasions and needs, among others also for a wide range of political applications.

1.01
Prejeto 13. 9. 2013

UDK: 323.14 : 908(497.4Muljava) : 929Jurčič J.

Marko Zajc*

Josip Jurčič's Tradition in Muljava: The Boundaries of Localism and Nationalism

ABSTRACT

With the example of an amateur theatre in a Slovenian village the author demonstrates that the adherence to the local community has a significant role in the establishment of everyday nationhood, especially in the communities not bordering on »others«. The writer and patriot Josip Jurčič (1844-1881) was born in the village of Muljava. In 1911 patriotic students organised the theatre staging of Jurčič's novel for the first time. The performances, featuring »ordinary people« speaking the local dialect, became a traditional village activity. The villagers are active and creative in cultivating a memory. The identification with the significance of »our« man in the national mythology increases the importance of the village. The organisation of rituals is an important volunteer activity, which brings the village community together. The organisation of village rituals simultaneously represents the organisation of national rituals. The adherence to the local community outgrows itself. On one hand it is concrete and the members confirm it with joint activities, while on the other hand it is placed in a wider national context. The changes in the state related and ideological context (Austro Hungary, the First Yugoslavia, the socialist Yugoslavia, Slovenia) contribute to the shaping of the village rituals. Various nation building groups attempt to approximate the local patriotic nationhood to their own versions of the national ideologies. A constant misunderstanding exists between the local patriotic nationhood and the nationhood of the elites. A successful nationalism is a misunderstanding that »works«. The author's thesis is based on the exploration of archive, newspaper and oral sources.

Key words: Slovenia, 17. century, nation, nationalism, Muljava, Josip Jurčič, local patriotism

IZVLEČEK

TRADICIJA JOSIPA JURČIČA NA MULJAVI: MEJE LOKALIZMA IN NACIONALIZMA

Avtor na primeru amaterskega gledališča v slovenski vasi prikazuje, da ima privrženost lokalni skupnosti veliko vlogo pri oblikovanju vsakdanjega nacionalizma, še zlasti v skupnostih, ki ne ležijo na meji z »drugimi.« V vasi Muljava se je rodil pisatelj Josip Jurčič (1844-1881). Leta 1911 so nacionalistični študenti v vasi prvič organizirali odrsko uprizoritev Jurčičevega romana.

* dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; marko.zajc@inz.si

Predstave, v katerih igrajo »navadni ljudje« v lokalnem narečju, so postale tradicionalna vaška dejavnost. Da bi ostala zavest o osebnosti živa, mora biti lokalna skupnost aktivna in kreativna pri kultiviranju spomina. Identifikacija s pomenom »našega« človeka v nacionalni mitologiji, poveča pomen vasi v ideološkem nacionalnem prostoru. Organizacija ritualov je pomembna pristo-voljna dejavnost, ki povezuje vaško skupnost. Opravljanje vaških ritualov je istočasno opravljanje nacionalnih ritualov. Privrženost lokalni skupnosti preraste samo sebe. Po eni strani je konkretna in jo člani potrjujejo s skupnimi aktivnostmi, po drugi strani pa je postavljena v širši, nacionalni kontekst. Čeprav lokalpatriotski nacionalizem, ki so ga spodbudile elite, za reprodukcijo več ne potrebuje elit, obstajajo žive vezi z elitnim nacionalizmom. Spremembe državnega in ideološkega konteksta (Avstro-Ogrska, prva Jugoslavija, socialistična Jugoslavija, Slovenija) sooblikujejo vaše rituale. Različne narodotvorne skupine poskušajo lokalpatriotski nacionalizem približati svoji verziji nacionalne ideologije. Med vsakdanjim nacionalizmom in nacionalizmom elit je konstanten nesporazum. Uspešen nacionalizem je nesporazum, ki »deluje«. Avtorjeva teza temelji na raziskavi arhivskih, časopisnih in uстных virov.

Ključne besede: Slovenija, 17. stoletje, narod, nacionalizem, Muljava, Josip Jurčič, lokalni patriotizem

On misunderstandings

Why is nationhood a misunderstanding that works? Because it means different things to different people. Or different things to various groups of people, in different periods as well as at the same time. However, everyone sees themselves as a member of the same community. If a nation »works«, what does that mean? Here is the classic definition by Benedict Anderson: people see themselves as members of an imagined community, even though they will never know all of their fellowmembers.¹ To put it from the perspective of the misunderstanding we are discussing: we think of ourselves as members of a nation, although to some of us this nation means something completely different than to other people who see themselves as members of the same nation. The misunderstandings that allow nations to work are largely a consequence of dynamic social relations in the processes of modernisation.² As Nicos Mouzelis puts it, modernisation contains three basic structural characteristics: destruction of segment localisms; mass mobilisation and integration of a population into an imagined community and a national state; and differentiation of the institutional spheres (economic, political, social, cultural), taking place from above. New technologies allow the state elites to expand the administration to the periphery in ways not possible in the premodern situation. The penetration of power into the periphery is direct - without patrimonial intermediaries. In the premodern societies

¹ Benedict Anderson: *Zamišljene skupnosti*. Ljubljana 2007, pg. 22.

² Ernest Gellner: *Nationalism*. Phoenix 1997, pg. 37.

the topmost stratum of the society is very differentiated, while the majority of the population stays segmented. In modern societies, however, differentiation includes most of the population.³

Already Miroslav Hroch was aware that misunderstandings are important for the nations, and he described the nation as a »macrogroup« defined by a combination of various relations. The structure and combination of these relations varies in different nations as well as within the same nation in various periods of time.⁴ However, the modernisation aspect of the story is not enough. Even though the author of this paper sees nationalism/nationhood as a modern phenomenon, he is also aware of the significance of the ethnosymbolic perspective (the »pre-story« of the nations).⁵ He sees ethnosymbolism and modernism as different approaches, but not as completely separate and mutually exclusive theories.⁶ Rogers Brubaker's (de)constructivist approach should also be taken into account. Brubaker went about comprehending the misunderstandings of nationhood (as well as ethnicity and race) by deconstructing it into practical categories, actions, cultural idioms, cognitive schemes, discourse contexts, institutional forms, political contexts, and so on.⁷ He argues for the precise differentiation between groups and categories. Categories may be a potential foundation for the formation of groups. So the nation can be seen as a category, which may assert itself in practice as a group or not, and it may also only assert itself for a short period of time (nation as an event).⁸ Nevertheless, Brubaker's definition of groups as clearly demarcated and bounded, relatively homogenous collectivities that are distinct from other groups is not universally accepted. Richard Jenkins argues for more minimal definition: »group is a human collectivity the members of which recognise its existence and their membership of it. There are no implications of homogeneity or definite boundaries.«⁹

The fact that the concepts of nationhood and the nation cannot be precisely defined is not an obstacle for the success of the nationhood, but an advantage. The

³ Nicos Mouzelis: Nationalism, Restructuring Gellner's Theory. In: Ernest Gellner and Contemporary Social Thought. Cambridge 2007, pp. 125-131.

⁴ Miroslav Hroch: Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Zagreb 2006, pg. 10.

⁵ Anthony D. Smith: Nacionalizem – Teorija, ideologija, zgodovina. Ljubljana 2005, pg. 107.

⁶ Even though certain nationalism theorists write about nations before the period of nationalism (Liah Greenfield, Anthony D. Smith, Hugh Setton-Watson), they acknowledge the modernity of the nationalist doctrines and political programmes. Brendan O'Leary: On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner's Writings on Nationalism. In: British Journal of Political Science, 1997, 2, pg. 208.

⁷ Rogers Brubaker: Ethnicity Without Groups. Harvard 2004, pg. 17.

⁸ Rogers Brubaker: Ethnicity Without Groups. In: Archives européennes de sociologie, XLIII, 2 (November 2002), pp. 163-189. Brubaker's theory uncovers important »spaces« and helps us to overcome the terminological and methodological inconsistencies. He synthesised the approaches, which many researchers of nationalisms have already used (frequently without realising it), into a coherent theory. Nevertheless, as we apply his theory we are in danger of taking the methodological deconstruction of the nation »too literally« and losing sight of the nation as the subject of our research (as a practical category).

⁹ Richard Jenkins: Social Identity, Third Edition. Routledge 2008, pg. 9.

indefiniteness of the nation¹⁰ allows different people to identify with it. Precisely because nationhood is a misunderstanding that works, it requires – in order to truly work – an »understanding«. It calls for an intermediary link, groups small enough not to be meant in Anderson's sense of the word (the members of the groups may know each other), which have direct links to the imagined community. Such groups may be invented with this purpose (cultural associations, gymnastic societies with a national character), but they can also be the already affirmed groups from the pre-national period, which gain additional national significance during the process of modernisation (village communities, parishes). Such groups maintain contacts with the imagined community through symbols and ritual practices.

These groups are located at the hard-to-define area between the »high« and »popular« culture, between the elite and non-elite, everyday nationhood. In recent years the exploration of the latter has seen a great expansion.¹¹ In 2008 an interesting public debate took place between Jon E. Fox / Cynthia Miller-Idriss and Anthony Smith about the role and importance of everyday nationhood. Fox and Miller-Idriss argue that the nation is created by making the people »national«. In their opinion the macrostructural analysis has focused too much on the nationalism »from above«, but neglected the »ordinary people«. Thus the reaction of the people to the nationalism with regard to their everyday experience should be explored. To this end the authors propose four supporting points: »Talking the Nation«, »Choosing the Nation«, »Performing the Nation« and »Consuming the Nation«.¹² Anthony Smith admits that their approach uncovers many issues, but at the same time believes it also blurs much of the topic at hand. He reproached Fox and Miller-Idriss with ahistoricism, ethnocentrism, nationstatism and the failure to specify »the people«.¹³ It is interesting that all three authors pay great attention to mass rituals. They agree that »ordinary people« do not only represent the audience or consumers of the national concepts, but simultaneously produce them. However, in accordance with their standpoints, the authors emphasise various ways of participating in the rituals. Fox and Miller-Idriss stress that the national rituals can only reach the people who are in fact or virtually present, while large segments of the potential public are simply missed by this mass rituals.¹⁴ The national

¹⁰ I do not mean the indefiniteness of the nation in the sense that the »usthem« level is not defined. Every nationalism has its own indicators, which serve to set a nation apart from the others (and, of course, there is much »room in between«). Indefiniteness is meant in the sense of what the nation means to individuals and groups, what is its imaginary role, what it means to be its member, what are the duties of its members, and so on. Opinions on the nature of the nations are being constantly reinterpreted in the nationalist discourse.

¹¹ Rogers Brubaker, Margit Feischmidt, John Fox, Liana Grancea: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton and Oxford 2007.

¹² Jon E. Fox, Cynthia Miller-Idriss: *Everyday Nationhood*. In: *Ethnicities* 2008, 8, pg. 537. Downloaded from: <http://etn.sagepub.com/content/8/4/536>, 20. 8. 2010.

¹³ Anthony Smith: *The Limits of Everyday Nationhood*. In: *Ethnicities* 2008, 8, pg. 563. Downloaded from <http://etn.sagepub.com/content/8/4/563>, 20. 10. 2010.

¹⁴ Jon E. Fox, Cynthia Miller-Idriss: *Everyday Nationhood*. In: *Ethnicities* 2008, 8, pg. 548. Downloaded from: <http://etn.sagepub.com/content/8/4/536>, 20. 8. 2010.

holidays are often just an opportunity for enjoying some free time. On the other hand, Smith underlines the examples of mass national rituals in which ordinary people or nonelite groups can honestly take part in, and even organise many of them.¹⁵

On Slovenians

Let us look at an example of amateur theatre activities in a small Slovenian village in order to demonstrate that the adherence to the local community (together with the organisation of rituals) has an important role in the establishment of everyday nationhood. Two centuries ago the village of Muljava was located in Carniola, a crown land of the large Habsburg Empire. Even though its geographical location stayed the same, in the course of the 20th century the village has seen various states: Kingdom of SHS/Yugoslavia, the socialist Yugoslavia and Slovenia. The journey of the small village through diverse landscapes of social structures and ideologies was, besides the process of modernisation, also marked by the rise of the Slovenian nationhood. The Slovenian nationbuilders had their work cut out for them. In the Habsburg Monarchy the nations were divided into »historical« and »nonhistorical« ones.¹⁶ The Slovenian movement was based on the language and natural law, not on the tradition of statehood in the Middle Ages. Furthermore, the envisioned national space had been divided into different provinces (Carniola, Styria, Carinthia, Istria, Trieste, the Gorica region and a part of Hungary), even though Carniola with its Slovenian majority population and central location had the potential to become the future centre. Slovenian language was deemed as a »language of peasants«, while in the cities German or Italian were mostly spoken.¹⁷

Hroch's model of development of the »small European nations« is most appropriate for a short presentation of the formation of the Slovenian nationhood. The first wave of modernisation was caused by a state intervention. The extensive reforms of the Habsburg rulers Maria Theresa and Joseph II in the second half of the 18th century encompassed the establishment of modern administration, tax system, church reforms, introduction of general education, etc.¹⁸ In the final decades of the 18th century the stage of the intellectual interest in the life and language of the »people« followed (Hroch's Phase A).¹⁹ In the Carniolan capital of Ljubljana, small groups of intellectuals strived for the »cultivation« of the common language on the basis of the

¹⁵ Anthony Smith: *The Limits of Everyday Nationhood*. In: *Ethnicities* 2008, 8, pg. 569. Downloaded from <http://etn.sagepub.com/content/8/4/563>, 20. 10. 2010.

¹⁶ Robert A. Kann: *The Multinational Empire, Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848 – 1918*, Volume 1. New York 1964, pg. 33.

¹⁷ Peter Vodopivec: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana 2006, pg. 46.

¹⁸ Helmut Rumpel: *Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien 1997, pg. 17.

¹⁹ Miroslav Hroch: *Can Nation-Forming Processes Be Used as a Criterion of Uneven Development*. In: *Criteria and Indicators of Backwardness, Essays on Uneven Development in European History*. Prague 1996, pg. 134.

old Slovenian literary language standard, which had been shaped by the Protestants in the 16th century. The first demarcation of the envisioned Slovenian space and the first use of the expression »Slovenian« took place. According to Hroch, in case of Slovenians we can identify the beginning of the national agitation (Phase B) in the 1830s and 1840s, in the period of the so-called Metternich's absolutism, when the dissatisfied Slovenian patriots began mobilising the supporters of »the national cause«. In 1848 the aspirations of these groups manifested themselves politically with the first Slovenian political programme called »United Slovenia«. The programme included the demands for the unification of Slovenians in a single political unit (within the Habsburg state), i.e. the abolishment of the old provincial borders and the establishment of new borders according to the »national« criteria.²⁰ The second half of the 19th century was characterised by the strengthening of the modernisation processes: the complete dissolution of feudalism, railroad, (modest) capitalist production, development of trade, press, education and representative parliamentarism. The Slovenian national movement became a political endeavour, which attempted to penetrate the state institutions.²¹

The transition to Hroch's Phase C (mass national movement) could be placed in the years from 1868 to 1871, when the Slovenian leaders organised mass manifestations in support of the »United Slovenia« and equal rights for the Slovenian language. The following is characteristic of the Slovenian nationhood in the last three decades of the Habsburg Monarchy: the Yugoslav orientation (aspirations for establishing the political or cultural links with the South Slavs), the political split into the liberal and Catholic conservative side, cultural expansion (significant production of literature and other works of art with the Slovenian character) and creation of the economic background.²² Naturally, notable differences existed between the regions. In Carniola the public life in the beginning of the 20th century was Slovenianised. In the Styrian cities an intense struggle between the German and Slovenian bourgeoisie took place. In Carinthia the German language dominated, while Istria and Trieste were dominated by Italian. Slovenian leaders did not have a clear picture of how the Slovenian national integration was to end: would Slovenians remain an independent nation, or would they unite with other South Slavs according to the German example? Other solutions existed, according to which Slovenians would not lose their language and identity but would still unite with their Serbian and Croatian »brothers«, and these entailed the adoption of the Serbo-Croat (Yugoslav) literary language and the preservation of Slovenian linguistic characteristics.²³

²⁰ Vasilij Melik: *Leto 1848 v slovenski zgodovini*. In: *Slovenci 1848-1918*. Maribor 2002, pg. 36.

²¹ Peter Vodopivec: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja. Ljubljana 2006, pg. 81.

²² *Ibidem*, pp. 111-147.

²³ Marko Zajc: *Jugoslovanstvo pri Slovencih v kontekstu sosednjih »zdrževalnih« nacionalnih ideologij*. In: *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana 2008, pg. 113.

On Jurčič

Josip Jurčič (1844-1881) was a Slovenian patriot, writer, journalist and moderate liberal. We could define him as a typical representative of the Slovenian patriots at the passage from Phase B to Phase C: a talented rural child, sent »to school« by his family to become a priest. Already in the secondary school he became enthusiastic about the Slovenian national movement, and at the same time he also started writing. After his graduation he did not study theology, but went to the Faculty of Arts in Vienna instead. He made a modest living exclusively by writing. He did not finish his studies, but focused on literature and after 1868 also on his work as a journalist with the new liberal newspaper *Slovenski narod* (Slovenian Nation).²⁴ After 1871 he was also its editor. In the period when the Slovenian literary production was still modest, the talented Jurčič became a popular Slovenian writer as a very young man. His historical tale *Jurij Kozjak – slovenski janičar* (Jurij Kozjak – Slovenian Janissary) (1864) became a hit when he was only 20 years old. In 1866 he published *Deseti brat* (The Tenth Brother), deemed as the first Slovenian novel. In the last years of his life Jurčič was highly respected as the editor of the *Slovenski narod* newspaper, and he became the informal leader of the liberal »Young Slovenians«.²⁵ According to Jurčič and his colleagues, Slovenian writers should gather the »folk materials«, remake them according to high cultural standards, emphasise the Slovenian identity, and offer them to the People again. Jurčič found a great inspiration in the works of Walter Scott. He was especially impressed with Scott's narration and historical topics. »History« in Jurčič's works has an important, nationbuilding role: it emphasises the ancient roots of the Slovenian nation.²⁶ German ideologists kept repeating how strong the old German culture was, while they saw Slovenians as some kind of an »imaginary« nation, supposedly created by the »Panslavists«.²⁷ In his works Jurčič kept persuading his readers that Slovenians had their own honourable history and that the Slovenian misery had started already in the Middle Ages, when »every free Slovenian had to give way to foreign noblemen from Germany and Italy.«²⁸ Due to his »tireless work for the nation« Jurčič fell ill and died when he was only 36 year sold.

However, after he died in 1881, Jurčič's »true life« has only begun. He passed on in the time when the political situation of the Slovenian movement improved. The Slovenian politicians put the disputes between the liberals and conservatives aside and supported Eduard von Taaffe's government (1879-1893) together. In exchange they received some concessions for the Slovenian language in the administration and

²⁴ Josip Jurčič, *Slovenski biografski leksikon*. Downloaded from: <http://nl.ijs.si:8080/fedora/get/sbl:0982/VIEW/>, 30. 1. 2011.

²⁵ *Enciklopedija Slovenije* 4. Ljubljana 1990, pp. 356-357.

²⁶ Ivan Prijatelj: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895*. Ljubljana 1958, pg. 28.

²⁷ Dragan Matić: *Nemci v Ljubljani 1861-1918*. Ljubljana 2002, pg. 29.

²⁸ Josip Jurčič: *Jurij Kozjak – slovenski janičar*. Jurčičevih izbranih spisov II. Ljubljana 1920, pg. 10.

education, and the jobs in the (local) state administration became more accessible to those who declared themselves as Slovenians.²⁹ These developments undoubtedly meant progress, therefore the Slovenian nationalists took advantage of any opportunity to confirm their newfound confidence. It is not unusual that immediately after his death Jurčič's colleagues started systematically constructing his »cult«. Their goals were so much easier to attain because Jurčič's works were in fact popular with an extensive circle of readers. In comparison with their national opposition the Slovenian movement did not have »rich documented memories«.³⁰ What could they do? Besides inventing a famous history, new legends must be created, especially through prominent personalities (politicians, artists). These personalities may be alive, although it is far better if they are dead. Sometimes a premature death can be quite convenient.

One year after Jurčič's passing (1882), the Slovenian leaders prepared a ceremony in his birth village of Muljava: the solemn unveiling of a memorial plaque on the »house of his birth«. The ceremony was a big organisational and logistic achievement. Several »national« organisations took part in the event: the choir of the Slovenian reading club Ljubljana, Sokoli (a nationalist gymnastic society), the Ljubljana Municipal Brass Band, firefighting societies, etc.³¹ On the morning of the event, which took place on 15 August 1882, the participants left Ljubljana early in the morning. They had more than 35 kilometres to go. The procession was headed by the brass band, followed by 46 members of the Sokoli in their uniforms and several hundred people on adorned carts. On its way through the country the procession was greeted in villages with flags and cheering. After a solemn mass in the church in Muljava the memorial plaque was uncovered. The writer and politician Janko Kersnik gave a solemn speech: »Look around you! All of us who have gathered here, regardless of whether we're of peasant or noble descent, regardless of our class, we are all born brothers, we all speak our language, we're all Slovenian,«³² Kersnik underlined. After the plaque was unveiled, the important guests had a festive lunch with numerous toasts. After the meal the Sokoli gymnastic society demonstrated their sport, the choir sang national songs, and the brass band played dance music. All this in Jurčič's honour.

The small rural community had never seen anything like it before. According to the newspaper reports more than 7000 people gathered in Muljava on that day³³, while in 1880 the Muljava municipality only had 285 inhabitants (54 houses).³⁴

²⁹ Vasilij Melik: Slovenska politika v Taaffejevi dobi. In: Slovenci 1848-1918. Maribor 2002, pg. 521.

³⁰ Anthony D. Smith: The Resurgence of Nationalism? Myth and Memory in the Renewal of Nations. In: The British Journal of Sociology, 47, 4 (December 1996), pg. 591.

³¹ Slovenski narod, 14 August 1882, 184.

³² Slovenski narod, 17 August 1882, 187.

³³ Mihael Glavan: Velika Jurčičeva slavnost na Muljavi, 15 August 1882. In: Jurčič naš sopotnik. Grosuplje 1994, pg. 75.

³⁴ Special-Orts-Repertorium von Krain. Herausgegeben von k. k. Statistischen Central-Commission. Wien 1884, pg. 85.

How did the villagers of Muljava see the festivities? Judging by the testimonies of patriots themselves they were, first and foremost, surprised. »They really had to like him very much to honour him so³⁵,« the former Jurčič's neighbours wondered. Some of the village children were afraid of the Sokoli and their uniforms, thinking they were »Turks in red shirts.« The memory of the festivities has been preserved in Muljava for several decades to come.³⁶

On »our« Jurčič

About three decades later, in 1911, another event was prepared in Muljava. This time the villagers did not only observe. Judging by the newspaper reports the main initiator of the event was the liberally oriented village innkeeper and merchant Ciril Hočever, Jurčič's grandnephew.³⁷ In cooperation with the St. Cyril and Methodius Society (a nationalist organisation, which established »Slovenian« kindergartens and supported Slovenian pupils)³⁸, Hočever organised the staging of Jurčič's novel *The Tenth Brother*. The theatre performance was carried out by liberal students, and the income was given to the Slovenian students in Prague. Besides the students, several villagers took part in the play.³⁹ Hočever was not only a patriot, but also an entrepreneur, though. The performance was staged in front of his barn near Jurčič's house. Of course he took care of the supply of food and drink and »diverse entertainment«, including dancing.⁴⁰

After World War I, Muljava, together with two thirds of the »Slovenian territory«, found itself in the new state: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Even though the ideology of the single »Yugoslav nation« prevailed, the Slovenian leaders saw the establishment of the First Yugoslav State as Slovenian »national liberation«. In the Slovenian part of the state the administration and school system were completely Slovenianised.⁴¹ The works of Josip Jurčič were included into the school curricula.⁴² The Jurčič tradition received a new encouragement. In 1924 the people of Muljava established their own firefighting society. The villagers, still remembering the *Tenth Brother* performance of 1911, came up with an idea to stage it themselves on this occasion.⁴³ Thus the village theatre activities began, which have – save for a few interruptions – lasted until today. During the first years the amateur theatre operated in the context of the firefighting society and was managed by the aforemen-

³⁵ Slovenski narod, 16 August 1882, 186.

³⁶ Jutro, 11 August 1929, 186.

³⁷ Testimony of his granddaughter Tatjana Lampret.

³⁸ Enciklopedija Slovenije 2. Ljubljana 1988, pg. 363.

³⁹ Danijel Zupančič: Kulturno delovanje amaterskega gledališča na Muljavi v obdobju 1921-1941. In: Zbornik občin Grosuplje, Ivančna gorica, Dobrepolje XXII. Grosuplje 2002, pg. 175.

⁴⁰ Slovenski narod, 4 September 1911, 203.

⁴¹ Ervin Dolenc: Kultura 1918-1941. In: Slovenska novejša zgodovina I. Ljubljana 2005, pg. 423.

⁴² Anton Debeljak: Jurčič v srednješolskih učbenikih in še nekaj. In: Življenje in svet, 15, 9 (4 March 1934), pg. 207.

⁴³ Ciril Jurčič: Zgodovina prostovoljnega gasilskega društva Muljava. Muljava 1994, pg. 3.

tioned Ciril Hočevar. During this period (1918-1941) Jurčič's birth house became a kind of a cultural tourist attraction. Besides the people's theatre the tradition of solemn events dedicated to Jurčič also continued. On such occasions Muljava would be visited by the members of the cultural and political elite. In 1929 Jurčič's house was restored and elaborate festivities with a cultural programme and entertainment were organised.⁴⁴ The makeup of the committee for the restoration of Jurčič's house demonstrates that the tradition was kept alive by the local elite. The committee consisted of the priest, two teachers, two landowners, a notary and a veterinarian.⁴⁵ Since Jurčič became famous in the time when the dispute between the liberals and the conservatives was not yet so prominent, people of various ideologies could take part in the invention of his tradition. Besides the liberal Hočevar, at that time a renowned farmer Anton Lampret, an (unsuccessful) candidate for the conservative Slovenian People's Party several times, also played an important role in this.⁴⁶ Meanwhile, theatre activities have become traditional. The villagers realised »that people's theatre is pleasant entertainment and social gathering«.⁴⁷

The Jurčič tradition persisted even during World War II. After the attack of the Axis against Yugoslavia in April 1941, the Yugoslav Slovenia was divided between Germany, Italy and Hungary. Together with the liberal and Christiansocial groups the Slovenian communists established the Liberation Front, which organised the resistance against the occupiers. While the partisans fought successfully against the Italians and Germans in the rural areas, the conservative political forces, afraid of communism, collaborated with the occupiers and established an anticommunist militia. The guerrilla liberation war also turned into a bloody civil war.⁴⁸ The partisans frequently controlled the village of Muljava and its surroundings. In July 1942 they were victorious against a much larger Italian force in the difficult battle of Muljava. Slovenian partisans held the Slovenian literature in the highest regard. Certain partisan units were even named after Slovenian writers. Therefore it is not surprising that on 4 March 1944, at the hundredth anniversary of Jurčič's birth, the local partisans built a memorial plaque signed by the Liberation Front into the wall of Jurčič's house. On this occasion a ceremony was improvised, complete with solemn speakers and children from the partisan school. Even the village priest took part in it and blessed the plaque.⁴⁹ Jurčič's anniversary was also celebrated by the opponents of the partisans in the National Theatre in Ljubljana, who regretted that they were unable to celebrate it in Muljava.⁵⁰ The culprit was, of course, »godless

⁴⁴ Jutro, 17 August 1929, 191.

⁴⁵ Slovenec, 17 August 1929, 181.

⁴⁶ Vasilij Melik: Volitve 1907-1927 na današnjem Grosupeljskem ozemlju. In: Zbornik občine Grosuplje 1974. Grosuplje 1974, pg. 243.

⁴⁷ Danijel Zupančič: Kulturno delovanje amaterskega gledališča na Muljavi v obdobju 1921-1941. In: Zbornik občin Grosuplje, Ivančna gorica, Dobropolje XXII. Grosuplje 2002, pg. 175.

⁴⁸ Peter Vodopivec: Od Pohlinoe slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja. Ljubljana 2006, pp. 264-300.

⁴⁹ Ciril Jurčič: Pajžbarjev rod. Muljava 2004, pg. 92.

⁵⁰ Slovenec, 5 March 1944, 53.

communism«. However, the Jurčič tradition could not avoid the civil war. When an anticommunist Home Guard battalion occupied Muljava, the partisan plaque was destroyed.

After World War II, the Jurčič tradition was in full swing. Already in 1945 the Tenth Brother play was enacted again. In 1950 the Josip Jurčič cultural society was established, and it is still active. In the following decades the village teachers took over the role of theatre organisers. After 1981 the society modernised its theatre activities. Since then the openair staging of Jurčič's works has taken place every year in the natural amphitheatre next to Jurčič's house. Much effort has been invested into attractive set design, authentic costumes and professional lighting. The performers are, naturally, local people, speaking the local dialect.⁵¹ Jurčič's birth house came into the custody of the cultural institutions of the Socialist Republic of Slovenia as a monument of national importance, and it was opened for the public as an ethnographic museum.⁵² Since then the Jurčič homestead has been a popular venue for various cultural as well as commercial events. In the time of Tito's Yugoslavia the local culturalpolitical organisations liked to associate the Jurčič tradition with the struggle of the partisan heroes for the social and national liberation. Jurčič was presented as a forerunner of the Slovenian partisans, because he »raised our national and social political awareness with his cultural and political mission«.⁵³ On special occasions during this time Muljava was, just like before, visited by important guests: university professors, renowned poets and writers, painters, etc., who kept confirming to the local population how important Jurčič had been for the Slovenian nation.

The attainment of the Slovenian independence in 1991 did not bring any changes in this sense: the tradition simply kept on going. Today Jurčič is everywhere: the Jurčič awards are given, the local school is named after him, a tourist footpath is named after him, he even has his own Facebook profile. We simply cannot imagine Muljava without Jurčič. Do the people of Muljava perform the plays because of pride or because of the social gatherings that come with it? »It's fun,« an elderly amateur actor admits. »And the company, well, that's one of the best things about it. Good company, since almost everyone from Muljava comes together for this, the older as well as the younger, even children.«⁵⁴ Despite that, the author of this paper has been reassured that the villagers were very proud of »their« Jurčič, because Jurčič had done so much for the Slovenian nation. However, »their« Jurčič is not the Jurčič of the »official« culture. In 1982 a feature film Tenth Brother was shot in the national production. The best Slovenian actors acted in it. Nevertheless, when the film was screened in Muljava, the villagers were not happy with it. »It just wasn't 'their' Tenth Brother.«⁵⁵

⁵¹ Danijel Zupančič: Kulturno delovanje amaterskega gledališča na Muljavi v obdobju 1962-2003. In: Zbornik občin Grosuplje, Ivančna gorica, Dobrepolje XXII. Grosuplje 2003, pg. 124.

⁵² Ciril Jurčič: Pajžbarjev rod. Muljava 2004, pg. 11.

⁵³ Jurčičev svet, Muljava, June 1977, pg. 13.

⁵⁴ Klasje, 10, 3 (March 2004), pg. 17.

⁵⁵ Bogi Pretnar: Klic Jurčičevine. In: Jurčič naš sopotnik. Grosuplje 1994, pg. 109.

On the local nationhood

What is, in our example, the misunderstanding that works? The most obvious misunderstanding takes place between the national elite and the local community, which adapts the new national cultural contents to its own perceptions. This is how the local nationhood is created, which is radically different from the nationhood of the cultural elites. The essence of the local nationhood lies in the reverse perspective. Instead of focusing on the national integrity, the local community focuses on itself. This is what makes this phenomenon impervious to the changes in the ideological and national context and allows it to endure. States and ideologies crumble, but the Jurčič tradition in Muljava lives on and on. If we define the Jurčič tradition as an invented tradition,⁵⁶ then we should ask ourselves who invents. The initial invention was started by the cultural elite, which introduced their invention to the village community in a spectacular manner. As the village community adopted the novelty, it started inventing its own tradition in accordance with its own ideas. The formula for the constant reaffirmation of the invented tradition was brought into the village by the (young) cultural elite with their theatre activities (1911). In order to keep the awareness of a personality alive, the local community has to be active and creative in cultivating a memory. The identification with the significance of »our« man in the national mythology increases the importance of the village in the ideological national space. The organisation of rituals is an important volunteer activity, which brings the village community together. The organisation of village rituals simultaneously represents the organisation of national rituals. The adherence to the local community outgrows itself. On one hand it is concrete and the members confirm it with joint activities, while on the other hand it is placed in the wider national context. Even though the local nationhood, encouraged by the elites, no longer needs the elites for its reproduction, the well-established links with the elite nationhood do exist. These links are kept alive by the intermediaries: teachers, members of educational societies, even important village individuals (innkeepers, merchants, the more important farmers with political ambitions). These people act as organisers, they are in fact the bearers of the local nationhood. Just like the elites exploit the old localisms for the »true« national goals, the villagers exploit the nationhood to strengthen their own community. In our example the localism does not stand up to nationhood (as the resistance of the periphery against the centre). Quite the opposite: people are being national through localism.

⁵⁶ Eric Hobsbawm: Introduction: Inventing Traditions. *The Invention of Tradition*. Cambridge 2008, pg. 5.

Marko Zajc

TRADICIJA JOSIPA JURČIČA NA MULJAVI: MEJE LOKALIZMA IN NACIONALIZMA

Povzetek

Zakaj je nacionalizem nesporazum, ki deluje? Ker pomeni različne stvari za različne ljudi. Oziroma različne stvari za različne skupine ljudi tako v različnih obdobjih kot istočasno. Pa vendar se imajo vsi za člane iste skupnosti. Kaj pomeni, da narod deluje? Če vzamemo klasično definicijo Benedicta Andersona: ljudje se imajo za člane zamišljene skupnosti, čeprav ne morejo poznati vseh članov skupnosti. Povedano skozi perspektivo nesporazuma: nekdo se ima za pripadnika naroda, čeprav njemu narod pomeni nekaj povsem drugega kot nekomu drugemu, ki se ima za pripadnika istega naroda. Dejstvo, da nacionalizma in naroda ni mogoče natančno definirati, za uspeh nacionalizma ni ovira, ampak prednost. Nedoločenost naroda omogoča, da se z narodom identificirajo različni ljudje. Prav zato, ker je nacionalizem nesporazum, ki deluje, pa potrebuje, da bi zares deloval, »sporazum«. Potrebuje vmesni člen, skupine, ki so dovolj majhne, da niso zamišljene v Andersonovem smislu (člani se lahko poznajo), imajo pa direktno vez z zamišljeno skupnostjo. Takšne skupine so lahko izumljene s tem namenom (kulturna, telovadna društva z nacionalnim predznakom), lahko pa so že uveljavljene skupine iz prednacionalnega časa, ki v procesu modernizacije pridobijo dodatni nacionalni pomen (vaške skupnosti, župnije).

Primeru amaterske gledališke dejavnosti v slovenski vasi kaže, da ima privrženost lokalni skupnosti veliko vlogo pri oblikovanju vsakdanjega nacionalizma. Vas Muljava je bila pred dvema stoletjema na Kranjskem, kronovini obsežnega habsburškega cesarstva. Kljub temu da se lokacija vasi geografsko ni spreminjala, je potovala v teku 20. stoletja skozi različne države: Kraljevino SHS/ Jugoslavijo, socialistično Jugoslavijo in Slovenijo. Kdo je bil Josip Jurčič (1844–1881)? Slovenski patriot, pisatelj, novinar in zmerni liberal, nadarjen podeželski otrok, ki so ga doma določili »za šole«, da bi postal duhovnik. Že v srednji šoli se je navdušil nad slovenskim narodnim gibanjem, v istem času je začel tudi s pisanjem. Po maturi pa se ni vpisal na bogoslovje, ampak je pričel s študijem na dunajski filozofski fakulteti. Skromno eksistenco si je zagotavljal izključno s pisanjem. Študija ni dokončal, posvetil se je literaturi in po letu 1868 novinarskemu delu pri novem liberalnem časopisu, prvem slovenskem političnem časopisu, Slovenskem narodu. Po letu 1871 je časopis tudi urejal. V obdobju, ko je bila slovenska literarna produkcija še skromna, je nadarjeni Jurčič še zelo mlad postal popularen slovenski pisatelj. Leta 1866 je izdal roman Deseti brat, ki je priznan kot prvi slovenski roman. V zadnjih letih življenja je imel kot urednik Slovenskega naroda velik ugled in je postal neformalni vodja liberalnih »mladoslovencev«. Zaradi »neutrudnega dela za narod« je Jurčič zbolel in umrl, ko je bil star komaj 36 let. Umrl je v času, ko se je politični položaj slovenskega gibanja izboljšal. Slovenski politiki so postavili nesoglasja med liberalci in konservativci v ozadje in skupaj podprli vladu Eduarda von Taaffeja (1879–1893). V zameno so dobili nekaj koncesij za slovenski jezik v upravi in šolstvu, deklarirani Slovenci pa so lažje prišli do služb v (lokalni) državni administraciji. Pridobitve so nedvomno pomenile napredek, zato so slovenski nacionalisti izkoristili vsako priložnost za potrditev nove samozavesti. Ni nenavadno, da so Jurčičevi kolegi takoj po njegovi smrti začeli s sistematično izgradnjo njegovega »kulta«. Delo je bilo toliko lažje, ker so bila Jurčičeva dela dejansko popularna med širšim krogom bralcev.

Leto po Jurčičevi smrti (1882) so slovenski voditelji pripravili v njegovi rojstvi vasi Muljava, , slavnostno odkritje spominske plošče na Jurčičevi »rojstni hiši«. Organizacija slovesnosti je bil velik organizacijski in logistični podvig. Na dan slovesnosti 15. avgusta 1882 so se udeleženci zgodaj zjutraj odpravili iz Ljubljane. Pred njimi je bila več kot 35 km dolga pot. Na čelu sprevoda je bila godba, za njo pa je korakalo 46 članov Sokola v uniformah, sledilo je več sto udeležencev na okrašenih vozovih. Po odkritju plošče so imeli visoki gostje slavnostno kosilo s številnimi zdravici. Po kosilu so sokoli izvajali gimnastične točke, pevski zbor je imel program narodnih pesmi, godba pa je igrala plesno glasbo. Vse v Jurčičevo slavo. Česa podobnega majhna podeželska občina še ni doživela. Po pričevanju časopisov se je na Muljavi tistega dne zbralo več kot 7000 ljudi. Občina Muljava pa je imela leta 1880 285 prebivalcev (54 hiš). Kako so slavje sprejeli muljavski vaščani? Sodeč po pričevanjih samih patriotov, so bili predvsem presenečeni. »Pa so ga morali vendar zelo radi imeti, da ga tako časte,« so se čudili nekdanji Jurčičevi sosedi. Nekateri vaški otroci so se bali sokolov v uniformah, ki so jih imeli za »Turke v rdečih srcah.« Spomin na to »Jurčičevo« slovesnost so na Muljavi ohranjali še več desetletij.

Slaba tri desetletja kasneje, leta 1911, se je na Muljavi znova pripravljala Jurčičeva slavnost. Tokrat pa prebivalci Muljave niso bili samo opazovalci. Sodeč po časopisnih poročilih je bil glavni pobudnik liberalno usmerjen vaški gostilničar in trgovec, Jurčičev pranečak, Ciril Hočevnar. Predstavo so izvedli liberalni študenti, izkupiček od predstave so namenili slovenskim študentom v Pragi. Poleg študentov je v predstavi sodelovalo tudi nekaj domačinov. Hočevnar pa ni bil samo rodoljub, ampak tudi poslovnež. Predstava se je odvijala pred njegovim skednjem v bližini Jurčičevega doma. Seveda je poskrbel tudi za ponudbo pijače in hrane ter za »raznovrstno zabavo« s plesom. Po prvi svetovni vojni se je Muljava skupaj z dvema tretjinama »slovenskega ozemlja« znašla v novi državi: Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. V slovenskem delu države sta bili uprava in šolstvo povsem slovenizirani. Dela Josipa Jurčiča dobila mesto v šolskih kurikulumih. Jurčičeva tradicija je dobila novo spodbudo. Leta 1924 so Muljavci ustanovili gasilsko društvo. Med domačini, ki so se spominjali predstave Deseti brat leta 1911, se je porodila ideja, da bi ob tej priložnosti sami pripravili predstavo Deseti brat. Začela se je vaška gledališka dejavnost, ki s prekinitvami traja do današnjih dni. Pravi razcvet je Jurčičeva tradicija doživela po drugi svetovni vojni. Že leta 1945 so tradicionalno uprizorili igro Deseti brat. Leta 1950 je bilo ustanovljeno Kulturno društvo Josip Jurčič, ki je še vedno aktivno. Vlogo gledaliških organizatorjev so imeli v naslednjih desetletjih vaški učitelji. Po letu 1981 je društvo posodobilo gledališko dejavnost. Začeli so z vsakoletnimi uprizoritvami Jurčičevih del na prostem v naravnem amfiteatru poleg Jurčičeve hiše. Veliko truda je vložnega v privlačno scenografijo, avtentične kostume in profesionalno razsvetljavo. Kot igralci seveda nastopajo domačini, ki igrajo v domačem narečju.

Kje je v našem primeru nesporazum, ki deluje? Očiten je predvsem nesporazum med nacionalno elito in lokalno skupnostjo, ki nove, nacionalne kulturne vsebine prilagodi svojim predstavam. Tako nastane lokalni nacionalizem, ki se bistveno razlikuje od nacionalizma kulturnih elit. Bistvo lokalnega nacionalizma je v obrnjeni perspektivi. Namesto da bi bila v centru pozornosti narodna celota, v center pozornosti postavijo svojo skupnost. To ga naredi neobčutljivega za spremembe ideološkega in državnega konteksta in mu omogoči veliko vzdržljivost. Propadajo države in ideologije, Jurčičeva tradicija na Muljavi ostaja. Če opredelimo Jurčičevo tradicijo kot izumljeno tradicijo, potem je na mestu vprašanje, kdo izumlja. S prvotnim izumom je pričela kulturna elita, ki je svoj izum spektakularno prinesla v vaško skupnost. Ko pa je vaška skupnost sprejela novost, je začela izumljati svojo tradicijo v skladu s svojimi predstavami. Formulo za potrjevanje izumljene tradicije je v vas prinesla (mlada) kulturna elita z gledališko dejavnostjo (1911). Da bi ostala zavest o osebnosti živa, mora biti lokalna skupnost aktivna in kreativna pri kultiviranju spomina. Identifikacija s pomenom »našega« človeka v nacionalni mitologiji poveča pomen vasi v ideološkem nacionalnem prostoru. Organizacija ritualov je pomembna prostovoljna dejavnost, ki povezuje vaško skupnost. Opravljanje vaških ritualov je istočasno opravljanje nacionalnih ritualov. Privrženost lokalni skupnosti preraste samo sebe. Po eni strani je konkretna in jo člani potrjujejo s skupnimi aktivnostmi, po drugi strani pa je postavljena v širši, nacionalni kontekst. Čeprav lokalni nacionalizem, ki so ga spodbudile elite, za reprodukcijo več ne potrebuje elit, obstajajo žive vezi z elitnim nacionalizmom. Te vezi gojijo posredniki: učitelji, pripadniki izobraževalnih društev, pa tudi pomembni vaški posamezniki (vaški gostilničarji, trgovci, večji kmetje s političnimi ambicijami). Ti delujejo kot organizatorji, so pravzaprav nosilci lokalnega nacionalizma. Tako kot elite izkoriščajo stare lokalizme za »prave« nacionalne cilje, tako vaščani izkoriščajo nacionalizem za krepitev lastne skupnosti.

1.01

UDK: 342.534:331.54"1918/1941"

Prejeto 26. 6. 2013

Jure Gašparič, Mojca Šorn*

Poklicna struktura poslancev Narodne skupščine Kraljevine SHS / Jugoslavije

IZVLEČEK

Avtorja v razpravi analizirata poklicno strukturo poslancev parlamentov prve jugoslovanske države. Upošteva tedaj aktualne teoretske in praktične spise, ki so obravnavali osebo (idealnega) poslanca, njegovo vzgojo in izobrazbo, skušata ugotoviti, ali obstaja korelacija med poklicno strukturo poslanske zbornice in zamišljeno parlamentarno kulturo. Zaradi metodoloških vprašanj pri definiciji poklica in kvalitete (ter dostopnosti) različnih podatkov se v analizi opirata tako na obdelano gradivo in objavljene statistike kot na arhivsko gradivo iz fonda Narodna skupščina v Arhivu Jugoslavije.

Ključne besede: Narodna skupščina, Kraljevina SHS / Jugoslavija, parlament, poslanec, poklicna struktura

ABSTRACT

OCCUPATIONAL STRUCTURE OF THE NATIONAL ASSEMBLY MEMBERS OF THE KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA

In the following discussion the authors analyse the occupational structure of the Members of Parliament of the first Yugoslav state. Taking into account the contemporary theoretical and practical documents, focusing on the personality of (ideal) Members of Parliament as well as their education and schooling, the authors attempt to establish whether any correlations exist between the occupational structure of the House of Parliament and the envisioned parliamentary culture. Due to the methodological issues involved in defining the occupations and because of the quality (as well as availability) or various information, the authors have based their analysis on the processed materials, published statistics, and archive materials from the National Assembly collection in the Archives of Yugoslavia.

Keywords: National Assembly, Kingdom of SHS/Yugoslavia, parliament, Member of Parliament, occupational structure

* dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; jure.gasparic@inz.si

dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

Leta 1919 je britanski laburistični politik in kasnejši (sploh prvi laburistični) premier James Ramsay MacDonald napisal knjigo z zvenečim naslovom *Parliament and Revolution*. Med drugim je izšla tudi v New Yorku pri ugledni založbi Scott & Seltzer. V njej se je spustil v analizo tedaj zelo aktualnih vprašanj o stanju in perspektivah parlamentarne demokracije. Ton je bil ponekod nadvse zaskrbljujoč in neposreden. MacDonald se je konkretno vprašal: »In what sense has representative democracy failed? Why has it failed?« Stvarnost je trpka, je ugotavljal nekdanji škotski raznašalec časopisov. Človeku, ki se dan za dnem odziva na žvižg tovarniške piščali, se namreč parlament prepogosto zdi neučinkovita zadeva. Rešitev je zato videl v nujno potrebni izobrazbi in vzgoji delovnega ljudstva. Toda, je opozarjal MacDonald, le vzgoja volivcev ne bo zadoščala; prav tako bo v prihodnje treba vzgojiti in izobraziti tudi poslance laburistične stranke, saj za upravljanje »parlamentarnega stroja« ni potrebno le znanje, marveč tudi »pravi duh«, »spirit«, ki ga izvoljeni nikakor ne pridobijo avtomatsko, z izvolitvijo. Kaj konkretno je imel MacDonald v mislih? Natančno to, kar je videl v poslanskih klopih britanskih konservativcev, znamenitih torijcev. Oni so bili izobraženi za svoj posel, oni so v javno življenje vstopali izurjeni v skupinskem delu. »Treba je zgolj slišati cheer torijcev v poslanski zbornici in vidimo lahko njihovo moč dominantne stranke. Druži jih enaka enotnost duha kot trop psov v lovu na lisico. Igro imajo radi.« V parlamentu so se počutili kot doma. Prišleki, novi poslanci iz laburističnih vrst, so bili v parlamentu tujci, ljudje brez izkušenj, šibki obotavljivci.¹

Pogled Ramsaya MacDonalda na stanje duha v westminstrskem parlamentu po prvi svetovni vojni je sicer nedvomno pristranski in politično motiviran, toda opozarja na pomembno vprašanje, lahko bi dejali, na pomemben problem v zgodovini delovanja parlamentarne demokracije – na osebo poslanca, na njegovo vzgojo, izobrazbo in poreklo. Prav v istem obdobju, ko se je porajal novi versajski red, ko so razpadali imperiji in so se v velikokrat težkih in napornih okoliščinah rojevale nove države, se je podobnemu problemu posvetil tudi Max Weber v okviru niza predavanj *Umsko delo kot poklic*. V svoji poglobljeni in nedvomno nepristranski analizi je poudaril predvsem etične dimenzije in osebne kvalitete politika ter notranja zadovoljstva politične kariere. Izpostavil je tri kvalitete, ki naj bi bile posebej odločilne za politika: strast, čut odgovornosti in sposobnost pragmatičnega presojanja. Le takšen politik bo lahko usklajeval »nazorsko etiko« z »etiko odgovornosti« ter »močno in počasi vrtel trde deske«.²

Konceptualni okvir parlamentarca zahodnega tipa je bil z omenjenima in številnimi drugimi pisanji tedaj načelno in teoretsko postavljen. Poslanci naj bi bili za svoje delo posebej izurjeni, vzgojeni in poučeni; naslonjeni na neko tradicijo naj bi se v parlamentu počutili kot doma, odlikovale naj bi jih nekatere konkretne vrline. Z drugimi besedami: zamišljen tip poslanca oz. politika ni nekdo, ki se rodi (oz.

¹ James Ramsay MacDonald: *Parliament and Revolution*. New York 1920, zlasti str. 84–92.

² Max Weber: *Politika kot poklic*. V: *Politika kot poklic*. Ljubljana 1992 (dalje Weber, *Politika kot poklic*), str. 21–66.

so taki le redki), marveč nekdo, ki se za ta poklic na različne načine izuri. Kakor je ugotavljal že slovenski politični teoretik Albin Ogris v svojem standardnem delu *Politične stranke*, tudi v Angliji in zahodnih demokracijah med poslanci ni bilo veliko rojenih politikov, ki »nalikujejo pesnikom«, »velikih tribunov«, »spretnih kombinatorjev velikih političnih koncepcij«, »srečnih improvizatorjev« in »velikih artistov parlamentarne tehnike«. ³

V prvi jugoslovanski državi, ki se je kljub svoji pisani sestavi in parlamentarni dediščini na ustavnopravni ravni ravno tako naslanjala na tedaj žlahtno zahodno obliko parlamentarne demokracije, ⁴ opisana vprašanja niso bila nič lažja. Nasprotno, Ogris je ugotavljal, da je morebitnih »rojenih politikov« v srednji Evropi še neprimerno manj kot na zahodu in sodijo k »srečnim redkostim«. Potreba po vzgoji in pravem izboru politikov v prvi Jugoslaviji tako ni bila majhna, vsaj ne manjša kot na zahodu. Med kvalitetami bodočih politikov so tudi v Jugoslaviji videli politično strast. Pronicljivi srbski pisatelj in politik Dragoljub Jovanović je dejal, da je politika »skupek vseh strasti, njihova sinteza, kakor je opera kombinacija vseh umetnosti«. ⁵ In ne nazadnje, zdi se, da je tudi jugoslovanski politik, če je želel uspeti, moral »uživati v igri«, kakor je nedvomno užival Anton Korošec. »Pop« se je po beograjskem političnem parketu vrtel kot pravi mojster političnega kola. Odvetnik Vladimir Ravnihar s političnimi izkušnjami iz rajne habsburške monarhije je po drugi strani bil v primerjavi s Korošcem v drugi politični ligi, poleg tega pa naj bi v politiki tudi trpel, oz. kot je sam zapisal v svojih spominih: »Politisch Lied ein garstig Lied«. ⁶ V igri ni užival.

* * *

Konkretnih motivov za vstop v politiko, za poslansko kandidaturo, je gotovo toliko kot poslanskih kandidatov. Od volje do moči, naivnega idealizma, želje služiti, do možnosti spodobnega zaslužka ali celo pridobivanja sumljivih rent. Vsi posamezniki, ki jih mika kandidatura, se tudi samokritično ne izprašajo o potrebnih vrlinah in zadostni izurjenosti. Toda po drugi strani moremo sklepati, da je v strankarskih demokracijah politična stranka tisti faktor, ki v interesu lastnega uspeha razmišlja (vsaj približno) tako kot MacDonald, ki izbira primerne kandidate, ustrezno urjene in izurjene, s spodobno reputacijo. V prvi Jugoslaviji jih je bilo na štirih volitvah v dvajsetih letih vsakič več kot 300 izvoljenih za poslanca, za dobro plačanega profesij-

³ Albin Ogris: *Politične stranke*. Ljubljana 1926, str. 167–168.

⁴ To lahko trdimo za dvajseta leta, za čas veljave t. i. vidovdanske ustave, ki je v politično-sistemskem smislu uveljavila liberalno misel parlamentarne demokracije. V tridesetih letih, v času veljave t. i. oktroirane ustave in spremljajoče zakonodaje, ki je uveljavila okrnjeno strankarsko življenje in javne volitve, pa je bila politična podoba države precej popačena in lahko govorimo le o »pseudoparlamentarizmu«.

⁵ Dragan Kalajdžić: *Razgovori o nama* (intervju z Dragoljubom Jovanovićem). Zagreb 1980, str. 85.

⁶ Vladimir Ravnihar: *Mojega življenja pot*. Spomini dr. Vladimira Ravniharja. Ljubljana 1997, str. 256.

onalnega politika. V tridesetih letih je bilo troje volitev, a so potekale javno v okolju okrnjenega strankarskega življenja. Toda kljub temu so stranke morale tudi tedaj na liste postaviti konkretne ljudi.

Vprašanje, od kod so poslanci prišli, kaj so počeli prej, zato ni povsem trivialnega pomena, marveč lahko odstira pomembne interpretativne dileme o delovanju parlamentarne demokracije. Visok delež »izobražencev« in »profesionalcev« bi utegnil biti v korelaciji z ugledom in učinkovitostjo parlamenta, oz. vsaj z obliko parlamentarne kulture, ki bi bila volivcem všečna. Iz katerih poklicnih (socialnih) sredin so se torej rekrutirali poslanci prve jugoslovanske države?

Tabela 1: Poklicna struktura poslancev Narodne skupščine (1920–1935)⁷

	1920 ⁸	1923 ⁹	1925 ¹⁰	1927 ¹¹	1931 ¹²	1935 ¹³	SKUPAJ
kmetje	10	62	48	37	19	40	216
posestniki	-	18	14	10	21	19	82
trgovci	8	20	21	22	30	35	136
industrialci, bankirji	2	4	-	5	12	12	35
obrtniki	1	3	2	3	3	7	19
inženirji	-	7	1	4	6	11	29
zdravniki, veterinarji, lekarnarji	14	8	4	15	16	27	84
profesorji, učitelji, ravnatelji	15	32	29	19	5	3	103
(visoki) državni funkcionarji in uradniki	67	54	104	131	64	60	480
odvetniki, sodniki, notarji	29	47	50	42	60	58	286
novinarji, književniki	6	14	8	8	10	11	57
privatni uradniki	3	-	-	-	2	2	7
duhovniki	9	20	10	10	22	18	89
delavci	-	1	-	-	2	3	6
upokojenci	2	9	5	8	28	58	110

⁷ Podatki v tabeli predstavljajo število razdeljenih mandatov, pri čemer je treba upoštevati, da je lahko posamezni poslanec na volitvah osvojil več mandatov, kar še posebej velja za nekdanje ministre in poslanca.

⁸ Arhiv Jugoslavije (AJ), 74-12-23, Spisak Narodnih Poslanika Ustavotvorne Skupštine.

⁹ Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18 marta 1923. godine. Beograd 1924, Spisak narodnih poslanika izabranih 18 marta 1923 godine, str. 163–167 (dalje Statistika 1923).

¹⁰ AJ, 72-75, Spisak poslaničkih kandidata, izabranih za narodne poslanike 8. februara 1925.

¹¹ AJ, 72-75, Spisak poslaničkih kandidata, izabranih za narodne poslanike na izborima od 11. septembra 1927. g. po izbornim okruzima, sastavljen na osnovi čl. 83 izbornog zakona.

¹² Statistika izbora narodnih poslanika za Prvu Jugoslovensku Narodnu Skupštinu (održanih 8 novembra 1931 god.). Beograd 1935, str. 289–294.

¹³ Statistika izbora narodnih poslanika za Narodno Skupštino Kraljevine Jugoslavije, izvršenih 5 maja 1935. Beograd 1938, Spisak narodnih poslanika izabranih 5 maja 1935, str. 258–261.

	1920 ⁸	1923 ⁹	1925 ¹⁰	1927 ¹¹	1931 ¹²	1935 ¹³	SKUPAJ
rentniki	10	5	-	-	3	1	19
ostali	16	8	1319	9	3	5	60
SKUPAJ	192¹⁴	312¹⁵	315¹⁶	323¹⁷	306¹⁸	370¹⁹	1818

Tabela 2: Razrez kategorije (visoki) državni funkcionarji in uradniki²⁰

	1920	1923	1925	1927	1931	1935	SKUPAJ
poslanci	1	9 ²¹	24	33	8	9	84
ministri	27	28	48	76	27	21	227
ostali (visoki) državni funkcionarji in uradniki	39	17	32	22	29	30	169
SKUPAJ	67	54	104	131	64	60	480

¹⁴ Številka narodnih poslancev, izvoljenih leta 1920, ni popolna, saj rokopisni podatki niso ohranjeni v celoti.

¹⁵ Podatke iz Statistike 1923 sva primerjala z gradivom, ki ga hrani AJ, ki pa izkazuje 307 narodnih poslancev (AJ, 72–75, Spisak narodnih poslanika izabranih 18. marta 1923. godine), in s podatki iz: Branislav Gligorijević: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929). Beograd 1979 (dalje Gligorijević, Parlament i političke stranke u Jugoslaviji), str. 319, Zanimanja poslanika izabranih 18. marta 1923. godine, pri čemer sva ugotovila, da se podatki pri številčno bolj zastopanih skupinah povsem ujemajo (npr. kmetje, (visoki) državni funkcionarji in uradniki, odvetniki, novinarji), večje odstopanje je zgolj pri kategoriji posestniki (32). Pri tabelarnem prikazu je v tem in v naslednjih letih razliko zaznati tudi pri kategoriji upokojenci; v Statistiki (1923 in gradivu AJ) je za imenom posameznega poslanca poleg njegovega (bivšega) poklica zapisano, če je ta v pokoju – vse te sva, poleg oseb, ki so se deklarirale kot »penzioneri«, uvrstila v postavko upokojenci, zato je ta številka, v primerjavi z Gligorijevićevo, nekoliko višja. Na tem mestu bi rada opozorila na napačen seštevek poslancev glede na poslanski klub in glede na poklic v Gligorijevićevi tabeli – ta ni 313, temveč 311.

¹⁶ Podatke sva primerjala s podatki, objavljenimi v: Gligorijević, Parlament i političke stranke u Jugoslaviji, str. 321, Zanimanja poslanika izabranih 8. februara 1925. godine, pri čemer sva ugotovila manjša odstopanja v nekaterih poklicnih kategorijah, npr.: kmetje (53) in posestniki (25), industrialci (7), novinarji (12), duhovniki (14), upokojenci (11) in ostali (4). Opozorila bi na napačen seštevek poslancev glede na poslanski klub in glede na poklic v Gligorijevićevi tabeli – seštevek dejansko vpisanih števil je 300 in ne 315.

¹⁷ Podatke sva primerjala z Gligorijević, Parlament i političke stranke u Jugoslaviji, str. 320, Zanimanja poslanika izabranih 11. septembra 1927. godine, pri čemer sva ugotovila večja odstopanja predvsem pri poklicnih kategorijah posestniki (20), trgovci (31), profesorji (45), odvetniki (71), največje odstopanje pa je opaziti pri postavki (visoki) državni funkcionarji in uradniki, kjer ima Gligorijević zabeleženih 25 oseb. Naj ob tem pripomniva, da Gligorijevićeve seštevek poslancev glede na poslanski klub in glede na poklic – 315 – ni realen, pravilni seštevek glede na podatke v njegovi tabeli je 304.

¹⁸ Podatke sva primerjala z gradivom AJ, 72–75, Spisak narodnih poslanika izabranih na izborima 8 novembra 1931. godine, pri čemer sva ugotovila, da je v posameznih poklicnih kategorijah zaznati le majhna odstopanja.

¹⁹ Podatke sva primerjala z gradivom AJ, 72–75, Spisak narodnih poslanika izabranih na izborima za narodnu skupštino, izvršenih na dan 5 maja, sestavljen na osnovi čl. 64 Zakona o izboru narodnih poslanika, pri čemer sva ugotovila, da se število izvoljenih oseb skoraj povsem ujema, tudi posamezne poklicne kategorije, manjše odstopanje je pri narodnih poslancih (13) in ministrih (16).

²⁰ Tabela 2 je narejena na osnovi gradiva, uporabljenega pri tabeli 1.

²¹ Zgolj kot ilustracija k seznamom poslancev: v Statistiki 1923 je pri imenu dr. Antona Korošca zapisano, da je profesor bogoslovja; poklice slovenskih poslancev sva zaradi natančnejšega prikaza po-

Tabela 3: Poklicna struktura poslancev Narodne skupščine (1920–1935), prikazana v odstotkih²²

	1920	1923	1925	1927	1931	1935
kmetje	5,21 %	19,87 %	15,24 %	11,45 %	6,21 %	10,81 %
posestniki	-	5,77 %	4,44 %	3,1 %	6,86 %	5,14 %
trgovci	4,17 %	6,41 %	6,67 %	6,81 %	9,80 %	9,46 %
industrialci, bankirji	1,04 %	1,28 %	-	1,54 %	3,92 %	3,24 %
obrtniki	0,52 %	0,96 %	0,63 %	0,93 %	0,98 %	1,89 %
inženirji	-	2,24 %	0,32 %	1,24 %	1,96 %	2,97 %
zdravniki, veterinarji, lekarnarji	7,29 %	2,56 %	1,27 %	4,64 %	5,23 %	7,30 %
profesorji, učitelji, ravnatelji	7,81 %	10,26 %	9,21 %	5,88 %	1,63 %	0,81 %
(visoki) drž. funkc. in uradniki:						
poslanci	0,52 %	-	7,62 %	10,22 %	2,61 %	2,43 %
ministri	14,06 %	8,97 %	15,24 %	23,53 %	8,82 %	5,68 %
(ostali visoki) drž. funkc. in uradniki	20,31 %	5,45 %	10,16 %	6,81 %	9,48 %	8,11 %
skupaj	34,89 %	14,42 %	33,02 %	40,56 %	20,91 %	16,22 %
odvetniki, sodniki, notarji	15,10 %	15,06 %	15,87 %	13 %	19,61 %	15,68 %
novinarji, književniki	3,13 %	4,49 %	2,54 %	2,48 %	3,27 %	2,97 %
privatni uradniki	1,56 %	-	-	-	0,65 %	0,54 %
duhovniki	4,69 %	6,41 %	3,17 %	3,1 %	7,19 %	4,86 %
delavci	-	0,32 %	-	-	0,65 %	0,81 %
upokojenci	1,04 %	2,88 %	1,59 %	2,48 %	9,15 %	15,68 %
rentniki	5,21 %	1,60 %	-	-	0,98 %	0,27 %
ostali	8,33 %	2,56 %	-	2,77 %	0,98 %	1,35 %
SKUPAJ	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Paleta skupščinskih poslancev je bila v vseh letih precej široka in je obsegala domala vse socialne tipe. Delež posamezne poklicne kategorije je v posameznih letih opazneje nihal, a izrazitejšega trenda pri nobeni kategoriji ni opaziti. Ob tem velja tudi poudariti, da je opazovano obdobje precej kratko, kakor je pač bila kratkega veka sama država. Med močnejše zastopane kategorije lahko v celotnem obdobju uvrstimo lekarnarje, zdravnike, veterinarje, profesorje, učitelje, ravnatelje, sodnike, odvetnike in notarje; torej izobražence, ki so tvorili četrtno parlamenta (ali več).

klicne strukture uskladila s podatki iz temeljite in minuciozne študije Bojana Balkovca: »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«. Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi. Ljubljana 2011, str. 176–204, Kandidati na volitvah (dalje Balkovec, Kandidati na volitvah).

²² Tabela 3 je narejena na osnovi podatkov iz tabele 1.

Med slednjimi posebej izstopajo juristi, ki v povprečju dosegajo 15 % delež. Njihova pomembnost je zaznavna tudi drugod, v domala vseh zahodnih parlamentih, in obenem, kakor pravi Max Weber, ni »naključna«. Strankarska politika je namreč v prvi vrsti izvajanje interesov, učinkovita izpeljava neke stvari za zainteresirane pa je »obrt šolanega advokata«. On zna tudi »slabo« stvar tehnično »dobro« izpeljati.²³

Zagotovo najbolj zastopana kategorija so (visoki) državni funkcionarji in uradniki (mednje uvrščava zlasti funkcionarje, vezane na mandat), torej politiki, ki so vsaj teoretsko tisti najbolj izurjeni, katerih visok delež je bil najbolj zaželen. V njihovi zastopanosti je sicer zaslediti cezuro po volitvah 1931, ki pa je povsem razumljiva. Z nastopom osebne diktature kralja Aleksandra in njeno vse bolj odločno uveljavitvijo so se politične elite v opaznem deležu zamenjale. Toda dotlej je njihovo število vztrajno raslo, po volitvah leta 1927 so dosegali že skoraj 40 % poslancev. Njihov podrobnejši razrez pokaže, da je med njimi zlasti raslo število nekdanjih poslancev in ministrov. Leta 1927 je tako kar 76 mandatov šlo ministrom »na razpoloženju«. Delež visokih državnih uradnikov je nato v tridesetih letih upadel, a je še naprej ostajal najvišji med vsemi kategorijami.

Slika med slovenskimi poslanci nekoliko odstopa od vsedržavnega povprečja, saj so med bolj zastopanimi posestniki, v ostalih deležih in trendih pa je precej skladna. Do leta 1927 je tako raslo število visokih državnih funkcionarjev, leta 1931 sledi cezura in nato vnovična rast. Podoben trend lahko ugotovimo pri reelekcijski stopnji. Število ponovno izvoljenih poslancev je raslo do diktature in na zadnjih volitvah pred njo doseglo izjemno visok odstotek, nato leta 1931 upadlo in se v letu 1935 spet rahlo dvignilo. Decembrske volitve leta 1938 so v tem pogledu izjemne, saj je znašalo število ponovno izvoljenih poslancev glede na predhodno mandatno obdobje le 3, a med izvoljenimi je bilo kar 12 bivših poslancev in en bivši minister. V tem primeru je seveda šlo za pristaše slovenskega dela JRZ, člane nekdanje SLS, ki so bili nazadnje poslanci pred diktaturo in so se po desetletju zavihteli nazaj na poslanski stolček. Med njimi je bil tudi Janez Brodar, eden od dveh Slovencev, ki sta bila na sedmih volitvah v prvi Jugoslaviji petkrat izvoljena za poslanca. Drugi je bil Ivan Pucelj iz liberalnega tabora. Poslanski staž ostalih Slovencev je bil precej krajši, še največ jih je bilo izvoljenih le enkrat. Tudi na tej podlagi lahko sklepamo, da se jih posledično večina v Beogradu ni počutila »doma«, to pa po MacDonaldovem seveda ni bilo najboljše za »igro«.

Del spiska poslancev Narodne skupščine, izvoljenih 18. marca 1923. Pod zaporedno št. 15 je dr. Anton Korošec iz Jugoslovanskega kluba, po poklicu »Min. prosv.« - minister prosvete, kar je bil v času nastanka seznama (oktobra 1924). Za njim je Anton Sušnik, »prof.« iz Ljubljane.

²³ Weber, Politika kot poklic, str. 36.

Адреси Србије и Црно Горе		Фонд бр. 72	Фас. бр. 75	Јединица описа бр.	Име и презиме GAŠPARIĆ
Административно Одељење М. Вујићкино 29. X 1924. г. БЕОГРАД СПИСАН Мил. Маринковић Народног посланика изабраних 18. марта 1923. године избор Српски, Далм. и Хрватски					
Број по	Име и презиме (изборна јединица)	Политичка страница	Заниматељност и место живљења		
1.	Др. Абдулах Буквица	Х. Р. С. С.	изборник - <u>Београд</u>		
2.	Милан Маринковић	Радикал.	записник - <u>Београд</u>		
3.	Ајдар Асановић	"	записник - <u>Београд</u>		
4.	Александар М. Долин	"	својом - <u>Милутиново</u>		
5.	Александар Станојевић	Срп. Сир.	зубни лекар - <u>Београд</u>		
6.	Алекса Жујовић	Радикал.	записник - <u>Београд</u>		
7.	Андра Стајић	"	Мин. кн. р. - <u>Београд</u>		
8.	Андреј Беђајић	Југосл. Кл.	поштом - <u>Београд</u>		
9.	Андреја М. Кујунџић	Радикал.	универзитет - <u>Београд</u>		
10.	Андреја Тулић	Х. Р. С. С.	својом - <u>Београд</u>		
11.	Анта М. Радојевић	Радикал.	изборник - <u>Београд</u>		
12.	Др. Анте Авија	Х. Р. С. С.	универзитет - <u>Београд</u>		
13.	Др. Анте Штампук	Радикал.	својом - <u>Београд</u>		
14.	Антун Бошњак	Југосл. Кл.	"		
15.	Др. Антон Корошец	"	Мин. пров. - <u>Београд</u>		
16.	Антон Сушник	"	проф. - <u>Београд</u>		
17.	Антоније П. Бешировић	Радикал.	проф. - <u>Београд</u>		
18.	Др. Атиф Хаџи Кадић	Југосл. Кл.	проф. - <u>Београд</u>		
19.	Алиф Ахметовић	Центрист.	проф. - <u>Београд</u>		
20.	Др. Бариша Смољан	Х. Р. С. С.	архитект - <u>Београд</u>		
21.	Блаж Шаламон	"	својом - <u>Београд</u>		

Del spiska poslancev Narodne skupščine, izvoljenih 18. marca 1923. Pod zapoedno št. 15 je dr. Anton Korošec iz Jugoslovanskega kluba, po poklicu »Min. prosv.« – minister prosvete, kar je bil v času nastanka seznama (oktobra 1924).

Za njim je Anton Sušnik, »prof.« iz Ljubljane.

Tabela 4: Poklicna struktura slovenskih poslancev Narodne skupščine (1920–1938)²⁴

	1920	1923	1925	1927	1931	1935	1938	SKUPAJ
kmetje	5	-	-	1	1	-	1	8
posestniki	8	9	7	3	10	7	2	46
trgovci	-	-	-	-	-	1	-	1
industrialci, bankirji	-	-	-	-	1	2	-	3
obrtniki	-	-	-	-	-	-	-	-
inženirji	-	-	-	-	-	1	-	1
zdravniki, veterinarji, lekarnarji	1	-	-	-	-	2	3	6
profesorji, učitelji, ravnatelji	3	5	5	3	1	2	1	20
(visoki) državni uradniki	9	1	-	1	2	6	12	31
poslanci	-	5	7	13	-	-	-	25
ministri	5	2	2	-	3	1	1	14
odvetniki, sodniki, notarji	1	-	1	-	1	5	6	14
novinarji, književniki	1	2	2	4	2	-	-	11
privatni uradniki	2	-	-	-	1	-	-	3
duhovniki	1	1	1	1	1	-	1	6
delavci	-	-	-	-	-	-	-	-
upokojenci	1	1	1	-	2	1	1	7
rentniki	-	-	-	-	-	-	-	
ostali	1	-	-	-	-	1	-	2
SKUPAJ	38	26	26	26	25	29	28	198

Tabela 5: Reelekcija slovenskih poslancev Narodne skupščine (1920–1938)²⁵

	število ponovno izvoljenih poslancev glede na predhodno mandatno obdobje
1920	
1923	11
1925	16
1927	21
1931	4
1935	7
1938	3

²⁴ Tabela je narejena na osnovi podatkov: Balkovec, Kandidati na volitvah. Seznam obsega kandidate, ki so kandidirali na volitvah v letih 1920, 1923, 1925, 1927, 1931, 1935 in 1938. Za priimkom in imenom kandidata je zapisan njegov poklic, sledi kraj bivanja, nato ime stranke/liste, na kateri je kandidiral, in leto kandidature. Pri osebah, ki so kandidirale na več volitvah, so zapisane (morebitne) spremembe poklica, kraja bivanja in v primeru, da kandidat ni kandidiral na isti listi kot na predhodnih volitvah, tudi ime stranke. Na sedmih volitvah od 1920 do 1938 je bilo za narodne poslance izvoljenih 126 Slovencev, od tega 87 enkrat, 19 dvakrat, 9 trikrat, 9 štirikrat in 2 petkrat (Janez Brodar, pristaš SLS iz Hrastja pri Kranju, 1920, 1923, 1925, 1927 in 1938, Ivan Pucelj, »kmetijec« iz Velikih Lašč, 1920, 1923, 1925, 1927 in 1931).

²⁵ Tabela je narejena na osnovi podatkov: Balkovec, Kandidati na volitvah.

* * *

Kaj nam poklicna struktura skupščin prve jugoslovanske države sploh pove o parlamentarizmu tiste dobe, a lahko iz zapisanega izpeljemo kakršenkoli daljnosežnejši sklep? Ali obstaja korelacija med poklicno strukturo in zamišljeno parlamentarno kulturo? Ali visok delež odvetništva in uradništva pomeni učinkovitejši parlament z večjo legitimnostjo, kjer se na podlagi gentlemanskega dogovora ob podpori back-banchersov spopadajo izurjeni in retorično spretni parlamentarni frontbanchersi? Če postavimo analizo poklicne strukture ob bok številnim politično-zgodovinskim in kulturno-zgodovinskim študijam o prvi Jugoslaviji, se nam začnejo vsi potencialni zaključki izmikati. »Posebna oblika našega kraljevskega SHS-ovskega parlamentiranja« sicer ni bila, kakor je zapisal njen ostri kritik Miroslav Krleža, »negacija« sleherne parlamentarne oblike, a način njenega dela se je vendarle precej razlikoval od tedaj uveljavljenih vzorcev v Parizu in Londonu. Kljub številnim poslanecem, podkovanim z znanjem o delovanju države, je parlament prejkoslej ustvarjal podobo, ki je v eni sami krležijanski povedi taka: »Mrzli mesarji v gamašah, brivci s poškrabljenimi ovratniki in sivimi klobuki, oderuške spake, cariniki in cehovske maskare s pentljami in kravatami á la La Vallière, mlekarji v opankah, bozarji, konjski mešetarji in prodajalci srečk, svileni gizdalini, pariški študentje in še gospodje doktorji kraljevskega vseučilišča Franca Jožefa I. (kakor gospod doktor Janko plemeniti B.) in še presvetli in prevzvišeni bani z ministrom policije, popom Korošcem na čelu, vse to je drug drugemu nastavljalo zanke, vse to je gledalo, kako bi drugega pogubilo in ukanilo; vse to se je v domačih hlačah in v rimsko katoliških sutanah prerivalo okrog strehe svetega Franja in okrog poslanskih prejemkov, kako bi drugo drugega strlo, kako bi drugo drugemu pognalo svinec v grlo, da bi se dokopalo do fakinskega vodstva, da bi zaslužilo in da bi izmaknilo, če že ne dinarja, pa vsaj groš.«²⁶ Poklicna struktura pač ni (zmerom) v korelaciji z zamišljeno in zaželeno obliko parlamentarne kulture.

Jure Gašparič, Mojca Šorn

OCCUPATIONAL STRUCTURE OF THE NATIONAL ASSEMBLY MEMBERS OF THE
KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA

S u m m a r y

The question of where the Members of Parliament came from and what they had done before their new function is not completely trivial, but can also reveal important interpretative dilemmas about the functioning of parliamentary democracy. On the basis of theoretical and practical studies about the Members of Parliament during the period under consideration, which deem their education and schooling as very important, we tried to establish whether any correlations exist between the occupational structure of the House of Parliament and the envisioned parliamentary culture. A significant percentage of "intellectuals" and "professionals" could turn out to be related to the reputation and efficiency of the parliament, or at least with the form of the parliamentary culture, pleasing to the voters.

We have discovered that the range of the Members of Parliament was quite extensive throughout

²⁶ Miroslav Krleža: Deset krvavih let in drugi politični eseji. Ljubljana 1962, str. 322–323.

the years, encompassing almost all social types. The percentages of individual occupational categories fluctuated more noticeably in certain years. However, none of the categories show prominent trends. We can include the following among the more extensively represented categories throughout the period: pharmacists, doctors, veterinarians, professors, teachers, headmasters, judges, lawyers and notaries – i.e. intellectuals, making up a quarter of the parliament (or more). Among the latter jurists are especially prominent, with an average share of 15%. Their significance is also noticeable elsewhere, in almost all western parliaments. The most prominent category are certainly (high) state officials and clerks (among those we especially count the officials with mandates), i.e. politicians with the best training, at least in the theoretical sense. However, their representation was influenced by the censorship after the 1931 elections, which is completely understandable. With the onset of the personal dictatorship of King Alexander and its increasingly resolute implementation a significant percentage of the political elites changed.

So, what can we learn about the parliamentarism of that time from the occupational structure of the Assemblies of the first Yugoslav state? Is there any correlation between the occupational structure and parliamentary culture? If we compare the analysis of the occupational structure with the numerous politicalhistorical and culturalhistorical studies about the First Yugoslavia, all of the potential conclusions start eluding us. Namely, occupational structure is not (always) related to the desired state of parliamentary culture.

1.01

UDK: 323.14(497.1) : 321.64(450) "1922/1941"

Prejeto 16. 7. 2013

Boris Mlakar*

Zaton Organizacije jugoslovanskih nacionalistov – Orjune pod budnim očesom italijanskih fašističnih oblasti

IZVLEČEK

Organizacija jugoslovanskih nacionalistov je nastala v začetku 20. let v Dalmaciji in se nato širila v druge pokrajine Kraljevine SHS, kar je bilo povezano z dejavnostjo številnih beguncev, ki so zaradi fašističnega preganjanja pribežali iz Primorske in Istre. Zato se je ukvarjala s propagando, sabotажami in sploh odporom tudi na samem Primorskem, v skrajni črti pač za osvoboditev in priključitev le-te k matični državi. Seveda pa ni manjkalo tudi špijonaže v korist jugoslovanske vojske in je tudi zato uživala podporo jugoslovanskih oblasti. A to se je zaradi njenega terorizma in zaradi neprijetnosti, ki so vsled tega nastale v odnosu do Italije, spremenilo. Jasno je, da je sama Orjuna in njena konkretna dejavnost na Primorskem postala objekt zanimanja italijanske obveščevalne in diplomatske službe. Posebej je bil v tem smislu dejaven italijanski konzulat v Ljubljani, ki se je posluževal zaupnikov med slovenskimi begunci. Po drugi strani je tudi Orjuna organizirala svoje vohunsko delo proti konzulatu, tako da se je v Ljubljani vodila svojevrstna vohunska vojna. Prek ambasade v Beogradu in zunanjega ministrstva v Rimu so poročila o emigrantih in orjunaških pristajala v policijskih dosjeih rimskega notranjega ministrstva. Zanimivo je, da se je sistematična obravnava Orjune in podobnih organizacij v vrhu italijanske policije pričela šele leta 1928, ko je bila Orjuna že v zatonu. Avtor v članku podaja glavne značilnosti njene dejavnosti, kot so se kazale v poročilih fašističnih diplomatskih in policijskih organov.

Ključne besede: Primorska, fašizem, protifašizem, emigracija, Orjuna, terorizem

ABSTRACT

THE DECLINE OF THE ORGANISATION OF YUGOSLAV NATIONALISTS – ORJUNA – UNDER THE WATCHFUL EYE OF THE ITALIAN FASCIST AUTHORITIES

The Organisation of Yugoslav Nationalists (Orjuna) was established in the beginning of the 1920s in Dalmatia, from where it expanded to the other provinces of the Kingdom of SHS. This

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI -1000 Ljubljana; boris.mlakar@inz.si

expansion was related to the activities of numerous refugees retreating from the Primorska (Littoral) region and Istria due to fascist persecution. Therefore Orjuna also organised propaganda, sabotage and general resistance in the Littoral region itself with the ultimate goal of liberating and annexing this region to its homeland. Naturally, espionage in favour of the Yugoslav Army also took place, which is why this organisation enjoyed the support of the Yugoslav authorities. However, this gradually changed due to its terrorist activities and inconveniences resulting from it, affecting the Yugoslav relations with Italy. It is obvious that Orjuna itself and its concrete activities in the Littoral region caught the interest of the Italian intelligence and diplomatic services. The Italian consulate in Ljubljana was especially active in this sense, making use of confidants among the Slovenian refugees. On the other hand Orjuna also organised its own spy network against the consulate, so that a kind of a spy war took place in Ljubljana. Through the embassy in Belgrade and Ministry of Foreign Affairs in Rome the reports about emigrants and members of Orjuna found their way into the police dossiers of the Ministry of the Interior in Rome. It is interesting that the systematic investigation of Orjuna and similar organisation by the leadership of the Italian police did not begin until as late as 1928, when Orjuna was already in decline. In his article the author addresses the main characteristics of Orjuna's activities, as reported by the fascist diplomatic and police bodies.

Keywords: Primorska (Littoral) region, anti-fascism, emigration, Orjuna, terrorism

Organizacija jugoslovanskih nacionalistov, ki jo poznamo predvsem pod skrajšanim nazivom Orjuna, je kot vsi drugi zgodovinski pojavi imela svojo predzgodovino, vendar je za nas že takoj v uvodu pomembno predvsem dejstvo, da je bila ustanovljena, sicer pod drugim imenom, marca 1921 v Splitu in da je bil njen nastanek tesno povezan z obstojem in delovanjem beguncev iz Primorske in Istre, ki sta po rapalski pogodbi pripadli kraljevini Italiji in kjer je kmalu zatem agresivni fašizem prevzel oblast; eden njegovih glavnih ciljev v primorskem prostoru je bila tudi izenačitev etničnih meja z državnimi, kar je pomenilo pričetek nasilnega raznarodovalnega procesa. Del formalnega programa Orjune, predvsem pa trdne odločenosti njenih pripadnikov, je bila namreč prav naloga in dolžnost bojevanja proti italijanski zasedbi in v prihodnosti tudi osvoboditev zasedenih krajev ter njihova priključitev k matični domovini Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Glede na dosedanjo obravnavo Orjune v strokovni literaturi je treba reči, da je sicer res dobila tudi nekatere značilnosti fašističnega gibanja, predvsem zaradi svojega agresivnega načina nastopanja ter ekstremnega nacionalizma. Toda njen nacionalizem ni slonel na povzdigovanju oziroma na mitu ponovnega rojstva (že obstoječega) naroda, temveč je šlo za prizadevanje, da se tak narod, namreč jugoslovanski, sploh vzpostavi in uspešno zaživi. Temu cilju je program Orjune podredil vse, demokracija in svoboda posameznika sta bila v tem pogledu v drugem planu. Kljub temu orjunaško gibanje ni doseglo, kot bi dejal Roger Griffin, »fašističnega minimuma« in ga torej ne mo-

remo šteti za fašizem v pravem pomenu besede.¹ Seveda pa je prav zaradi nekaterih svojih značilnosti, ki so jih sodobniki na hitro označili za fašistične, kmalu prišlo v konflikt s prevladujočim družbenim in političnim okoljem, kar je ob dejstvu, da je njegov zaščitnik Svetožar Pribičević izgubljal vpliv, privedlo do postopnega zatona, v delu Slovenije tudi do razmeroma zgodnje formalne prepovedi Orjune. Kot bomo videli, pa to še ni pomenilo tudi prenehanja njenega delovanja.² Nasprotno, prav v drugi polovici 20. let se je v nekem smislu njena aktivnost še okrepila, in sicer predvsem njeno kulturno, obveščevalno in tudi teroristično delovanje, usmerjeno proti italijanski fašistični oblasti na Primorskem. Ta dejavnost se je dogajala v precejšnji meri v sami Sloveniji, na obmejnem območju, toda seveda tudi na samem Primorskem. Italijanske oblasti so omenjeno in tudi drugo aktivnost Orjune, sicer z določeno zamudo, vestno registrirale in v nadaljevanju tudi budno spremljale. Orjuna je v njihovih očeh postala eden glavnih nasprotnikov italijanske nacionalne »penetracije« na Primorskem. Temu primerno so se v spremljanju njene aktivnosti in opozarjanju na njene nevarne načrte angažirali tudi fašistični politični, policijski, obveščevalni in tudi diplomatski organi, o Orjuni je tekla beseda tako v poročilih lokalnih policijskih in fašističnih organov kot tudi v dokumentih visokih uradov notranjega in zunanjega ministrstva v Rimu. Slednje je s temi poročili zalagalo italijansko poslaništvo v Beogradu, ki se je naslanjalo na še številnejša poročila, ki so prihajala od italijanskih konzulatov, predvsem tistih v Ljubljani in na Sušaku, a tudi v Splitu, Zagrebu itd. To gradivo tudi predstavlja glavno osnovo za naš kratki pregled odnosa organov italijanske fašistične države do delovanja Orjune v 2. polovici 20. in v 1. polovici 30. let 20. stoletja.

Omenjena poročila so se ukvarjala prav z vsemi malenkostmi oziroma podrobnostmi, ki so zadevale orjunaško dejavnost, tudi če je šlo le za detajle iz življenja njenih dejanskih ali namišljenih pripadnikov, sami organizaciji in predvsem njeni dejavnosti na ozemlju Italije pa je bila namenjena najvišja stopnja pozornosti. Gradivo o Orjuni se je očitno zbiralo z določenim zamikom, ali bolje, v začetku je bilo le-to raztreseno v različnih fondih zunanjega in notranjega ministrstva, šele z letom 1928 pa so v vrhu rimske policije začeli taka poročila sistematično spremljati in urejati, tako da so ustvarili ustrezne dosjeje tako o sami Orjuni in sorodnih jugoslovanskih protitalijanskih organizacijah kot tudi o izstopajočih posameznikih, pripadnikih teh organizacij. Tedaj je bila Orjuna vsaj v »ljubljskem« delu Slovenije formalno že razpuščena, toda marsikateri dokument je segal v predhodna leta, tako da na ta način še prek italijanskih virov izvemo marsikaj tudi o predhodni dejavnosti orjunašev, recimo o znanem spopadu v Trbovljah.

¹ Stevo Đurašković: Ideologija Organizacije jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). V: Časopis za suvremenu povijest, 2011, št. 1, str. 225–247; Roger Griffin: The Nature of Fascism. London–New York 1993, str. 38 sl.; Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929. Maribor 1986, str. 116–117.

² Podrobno o delovanju Orjune vse do srede 30. let Branislav Gligorijević: Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). V: Istorija XX. veka. Zbornik radova, V, 1963 (dalje Gligorijević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista), str. 315–393.

Tematike v teh poročilih so preštevilne in obravnavane prepodrobno, da bi se na tem omejenem prostoru posvetili prav vsem. Omenili bomo le nekatere najpomembnejše oziroma najbolj zanimive. Vsekakor je za začetek zelo zanimivo, da lahko raziskovalec v rimskem arhivu prebere naslednja verza:

»Čuvajmo bratje, Triglav, simbol naše moči,
dokler ta moč nad Primorjem robskih verig ne zdrobi!«

ter

»Na braniku začasnih mej, čuvajmo bratje, in bdimo,
kadar pa pride naš dan, meje krivične razdrimo!«

To rodoljubno »poezijo« najdemo na hrbtni strani dveh razglednic, ki ju je izdala ljubljanska Orjuna leta 1923. Na prvi je fotografija »Straže Orjune na Triglavu« z 12. avgusta, na drugi pa slika razvitja prapora Orjune na Rakeku 8. septembra.³

Italijanski konzulat v Ljubljani je, kot smo že omenili, zelo natančno spremljal dejavnost Orjune oziroma sploh primorskih beguncev ter posledično svoji ambasadi v Beograd ali pa na druge naslove v Italiji o tej temi poslal zelo veliko poročil. Skoraj v vsakem je uporabil sintagmi »iz zaupnih virov« oziroma »informator poroča«. Njegovi informatorji so bili seveda predvsem primorski begunci, člani ali znanci članov Orjune, ki so se iz eksistencialnih ali drugih motivov približali konzulatu; eden od motivov je bil npr. ta, da so se nekateri emigranti želeli vrniti na Primorsko in so v ta namen potrebovali veljavne dokumente, s tem v povezavi pa tudi garancijo, da jih po vrnitvi oblasti ne bodo preganjale. So pa za odločitev za dostavljanje informacij konzulatu obstajali tudi bolj banalni razlogi. Tako je konzul pozimi 1928 poročal, da je dobil informacije od člana direktorija Orjune v Ljubljani, ki je bil razočaran, ker mu niso dali obljubljenega mesta političnega sekretarja in se je zato sklenil maščevati tako, da je konzulu ponudil informacije o potovanju Andreja Verbiča v Berlin, in še posebej o zvezah Orjune na Primorskem, omenil pa je tudi, da potrebuje denar. Konzul je tako lahko logično sklepal, da ljubljanske orjunaše povezujejo bolj osebni interesi kot pa morebitni nacionalistični in patriotski ideali. Omenjeni konfident mu je predstavil delovanje pravega špijonskega centra v Ljubljani, ki nadzoruje vse obiskovalce konzulata, kar konzula sicer ni presenetilo. Dal mu je celo seznam 19 orjunašev, ki so pogosto hodili v Julijsko krajino in na Koroško. Med zaupniki teh orjunašev je na Primorskem med drugim označil tudi Draga Pahorja in Alberta Rejca.⁴ Nekaj mesecev kasneje je konzul obvestil goriškega prefekta in tamkajšnje vodstvo fašistične milice, da vodja slovenske Orjune Marko Kranjec pogosto skrivaj odhaja na Primorsko, pri čemer se do meje pripelje s svojim motorjem. Z več strani naj

³ Archivio Centrale dello Stato, Roma (ACS), Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 256. Orjunaši so tedaj »zasedli« Triglav na pobudo vojaških krogov, povod pa naj bi bilo takratno določevanje natančnega poteka meje, ko je bilo še vprašljivo, kam bo pripadel vrh Triglava. Gl. Lida Turk: Nenavadne zgodbe Lipeta Kosca. Trst 2010 (dalje Turk, Nenavadne zgodbe), str. 55–56.

⁴ Arhiv Milice Kacin -Wohinz, šk. 18/XVI (dalje Arhiv MKW). Kolegici M. K. Wohinz se zahvaljujem za možnost vpogleda v del gradiva, ki ga je zbrala v Osrednjem državnem arhivu v Rimu.

bi mu sporočili, da je dan pred tem spet odšel v Italijo, pri čemer naj bi izkoristil romanje na Sveto goro, kjer se bodo sestali tudi goriški orjunaši. Eden od ovaduhov mu je obljubil, da mu bo priskrbel natančen Kranjčev itinerar.⁵ Še bolj zgovorno je bilo poročilo konzula iz srede poletja 1929 o sestanku Jožeta Kukca, Filipa Kosca in drugih orjunaških »skvadrstov« v eni od ljubljanskih gostiln, na katerem je eden od njih dobil nalogo, da odide na Primorsko ter iz skrivališča pri Postojni dvigne del tam spravljenega eksploziva in orožja ter ga preda orjunaškemu zaupniku v sosesčini, ki ga bo prenesel v Vipavo. Konzulov informator je bil očitno sam na tem sestanku, konzulu je celo predal kopijo skice lokacije skladišča, poleg tega pa je svetoval Italijanom, da naj pohitijo s preiskavo, sicer ne bodo našli nič, ter v skrbeh dodal, da naj aretacij ne izvajajo na kraju samem, saj se bo sicer takoj vedelo, da je on informator!⁶

Seveda pa konzul ni bil zadovoljen z uslugami, ki so mu jih ponujali razni informatorji, kljub zgoraj omenjenim dejstvom se je pritoževal, da jugoslovanski konzulat v Trstu pride neprimerno lažje do informacij kot on v Ljubljani.⁷ Spomladi 1929 je celo vodstvo politične policije v Rimu potožilo, da so težave z nadziranjem Kranjca, saj ne morejo pridobiti primerne osebe, ki bi recimo kot trgovski potnik in z znanjem slovenščine in nemščine lahko sledila Kranjcu. Vzpostavili so nad njim sicer posreden nadzor prek zanesljive osebe, ki je imela stike z ljubljanskimi orjunaši, vendar je šef policije Arturo Bocchini še dodatno prosil konzula, da skuša z »lokalnimi sredstvi« še bolje nadzirati aktivnost Kranjca in njegovih prijateljev.⁸ Čez približno pol leta se je konzul v zvezi z nadzorom Kranjca ponovno oglasil. Spet je poudaril, da mu manjka zaupnikov, ki bi lahko v zadovoljivi meri sledili zarotniškim potezam Kranjca in tovarišev. Trenutno je lahko sporočil samo to, da so ga pred nekaj dnevi videli v ljubljanski kavarni Zvezda, kjer se je tudi sicer običajno zadrževal, skupaj s Kukcem in Koscem. Njegova tuberkuloza naj bi napredovala, kar pa naj ga ne bi oviralo pri protiitalijanski dejavnosti.⁹

Za obveščevalno službo sta bili seveda nujni tajnost in anonimnost, a nekatera imena konzulovih informatorjev so postala orjunašem kmalu znana in za nekatere se to ni dobro končalo. Najbolj je bil v tem smislu razglašen primer Egidija Perica. Ko je v začetku marca 1928 tržaška kvestura na razne naslove pošiljala informacijo o vse bolj nevarni teroristični dejavnosti Kukca in zahtevala, da se vsi potrudijo za njegovo aretacijo, je med njegove sodelavce uvrstila tudi Perica. Tedaj naj bi živel v Ljubljani in naj bi seveda bil član Orjune.¹⁰ Po spominih Kosca naj bi bil pred tem celo vodja orjunaške borbene skupine na Goriškem. Toda v Ljubljani je prišlo do spora med njim in vodilno skupino okrog Kranjca, izmenjevali so si grozilna pisma in prišlo

⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Zbirka gradiva Kraljevih kvestur Trst in Gorica (AS 1829), t.e. 14/357.

⁶ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

⁷ Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi : Primorska 1925–1935. Koper 1990 (dalje Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem), str. 322.

⁸ Arhiv MKW, šk. 18/X.

⁹ ACS, Ministero dell'Interno, Direzione generale di pubblica sicurezza, H 2, šk. 41.

¹⁰ ARS, AS 1829, t.e. 14/352.

je celo do sodne obravnave. Kosec je zaslutil, da je Peric povezan s konzulatom in na enem od svojih nočnih obiskov v konzulovi pisarni je našel tudi pisne dokaze o tem. Ker je Peric vedel zelo veliko o povezavah Orjune, so sklenili, da mora pasti, in res so ga 7. septembra 1928 ustrelili na ulici v Ljubljani.¹¹ Kot prvega osumljenca je policija še isti večer aretirala Kukca, naslednjega dne pa Kranjca, Kosca in še nekaj drugih. Sledil je proces, ki je dodobra razburkal slovensko in tudi del italijanske politične javnosti. Preiskava se namreč ni omejila le na primer Peričevega umora, temveč so ob zaslišanjih prič prišla na dan tudi dejstva o drugih orjunaških podvigih, kar je v javnosti močno znižalo ugled organizacije. To je recimo veljalo za rop na železniški postaji v Prestranku v začetku aprila 1926 in spopad med orjunaši in finančnimi stražniki, ki je temu sledil. Po italijanskih poročilih naj bi del vodstva Orjune, ki je ostal na svobodi, na to takoj reagiral ter v Julijsko krajino poslal dva svoja emisarja s številno literaturo, s katero naj bi med zaupniki na Primorskem skušali zanikati vesti o kriminalni dejavnosti Orjune.¹² Posebej je bilo tu občutljivo vprašanje denarja, ki so ga orjunaši zaplenili v Prestranku, Kranjec naj bi namreč z njim razpolagal zelo svojeglavo.

Posebej zanimivo je bilo pričevanje Slavka Caharije, ki je opisoval Kranjčevo denarno »poslovanje«, omenil s tem v zvezi tudi Peričeve grožnje, še posebej pa je vzbudila pozornost njegova trditev, da je Orjuna imela v načrtu tudi atentat na Stjepana Radića. Tudi Caharija se je udeležil znanega pohoda orjunašev v Trbovlje v začetku junija 1924 in na procesu je sedaj tako on kot tudi druge priče o tem povedal marsikaj zanimivega. Pri tem velja dodati, da so sedaj ob preiskavi v arhivu Orjune našli tudi originalne zapisnike zaslišanj, ki jih je trboveljska žandarmerija izvedla v zvezi s tedanjim ubojem rudarja Fakina. Caharija in tudi drugi so potrdili, da je Kranjec tedaj ujetega Franca Fakina obdolžil za smrt orjunaša Šlajpaha ter ga je zato ukazal takoj ustreliti. Ljubljanski konzulat je dobresedne prevode zapisnikov zaslišanj, tako tistih iz leta 1924 kot teh iz preiskave proti Kranjcu in tovarišem, vestno pošiljal svojim nadrejenim.¹³ Kar zadeva padle orjunaše v Trbovljah leta 1924, naj na tem mestu omenimo še konzulovo poročilo iz aprila 1929, v katerem piše, da imajo njihovi svojci Kranjca zelo v želodcu, posebej se omenja Šlajpahova vdova. Orjunaši so zanje organizirali posebno zbiralno akcijo in menda zbrali kar 56.000 dinarjev, a Kranjec naj bi si ta denar kar prisvojil.¹⁴ Proces naj bi se izvedel enkrat spomladi, toda 1. februarja 1929 se je v Rimu razširila novica, da so bili vsi obtoženi izpuščeni in da do procesa ne bo prišlo. Državno pravdnništvo obtožnice ni vložilo, očitno zaradi »višjih« državnih interesov, saj bi na procesu prišle na dan stvari, ki bi zelo poslabšale odnose z Italijo (Orjuno je npr. podpirala vojska in tudi drugi deli oblasti, čeprav z nihanji), posledično pa bi se tudi verjetno poslabšal položaj rojakov na Primorskem.¹⁵ Šef policije Bocchini je zatem v svoji okrožnici primorskim prefektom in kvestorjem

¹¹ Turk, Nenavadne zgodbe, str. 73.

¹² ARS, AS 1829, t.e. 1.

¹³ ARS, AS 1829, t.e. 14/354.

¹⁴ ARS, AS 1829, t.e. 14/357.

¹⁵ Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem, str. 319; Turk, Nenavadne zgodbe, str. 73–74.

naročil, da naj nemudoma aretirajo vsakega izmed omenjenih, če bi po naključju prišel v Italijo.

Med samim potekom preiskave se je konzul v svojih poročilih posvečal tudi drugim vidikom delovanja Orjune, ki je bilo seveda tedaj močno pogojeno z dejstvom, da je bil Kranjec z nekaterimi vidnimi sodelavci v zaporu. Tako je sredi novembra 1928 sestavil kratek pregled njene zgodovine, s poudarkom na trenutno stanje v Sloveniji. To poročilo, ki je sicer sintetične narave, kaže, kako dobro so bile italijanske oblasti obveščene o Orjuni. V njem je konzul najprej izpostavil dejstvo, da obstajata v Sloveniji dve sekciji Orjune, tista v Ljubljani, ki je bila že pred časom razpuščena, ter druga v Mariboru, ki deluje normalno. V jugoslovanskem okviru naj bi znotraj organizacije sicer obstajali dve struji, prva je še zmeraj zvesta svojemu ustanovitelju Svetozarju Pribičeviću, medtem ko druga sledi stranki Ljube Davidovića. Kar zadeva taktiko in »skvadristično« delovanje, pa je menil, da je obstajalo hudo notranje nasprotje tudi med slovenskimi orjunaši: pristaši Kranjca so bili za nadaljevanje terorističnih akcij, druga frakcija, ki jo je vodil pisatelj Vladimir Levstik, pa je bila proti uporabi nasilja in se je zavzemala samo za izvajanje nacionalistične propagande na ozemlju Julijske krajine. Kljub temu da je bila ljubljanska Orjuna formalno razpuščena, pa je po mnenju konzula nemoteno delovala še naprej, le da so po aretaciji Kranjca notranja nasprotja prišla še bolj in tudi formalno do izraza. Kranjčevi prijatelji so takoj oblikovali nov direktorij, ki ga pa generalni sekretar Milorad Dimitrijević v Beogradu ni odobril. Zapovedal je celo Levstiku, da on kot predstavnik opozicije oblikuje svoj direktorij, kar se je tudi zgodilo. Tako so tedaj, tj. konec leta 1928, v Sloveniji hkrati delovali trije direktoriji, dva v Ljubljani in eden v Mariboru, ki ga je vodil Lojze Reja. V Ljubljani je Kranjčevemu odboru načeloval Dušan Gorazd. Kar zadeva članstvo, naj bi po konzulovih podatkih Orjuna v celi Jugoslaviji imela 57.000 članov, medtem ko naj bi bilo za Slovenijo po zadnjih dogodkih število težko oceniti, ker jih je sedaj precej izstopilo. Pred aretacijo Kranjca je bilo v Sloveniji okrog 7.000 orjunašev, med katerimi naj bi bilo kar 2.500 »skvadristov«, tj. pripadnikov bataljonov oziroma borbenih čet.¹⁶

Kar zadeva obstoj ali neobstoj Orjune v Sloveniji oziroma natančneje na ozemlju ljubljanske oblasti, je italijanski konzulat pri svojih ocenah ves čas nekako nihal. Po eni strani je stalno ponavljal, da je bila ljubljanska Orjuna razpuščena že leta 1926, in to v veliki meri po zaslugi italijanske diplomacije, konkretno na pritisk ambasade v Beogradu: le-ta se je konec avgusta 1928 v pismu Mussoliniju s tem tudi pohvalila.¹⁷ Ob tem je konzul že v začetku avgusta, ko je opisoval prizadevanja Kranjca, da bi Orjuno reorganiziral ter jo spet »vrnil v javno življenje«, poudaril, da je Kranjec dobil nov zalet pri teh prizadevanjih prav zaradi dejstva, da je Ljubljano zapustil njegov predhodnik konzul Gavotti, ki so ga orjunaši imeli za glavno oviro oziroma za »edini

¹⁶ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 245; ARS, AS 1829, t.e. 14/354.

¹⁷ Samo Pahor: Od Pisanre za zasedeno ozemlje do TIGR-a. V: Primorski rodoljub, 2009, št. 18 (dalje Pahor, Od Pisanre za zasedeno ozemlje), str. 41.

vzrok za razpustitev slovenske Orjune». ¹⁸ Kljub temu je zdaj, po aretaciji Kranjca, poudaril, da je z Orjuno konec in da ji je »proces« Peric zadal zadnji udarec, posebej še, ker naj bi se tudi minister Anton Korošec odločil za njeno dokončno prepoved, čeprav je v preteklosti tudi on dajal o njej različne izjave. ¹⁹ Po drugi strani pa se v poročilih tako konzulata in tudi ambasade ves čas ponavlja in vleče trditev, da je formalni razpust ali prepoved Orjune le bluff in nekakšen alibi za jugoslovanske oblasti.

Izpust obtoženih na nesojenem procesu Peric je tako v javnosti kot tudi pri italijanski diplomaciji sprožil novo razpravo o usodi Orjune, pač tudi zaradi dejstva, da je novi šestojanuarski režim ostro zarezal v dotedanje politično in tudi društveno življenje in tudi Orjuna je bila razpuščena, konkretno 10. marca 1929, sedaj po celotni državi. Tudi v naslednjih mesecih je konzul, ko je poročal o pestrem dogajanju znotraj »razpuščene« ljubljanske Orjune, vneto ponavljal, da uradno zaprtje njenih podružnic, zaseg arhiva in prenehanje izhajanja njenega glasila ipd. še zdaleč ne bo pomenilo tudi prenehanja protiitalijanske aktivnosti njenih pripadnikov. Enako je ambasador Carlo Galli sredi marca 1929 v dopisu zunanjemu ministrstvu poudaril, da naj jih razpust Orjune ne zavede v zmoto, da bodo orjunaši sedaj res prenehali s terorističnimi akcijami, nasprotno, sedaj je potrebna še večja pozornost, saj naj bi ta ukrep za jugoslovanske oblasti predstavljal le neke vrste alibi za morebitne prihodnje dogodke ... ²⁰ Ob tem pa so kasneje fašistične oblasti vseeno morale priznati, da jugoslovanska vlada Orjune ni razpustila zaradi njene protitalijanske aktivnosti, temveč iz notranjepolitičnih razlogov, ker da jo je ustanovil Pribičević, ki pa se je »zvezal s Hrvati« in je bilo zato(?) v njenih vrstah mnogo njegovih pristašev. ²¹ Zgoraj omenjeno bojazen sta ambasador in konzul v naslednjih dneh tudi podkrepila oziroma utemeljila z opisom dogajanja v Ljubljani po izpustu Kranjca iz zapore. Generalni sekretar Dimitrijević se je očitno pobotal s Kranjcem, prišel je na razgovor v Ljubljano, kjer sta med drugim sklenila, da je treba okrepiti orjunaške akcijske čete, kot tudi, da je treba obnoviti dejavnost v Julijski krajini in tja poslati nove nekompromitirane emisarje. K tej novici je konzul dodal, da se hoče ljubljanska Orjuna maščevati nad vsemi pričami, ki so zanj neugodno pričale v preiskavi v zadevi Peric. ²² Ambasador je sedaj v Rim poslal tudi najnovejšo Kranjčevo fotografijo, k čemur je sicer pripomnil, da je slika zastarela v toliko, ker je Kranjec sedaj popolnoma obrbit. Ob tem naj dodamo, da v centralni politični kartoteki v arhivskem fondu notranjega ministrstva v Rimu presenetljivo ni Kranjčevega dosjeja; se pa tak dosje nahaja v državnem arhivu na Reki na Hrvaškem, kar je do neke mere razumljivo, saj je njegova rojstna Ilirska Bistrica tedaj spadala v Reško pokrajino. ²³ V nadaljevanju so v Rim prihajale še nove vesti o

¹⁸ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 245.

¹⁹ ARS, AS 1829, t.e. 14/351.

²⁰ Arhiv MKW, šk. 18/XIV.

²¹ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

²² Prav tam.

²³ Vojko Čeligoj: Ferdinand Marko Kranjec (1885–1973). V: Vojnogodovinski zbornik, 2006, št. 27, str. 43–45. Za podatke o Marku Kranjcu gl. tudi Tjaša Poklar: Jezik ostane v duši: Portret Bistrice Kranjec Mirkulovske. Ilirska Bistrica 2011, str. 14 sl.

vse bolj samozavestnem nastopanju Kranjca in njegovih pristašev, tako da se lahko vprašamo, kaj je formalna prepoved Orjune dejansko sploh spremenila. Kranjec naj bi spet prevzel vajeti v svoje roke, načrtuje obnovitev, kot že omenjeno, dejavnosti na Primorskem, kamor ima namen poslati tudi Kosca in Kukca, da bosta pregledala teren in obnovila stik z zaupniki. O svoji aktivnosti naj bi Kranjec poročal vodstvu Narodne odbrane, za katero sedaj fašistične oblasti ocenjujejo, da je prevzela mesto Orjune, katere pripadniki naj bi po Kranjčevih navodilih vse zbrane obveščevalne podatke z italijanskega obmejnega območja pošiljali vojvodi Kosti Pečancu, ki naj bi bil odločilna osebnost pri združevanju Orjune, Narodne odbrane in Bele roke.²⁴

Konzul je nadalje poročal tudi o takih zanimivostih kot npr. o tem, da je bil Kosec spet sprejet na delo v ljubljansko Opero, medtem ko je Kuček kot običajno brez dela, se pa dnevno zadržuje v lokalu Opera klet. Toda teden dni kasneje, tj. 22. februarja 1929, konzul sporoča, da je Kosec na intervencijo oblasti odpuščen iz Opere, medtem ko se je Kuček preselil na Verd v hišo svoje ljubice, pri čemer ga pri njegovi dejavnosti podpira orjunaš Jelovšek, lastnik žage na Vrhniki.²⁵ Kranjec je nameraval odpotovati v Francijo in je zaprosil za potni list, ki ga je tudi dobil. Na svoje pristaše je naslovil apel, v katerem je zatrdil, da za vse slabo, kar je v zadnjem času doletelo Orjuno, niso krivi njeni nasprotniki, temveč izdajalci v njenih vrstah. Ob tem je dodal, da mu je pravzaprav vseeno, če je Orjuna dovoljena ali ne, to zanj ne bo ovira za dosego njegovih načrtov.

Kar zadeva javno mnenje v Sloveniji, je konzul ocenjeval, da odobrava ukinitve Orjune tudi zato, ker svojih ciljev ni dosegla in ni preprečila italijanske politike proti primorskim Slovencem, in da je v tem pogledu morda zanje naredila več škode kot koristi. Hkrati ugotavlja, da kljub Kranjčevim izjavam pri orjunaših morala upada in da zato vse bolj zaupajo v Narodno odbrano, kamor se tudi včlanjujejo.²⁶ Začuda naj bi tudi Kranjec postal zagovornik manj številne, bolj elitne organizacije. Konec marca 1929 naj bi v Ljubljani orjunaški voditelji sklenili, da se borbene enote reorganizirajo in da novih članov ne bodo več sprejemali. V obmejnih krajih ter na samem Primorskem naj bi delovale le še trojke po zgledu t. i. komitov, medtem ko naj bi v notranjosti države še naprej orjunaše združevale čete in bataljoni; seveda pa je vprašanje, če niso npr. bataljoni obstajali le še na papirju.²⁷ Tudi na Primorskem orjunaških akcij skoraj ni bilo več, čeprav sta ljubljanski konzul in poslanik v Beogradu še naprej poročala o načrtih raznih terorističnih in povračilnih akcij, npr. v zvezi z obsodbami na prvem tržaškem procesu. Res pa je, da je predvsem Kuček nadaljeval s svojimi diverzantskimi akcijami, dokler ni padel, kar se je zgodilo 2. septembra 1930 ob spopadu z italijanskimi miličniki pri Škocjanu v bližini Postojne. Tako on kot tudi Kosec sta v obveščevalnem pogledu delala v korist Dravske divizije, v političnem pogledu pa je tedaj Kosec že priznaval avtoriteto Narodne odbrane, kasneje tudi Tigra.²⁸

²⁴ Arhiv MKW, šk. 18, mapa Emigracija-Orjuna.

²⁵ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

²⁶ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 256; ARS, AS 1829, t.e. 14/357.

²⁷ ARS, AS 1829, t.e. 14/357.

²⁸ Turk, Nenavadne zgodbe, str. 74–76.

Le-ta je na Primorskem prevzel pobudo, Orjuna je stopala v ozadje in postopoma izgubila ves vpliv, pri čemer je ljudi motilo predvsem njeno zagovarjanje pavšalnega odpora zmeraj in povsod, kar se ni vedno skladalo s konkretnimi pogoji življenja. V tem smislu je značilen očitek dveh Primorcev, ki sta že pred tem prišla v Ljubljano do Kranjca in jima je le-ta prigovarjal, da se je treba upirati, dokler ne pride do splošne vstaje. Po konzulovih navedbah sta mu odvrnila, da je njemu v Ljubljani lahko »pridigati« o odporu, drugačna pa je stvar videti, ko človek sam živi v Italiji.²⁹

Kranjec pa ni imel nobenih zavor tudi pri ponovnem prevzemanju vodilne vloge v Ljubljani. V takem položaju, sicer tik pred formalno prepovedjo Orjune, je Vladimir Levstik, ki je še vedno načeloval »opozicijskemu« direktoriju, očitno dvignil roke ter napovedal svoj odstop. Rimsko notranje ministrstvo je v tej zadevi poslalo vsem prefektom v Julijski krajini zaupno poročilo, ki je, kot običajno, prišlo od konzulata v Ljubljani. Poročilo navaja, da se krog inž. Kranjca po vsemu sodeč vrača v vodstvo in da zanj navijajo predvsem mladi in študenti. Starejši člani, očitno Levstikovi pristaši, pa da v tem primeru napovedujejo izstop. Konkretno je Levstik za 9. marec 1929 v gostilni Aškerčeva klet sklical zbor zaupnikov, na katerem naj bi orisal novi položaj in pojasnil, zakaj odstopa z vodstvenega položaja. V gostilni se je zbralo kakih 40 zaupnikov. Toda takoj, ko je Levstik pričel s svojim govorom, je v prostor pridrla okrog 20 Kranjčevih pristašev in z njim na čelu začelo zganjati tak hrup, da se Levstika ni več slišalo. Začelo se je vsesplošno prerivanje in kričanje, pri čemer so eni vzklikali »Živela Orjuna, dol z Markom!«, drugi pa so odgovarjali z »Živel Kranjc, živel pogum, dol s strahopetci, maščevanje izdajalcem!« Kranjec je intoniral tudi orjunaško himno. Toda Levstik in njegovi se niso imeli namena vdati in Levstik je nadaljeval z govorom. V tem trenutku je Kranjec dal znak in po zraku so začeli leteti kozarci in stoli. Lastnik gostilne se je zbal večje škode in je telefoniral na policijo. V tem trenutku se je Levstik odločil za umik ter je s svojimi pristaši med huronskim vpitjem nasprotnikov odšel iz gostilne. Kranjec in njegovi so postali za kratek hip gospodarji položaja, a so se tudi oni umaknili še pred prihodom agentov. V ljubljanski Orjuni, je zaključil konzul, torej vlada kaos, a zmerni niso uspeli spodnesti Kranjca, ki je v tem položaju užival predvsem podporo študentov, med katerimi se je najbolj »odlikoval« Dušan Ekar.³⁰

Lahko si mislimo, kako so taki in podobni dogodki vplivali na ugled Orjune v javnosti. Sledila je še formalna prepoved njenega delovanja, a na veliko žalost italijanske diplomacije je še naprej delovala, sicer v ilegali, vendar je počasi usihala, kar smo z raznimi primeri ilustrirali že zgoraj. Kranjca so še zmeraj pogosto videvali v Zvezdi na pogovorih s svojimi tovariši, nekajkrat pa tudi na poti na Sušak, kamor se je po konzulovih besedah začasno preselilo težišče orjunaške aktivnosti. Spet naj bi usposobili znani Kranjčev motocikel, toda, pravi konzul, napredovala je tudi njegova tuberkuloza, pri čemer od svojega delodajalca, to je bila carinska direkcija, ni dobil zahtevanega dopusta za zdravljenje v Franciji. V začetku julija 1929 je odstopil kot

²⁹ ARS, AS 1829, t.e. 14/352.

³⁰ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 256.

»veliki čelnik« vseh orjunaških borbenih enot v Jugoslaviji. Za nameček ga je oblast premestila v Skopje, čeprav se je, razumljivo, temu upiral. Konzul Rainaldi je tako upravičeno v svojem obširnem poročilu spomladi 1931 poudaril, da je slovenska Orjuna z odhodom Kranjca v Skopje ter s smrtjo Kukca mnogo izgubila; te izgube kavarniški pogovori v Zvezdi, kamor je še vedno občasno prihajal tudi Kranjec, niso mogli nadomestiti.³¹ Po italijanskih virih pa Kranjec tudi v Makedoniji ni povsem miroval, saj se pojavljajo vesti, da naj bi kot izkušen borec prevzel tamkajšnje vodstvo komitov, kasneje ga je nekdo predlagal za nekakšnega inšpektorja Orjune ipd.³² Kot vemo iz literature, so v prvi polovici 30. let, predvsem v Srbiji, še bili nekateri poskusi obnovitve Orjune. S tem v zvezi je ljubljanski konzul Natali pozimi 1934 na vprašanje v zvezi s tem lahko olajšano odgovoril, da Orjuna vendarle ni bila ponovno ustanovljena, čeprav je vedno znova ugotavljal, da se bivši orjunaši po različnih ljubljanskih lokalih še vedno pogosto sestajajo.³³ O teh kavarniških srečanjih je nadrejenim poslal v naslednjih letih še precej poročil. Kljub temu so naslednje leto, to je pozimi 1935, organi na Goriškem zaznali oziroma poročali, da se je v Hotedršici na jugoslovanski strani ustanovila sekcija Orjune; njen »poveljnik« naj bi bil tamkajšnji učitelj Ciril Jelinčič, primorski begunec, po rodu iz Tolmina. Ko so za podrobnejše informacije zadolžili konzula, je le-ta sporočil, da gre pravzaprav za sekcijo Orjunao (orjunaške mladine), pri čemer je šlo po njegovih besedah za še »enega od številnih domislekov te skupine ultranacionalistov, ki vodijo iredentistično organizacijo Branibor«. Čez dobro leto pa je o istem hotenjskem društvu zatrjeval, da gre dejansko le za sekcijo društva Branibor.³⁴ Njegov nadrejeni, poslanik Guido Viola v Beogradu, je po drugi strani še eno leto kasneje poslal notranjemu ministrstvu zaupno sporočilo, da je bilo v začetku junija v jugoslovanski prestolnici srečanje Orjune, ki se ga je udeležil tudi Kranjec. Ob tem je dodal, da se sedaj orjunaši, z nekaj izjemami, nič več ne zanimajo za zunanjepolitične zadeve, temveč le še za notranja jugoslovanska vprašanja.³⁵ Tudi to je bila za italijanske fašistične oblasti »dobra novica«, glede na to, da so predvsem iz Ljubljane v preteklih letih dobivale vznemirjujoče novice o stikih in protiitalijanskih zarotah Orjune v povezavi z južnotirolsko organizacijo »Andreas Hofer Bund« kot tudi z italijanskima »Concentrazione antifascista« in »Giustizia e libertà«. O tem na tem mestu zaradi pomanjkanja prostora žal ne moremo podrobneje govoriti kot tudi ne o stikih in delovanju slovenske Orjune med Slovenci na avstrijskem Koroškem.

Ob takorekoč nešteti poročilih in namigih italijanske diplomacije ter tudi policijskih organov na samem Primorskem o načrtovanih orjunaških napadih, diverzijah in atentatih so bile fašistične oblasti še posebej pozorne na vsakršno novico, ki je namigovala, da se pripravlja atentat na Musolinija ali pa na druge pomembne fašistične osebnosti. Vsaj kar zadeva Duceja, je bilo v sami Italiji kar nekaj atentatov oziroma

³¹ Prav tam.

³² ACS, Ministero dell'Interno, Direzione generale di pubblica sicurezza, H 2, šk. 42.

³³ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 256.

³⁴ ARS, AS 1829, t.e. 14/353; Arhiv MKW, šk. 18/V.

³⁵ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

poskusov atentatov nanj in tudi Orjuna ni bila imuna pred takimi idejami oziroma načrti. Ko je že omenjeni Jože Kukec padel, so pri njem našli več dokumentov, med drugim tudi pismo, naslovljeno na Marka, tj. na Kranjca, z dne 8. septembra 1925. V njem ga »Alojz« obvešča, da bodo 12. septembra, torej že čez nekaj dni, na Snežnik na otvoritev planinske kočje prišli Mussolini, prestolonaslednik Umberto in pesnik Gabriele D'Annunzio. Duce naj bi tam imel zelo provokativen govor. Lepo bi bilo, če bi Kranjec v tem pogledu kaj organiziral, a treba bo pohiteti, pravi pismo. Neposreden atentat naj bi bilo nemogoče izvesti, ker bo tam ogromno vojaštva, zato mu priporoča, da se minira slavnostna tribuna; za to že imajo svojega človeka, ki bi to izvedel. Za vse informacije je bil zadolžen domačin Peter Žele. Kako je Kranjec na to odgovoril, ne vemo, a vsekakor do atentata ni prišlo, posebej še zato, ker so vse tri omenjene osebnosti obisk odpovedale. Najprej prestolonaslednik, za njim Mussolini, D'Annunzio pa bi prišel, a zaradi vremenskih razmer njegovo letalo v Veroni ni moglo vzleteti. Kočo na Sviščakih so nato napovedanega dne vseeno slovesno odprli.³⁶

V naslednjih letih sta konzul v Ljubljani ali pa poslanik v Beogradu svoje nadrejene večkrat obveščala, da se orjunaši odpravljajo v Italijo, posebej v Julijsko krajino, da bi izvedli kakšen atentat, tudi na Duceja. Nekateri atentati, posebej na slovenske renegate oziroma fašiste, pa so bili dejansko izvedeni. Vendar naj na tem mestu omenimo vsaj še dve zanimivi epizodi iz tega sklopa. V začetku aprila 1929 je vodstvo politične policije v okviru notranjega ministrstva v Rimu poročalo, da je dobilo zaupno vest o akciji prof. Miroslava Pretnarja ob obisku v Berlinu, kjer naj bi se dogovarjal o formiranju tajnega telesa mednarodnega značaja, naperjenega proti italijanskemu fašističnemu režimu. Le-to naj bi imelo dvoje ciljev: ubiti Mussolinija ali pa organizirati zaroto proti njemu s pomočjo samega koruptnega fašističnega vodstva, t. i. »congiura di palazzo«. Pretnarja so fašistične oblasti pogosto omenjale kot člana Orjune, je pa bil tedaj predsednik Jugoslovanske matice v Ljubljani. Drugače naj bi posredno, prek organizacije Narodna odbrana, to naročila kar beograjska vlada. Z odstranitvijo Mussolinija bi se Italija znašla v kaosu, kar bi Jugoslavija lahko dobro izkoristila. Ob tem je Pretnar italijanskemu zaupniku tudi povedal, da so prejšnje leto, ko si je Mussolini prišel ogledat manevre ob vzhodni meji, pripadniki Orjune in Narodne odbrane imeli v načrtu, da Duceja ugrabijo in ga kot talca privedejo v Jugoslavijo, ki bi to lahko še bolje izkoristila.³⁷ Drugi primer sega v poletje 1931, ko je notranje ministrstvo prefektom v Julijski krajini posredovalo pomembno poročilo konzula v Ljubljani. Le-ta je izvedel za sestanek v gostilni v Rožni dolini, na katerem je poleg orjunašev sodeloval tudi en častnik v civilu. Na njem naj bi sklenili, da je treba na Krasu hkrati izvesti nekaj atentatov, ki naj bi v prvi vrsti pokazali moč jugoslovanskega naroda, po drugi pa je bilo treba kaznovati nekatere rojake, ki so pristopili k fašizmu. Konkretno naj bi sklenili, da na Primorsko kot turisti in s ponarejenimi angleškimi dokumenti odidejo štirje mladi orjunaši, v eni noči pa naj bi usmrtili podestaja v Dutovljah, fašističnega centuriona v Sežani in šefa železniške po-

³⁶ ARS, AS 1829, t.e. 14; Pahor, *Od Pisanke za zasedeno ozemlje*, str. 40.

³⁷ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 259.

staje v Štanjelu. Slednji naj bi bil znan po svojem zaničevanju in zatiranju Slovencev. Centurion v Sežani je bil tedaj Emilio Grazioli, ki je med Slovenci kasneje napravil še uspešno »kariero«. Podestà v Dutovljah pa je bil Teodor Kompare, ki je bil seveda član fašistične stranke in tudi on naj bi zatiral svoje rojake.³⁸ Kolikor je znano, do poskusov teh atentatov ni prišlo. Je pa po padcu fašizma jeseni 1943 s strani partizanov žalosten konec doživel omenjeni Kompare.³⁹

Iz nekaterih poročil italijanskih organov bi lahko sklepali, da Orjuna na samem Primorskem ni imela le svojih zaupnikov in informatorjev, temveč tudi svojo pravo vojaško mrežo in celo politično organizacijo. Kar zadeva slednjo, naj omenimo poročilo tržaškega prefekta iz aprila 1927, da je znani odvetnik Edvard Slavik na mestu predsednika glavnega odbora Orjune v Trstu pred časom zamenjal Josipa Gaberščka. O slednjem se je bolj podrobno razpisal v poročilu notranjemu ministrstvu konec istega leta, ko je ugotavljal, da je avgusta 1926 v Trstu ustanovil tajno sekcijo Orjune, jo nato vodil kot predsednik, in da je zato tudi odložil mesto tajnika političnega društva Edinost. Tamkajšnja kvestura je o tem dobila nekatere informacije ter ga je začela strogo nadzorovati. Tega Gaberšček ni dolgo zdržal in je decembra istega leta ilegalno odšel v Jugoslavijo. Bil je ovađen ter v odsotnosti septembra 1927 obsojen na šest let ječe in visoko globo. No, kazen je bila previsoka samo za prebeg čez mejo, očitno so ga kaznovali še za njegovo delo pri Edinosti in predvsem Orjuni.⁴⁰ Prefekt je še dodal, da se ubežnik nahaja v Ljubljani in da je tajnik tamkajšnje sekcije Radičeve stranke v Sloveniji. Slednje je vsekakor tudi zanimiv podatek, v kolikor se je Gaberšček tedaj še štel za člana Orjune. Znano je bilo namreč, da je ta unitaristična organizacija imela »separatističnega« Stjepana Radića zelo v želodcu.⁴¹ Toda Gaberšček iz te funkcije ni mogel narediti kakšne kariere, saj se je kasneje izkazalo, da se je povezal z italijanskim konzulatom v Ljubljani in iz eksistencialnih razlogov postal njegov informator. Filip Kosec je ob enem od svojih vdorov v prostore konzulata našel o tem pisne dokaze in je nato Gaberščka trdo prijel, tako da se je slednji raje umaknil v tujino.⁴² Toda tudi na konzulatu, kot se rado zgodi v takih primerih, ga niso cenili in so njegovo vedenje označili za dvoumno in dvolično, vendar so ga spremljali naprej in v Rimu je tudi o njem nastal policijski dosje. Leta 1934 so njegovo tirnico kljub predhodni amnestiji spet zaostriili v smislu, da ga je treba takoj aretirati, če se prikaže na italijanskem ozemlju. Istega leta so poročali, da se je vrnil v Jugoslavijo in da živi v Beogradu, a v zelo slabih razmerah, povrhu vsega pa ga nadzoruje še jugoslovanska policija, ker ga je pred tem zasačila s ponarejenimi dokumenti ob poskusu odselitve v Ameriko. Ni pa imel stikov z emigrantskimi organizacijami. To dejstvo so mu italijanske oblasti dve leti kasneje šteje v dobro, ko je ambasado v Beogradu

³⁸ ARS, AS 1829, t.e. 14.

³⁹ V Dutovljah so imeli »Municipio«. V: Primorski dnevnik, 26. 2. 2010, str. 2.

⁴⁰ ACS, Ministero dell'Interno, Casellario Politico Centrale, šk. 2213.

⁴¹ Ivan Bošković: Splitski orjunaški list *Pobeda* i Stjepan Radić. V: Časopis za suvremenu povijest, 2007, št. 1, str. 125–132.

⁴² Turk, Nenavadne zgodbe, str. 72; Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica 1993, 19, str. 581.

zaposil za potni list ter za dovoljenje, da se preseli v tedaj že italijansko Etiopijo, pri čemer je poudarjal svoje znanje jezikov in zatrjeval, da bo v italijanski vzhodni Afriki lahko zelo koristen. Ker so po preverjanju ocenili, da se je glede na svojo orjunaško preteklost zares skesal in da je razočaran nad bivanjem v Jugoslaviji – s partnerko sta bila tedaj oba brezposelna – je notranje ministrstvo konec julija izreklo svoj »nulla osta«. Še pred tem je ambasador poleg drugih stvari poudaril, da je Gaberšček zelo dober poznavalec iredentističnega gibanja, vključno z Orjuno.⁴³

To njegovo poznavanje je poslanik nato tudi izkoristil, sledil je namreč zelo izčrpen pogovor z Gaberščkom. Na osnovi tega razgovora je 10. avgusta 1936 poslanik z Bleda (!) poslal zunanjemu ministrstvu kar 21 strani dolgo poročilo. Gaberšček mu je govoril o mladinskem nacionalističnem gibanju, o četnikih, Orjuni in njenem terorizmu, o Marku Kranjcu ipd. Izpostavil pa je še nekaj zelo zanimivega, namreč, da je konec decembra 1924 skupaj s 17 sodelavci v Trstu ustanovil tajno organizacijo s ciljem zbiranja obveščevalnih podatkov in tudi izvajanja terorističnih aktov proti italijanskim ustanovam. Poimenovali so jo TIG(E)R, delovala pa naj bi neodvisno od Orjune. Iz drugih virov je potrjeno, da je dejansko šlo za ustanovitev t. i. prvega Tigra. Odnosi z Orjuno pa so bili nato zelo razgibani, prišlo je do tekmovanja, nato do nekakšne združitve pod imenom Orjunavit, a končno je zaradi organizacijskega in tudi moralnega zatona Orjune vodstvo odpora na Primorskem v celoti prevzel TI-GR.⁴⁴ Kako v tem kontekstu s podatkom o ustanovitvi TIG(E)R-a decembra 1924 uskladiti zgoraj omenjeni podatek, da je Gaberšček avgusta 1926 v Trstu ustanovil Orjuno, ostaja seveda odprto vprašanje. Sam Gaberšček nato očitno ni odšel v Afriko. Zadnji podatki v njegovem dosjeju datirajo iz leta 1943. Februarja je italijansko poslaništvo v Beogradu sporočilo, da se še zmeraj nahaja v tem mestu, da je zaposlen pri nemški organizaciji TODT in da prosi za izdajo potnega lista, ker mora na službeno pot v Berlin. Goriška prefektura – doma je bil namreč z Ljubinja nad Tolminom – je čez nekaj mesecev odgovorila, da nima nič proti.⁴⁵

O Gaberščku se v teh zadnjih poročilih ne govori več kot o orjunašu oziroma bivšem orjunašu. So se pa po drugi strani fašistični organi še vse do leta 1938 ukvarjali z zbiranjem podatkov o drugih bivših orjunaših, pri čemer jih le-ti v glavnem zanimajo zgolj še kot za italijanski režim nevarne posameznike, medtem ko organizacije ne omenjajo več. Zadnji dokument, ki izrecno omenja Orjuno kot tako, datira v leto 1937.⁴⁶ Iz literature je sicer znano, da so se sredi leta 1934 izjalovili še zadnji poskusi Marka Kranjca po obnovitvi Orjune in je zato pristopil k razgovorom o spojitvi z Jugoslovansko akcijo, čeprav je tudi res, da se še javljajo posamezni glasovi o manjših sporadičnih orjunaških akcijah, npr. o poskusu organiziranja protiitalijanskih demonstracij aprila 1936 na Bledu.⁴⁷ Tako je bilo po svoje tudi razumljivo,

⁴³ ACS, Casellario Politico Centrale, šk. 2213.

⁴⁴ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 245; Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem, str. 52–56.

⁴⁵ ACS, Casellario Politico Centrale, šk. 2213.

⁴⁶ ARS, AS 1829, t.e. 14/353.

⁴⁷ Gligorijević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista, str. 389–391.

da se je obsedenost fašističnih oblasti z Orjuno podaljšala še v vojni čas. Prav zadnji dokument v dosjeju Orjuna je namreč s konca januarja 1942, in sicer gre za sporočilo poveljstva 5. cone obmejne policije v Trstu, poslano notranjemu ministrstvu v Rim. V njem na podlagi zaupnih virov sporočajo, da se »znana sekta iredentistična organizacija Orjuna« reorganizira in da bodo orjunaši, ko bo manj mrzlo in bo manj snega, odšli v gozdove, posebej na Gorjance, da bi začeli z akcijami proti italijanskim enotam. Njihovi viri dodajajo, da ima vsaj na videz iredentistični poziv orjunašev več simpatij med lokalnim prebivalstvom kot pa trenutna akcija komunistov. O nadaljnjem razvoju dogodkov naj bi tržaški policijski center še poročal, vendar je to zadnji dokument v omenjenem dosjeju.⁴⁸ Samo ugibamo lahko, ali je pri tem šlo že za zaznavo prvih načrtov slovenskega četniškega gibanja, da spomladi 1942 na teren pošlje svojo prvo enoto.

Boris Mlakar

THE DECLINE OF THE ORGANISATION OF YUGOSLAV NATIONALISTS – ORJUNA –
UNDER THE WATCHFUL EYE OF THE ITALIAN FASCIST AUTHORITIES

S u m m a r y

The establishment of the Organisation of Yugoslav Nationalists (Orjuna) in the beginning of the 1920s in Dalmatia and its gradual expansion to other, especially Slovenian provinces of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, was closely related to the presence and activities of the many refugees retreating from the Primorska (Littoral) region and Istria due to fascist violence. One of the main reasons for the establishment of Orjuna and also one of its aims was to organise the struggle against fascism, active propaganda, sabotage and other forms of resistance against the Italian state and repression institutions, while its ultimate goal was the liberation and annexation of the Littoral region to its homeland. These activities were not only limited to the territory near the border, but also reached the area of Venezia Giulia itself. Since Orjuna also carried out espionage in favour of the Yugoslav Army, it enjoyed an occasional active support of the Yugoslav authorities. The liberal part of the Yugoslav politics was especially prominent in this sense. This can be explained with the fact that Orjuna supported the so-called integral Yugoslavism and opposed all separatists, clericalists, as well as communists. However, due to Orjuna's terrorist activities the circle of its opponents kept getting larger, also as a consequence of its internal disputes and revelations of various disreputable acts, related to the activities of its prominent members. Therefore the authorities started limiting its activities, disarmed it, and in certain areas, for example in Slovenia, also prohibited it. However, this did not stop its activities: it either kept working illegally or in the context of other nationalist associations, for example the Chetniks or the National Defence organisation. This was also true of Orjuna's activities in the Littoral region itself, but here the primate in the anti-fascist resistance in the 2nd half of the 1920s was taken over by the TIGR organisation. At the same time it is true that initially Orjuna or its members themselves helped to establish the TIGR organisation.

Naturally, all of Orjuna's activities caught the interest of the Italian intelligence and diplomatic services. The Italian consulate in Ljubljana was especially active in this sense, making use of confidants among the Slovenian refugees from the Littoral region. On the other hand Orjuna also organised its own spy network against the consulate, thus a kind of an intelligence and spy war took place in Ljubljana (the only similar situation occurred in Sušak). In this context people like Filip Kosec were very important, while for the Italians the most dangerous terrorist was Jože Kuček. The great »leader« of

⁴⁸ ACS, Ministero dell'Interno, G 1, Associazioni, šk. 245.

Orjuna, Marko Kranjc, was of course a constant problem. Numerous Italian reports were sent from Ljubljana, Sušak, Split and Zagreb to the Italian embassy in Belgrade, and from there to the Ministry of Foreign Affairs in Rome, which sent huge quantities of information about the subversive activities in the area near the border and in the Littoral region to the Ministry of the Interior and the leadership of the police, which forwarded it to the political and repression bodies in the Littoral region itself. Thus the fascist police opened and updated many dossiers about Orjuna and similar Yugoslav associations as well as about prominent individuals. Naturally, the Italian diplomacy tried to intervene with the Yugoslav authorities in order to ensure the prohibition or at least restriction of Orjuna's activities. In fact in 1928 the Italian envoy bragged to Mussolini that in Ljubljana Orjuna had been disbanded two years earlier at the very demand of the embassy. However, the fascist authorities in Italy and the diplomatic services in Yugoslavia kept collecting the information about Orjuna and its actual or former members diligently until the late 1930s.

1.01
Prejeto 12. 4. 2013

UDK: 316.344.233(497.1)"193":929Pucelj I.

Mateja Ratej*

Pogledi na revščino: iz korespondence Ivana Pucelja, ministra za socialno politiko in narodno zdravje Kraljevine Jugoslavije

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku ukvarja s pogledi na revščino v Kraljevini Jugoslaviji v prvi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja, ko je svetovna gospodarska kriza dodobra pretresala tudi prvo jugoslovansko državo. Percepcijo revščine v času pred drugo svetovno vojno skuša avtorica zajeti v korespondenci ministra za socialno politiko in narodno zdravje Ivana Pucelja, ki so mu ljudje najrazličnejših socialnih in izobrazbenih slojev pošiljali prošnje za denarno pomoč ali posredovanje pri iskanju službe. Prispevek se osredotoča na pisma generala Rudolfa Maistra, slikarja Riharda Jakopiča in karikaturista Hinka Smrekarja iz let 1932 in 1933, ki jih je avtorica našla v zapuščini nekdanjega ministra.

Ključne besede: revščina, trideseta leta 20. stoletja, Rudolf Maister, Rihard Jakopič, Hinko Smrekar

ABSTRACT

A LOOK AT POVERTY: FROM THE CORRESPONDENCE OF IVAN PUCELJ, MINISTER OF SOCIAL POLICY AND NATIONAL HEALTH OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

In her contribution the author focuses on poverty in the Kingdom of Yugoslavia in the first half of the 1930s, when the global economic crisis also affected the first Yugoslav state profoundly. The author attempts to capture the perception of poverty in the time before World War II from the correspondence of Ivan Pucelj, Minister of Social Policy and National Health, who used to receive requests for monetary aid or help with finding employment from people with various social and educational backgrounds. The contribution focuses on the letters from General Rudolf Maister, painter Rihard Jakopič and cartoonist Hinko Smrekar, dating back to 1932 and 1933, which the author discovered in the legacy of the former Minister.

Keywords: poverty, 1930s, Rudolf Maister, Rihard Jakopič, Hinko Smrekar

* dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana; mratej@zrc-sazu.si

Katastrofalen padec tečajev na newyorški borzi 24. oktobra 1929 je neusmiljeno trgal mednarodne trgovinske vezi in zmanjševal pretok kapitala. Prenehalo je izpolnjevanje dolžniških obveznosti. Namesto globalnega gospodarstva je ponovno nastopila doba nacionalnih gospodarstev. Beseda brezposelnost je bila najpogostejše izrečena beseda vsakodnevnih političnih diskurzov. Jugoslovanska statistična služba je leta 1930 ugotovila velik padec cen v državi, zlasti v kmetijstvu, kar je bil jasen znak, da je svetovna gospodarska kriza dosegla Kraljevino Jugoslavijo. Brez dela je bilo 27 odstotkov Slovencev. Ni presenetljivo, da se je državni intervencionizem v gospodarstvu tedaj močno povečal. V pretežno agrarni jugoslovanski državi so postali akutno gospodarsko vprašanje naraščajoči kmečki dolгови; grozili so, da bo prišlo do finančnega, socialnega in političnega zloma. V leta 1932 izvedeni raziskavi je bilo ugotovljeno, da so se dolгови slovenskih kmetov v primerjavi s stanjem izpred petih let podvojili. Odločna državna intervencija se je zdela nujna. Vlada je aprila 1932 razglasila moratorij za kmečke dolgove, ki je veljal štiri leta.¹

Jugoslovanska vlada je kmalu po odlogu plačevanja dolgov kmetov posegla tudi na področje bančništva. Ker je prebivalstvo v strahu za prihranki množično dvigovalo denar iz bank, je država le-tem omogočila neizplačevanje hranilnih vlog oz. izplačevanje depozitov po obrokih. Prihranki prebivalstva so ostali za dolga leta zamrznjeni. V paničnem strahu pred izgubami so varčevalci prodajali svoje hranilne knjižice daleč pod nominalno vrednostjo vlog. Z nakupom so obogateli mnogi prekupčevalci, med njimi številna podjetja, ki so s poceni pridobljenimi hranilnimi knjižicami odplačevala del lastnih dolgov pri bankah. Leta 1934 je kriza z uralitvijo dosegla dno.²

Agronom Alojzij Jamnik je leta 1931 v brošuri *Vzroki našega siromaštva*; poti ter sredstva za izhod iz njega ter za doseg narodnega blagostanja pisal, da država ne bo odpravila »siromaštva« s stiskaštvom, stradanjem in skromnostjo (tj. v današnjem žargonu – z varčevanjem), ampak z »odgovarjajočimi naporji za pridobivanje zadostnih količin denarja«. Ker kaže na samorazumevanje Slovencev v tridesetih letih, se za hip ustavimo ob njegovih idejah. Jamnik je enega glavnih razlogov za slovensko (jugoslovansko) zaostalost na področju kmetijstva videl v pretirani navezanosti na tradicijo, zaradi katere sinovi niso bili pripravljeni v ničemer ravnati drugače, kot so videli ravnati svoje očete. Prepričan je bil, da zaradi konkurenčne nesposobnosti kmetijstva »našega siromaštva« ne bo konec niti s koncem svetovne gospodarske krize. Prav tako ni dvomil, da je bila Slovincem s kraljevo gesto, ki je prinesla diktaturo, dana priložnost za korenite spremembe na vseh področjih skupnega ustvarjanja in osvetljena pot iz zaostalosti.³

¹ Žarko Lazarević: Velika gospodarska kriza. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja. Ljubljana 2006, str. 473–479.

² Prav tam.

³ Alojzij Jamnik: Vzroki našega siromaštva : poti in sredstva za izhod iz njega ter za doseg narodnega blagostanja (agrarnopolitična in narodnogospodarska razmotrivanja). Ljubljana 1931, str. 15, 45, 83, 87.

Ivan Pucelj

Razumevanje revščine in lakote se v času spreminja. V tridesetih letih 20. stoletja, v času hude gospodarske krize, je revščina pomenila eksistencialni minimum, lakota prazen želodec. Ruski pisatelj Aleksander Isajevič Solženicin je svoje doživljanje ekstremne zaostritve življenjskih razmer v pogojih gulaga sredi prejšnjega stoletja poimenoval poskus umetniškega raziskovanja. Lakota in taboriščni obroki hrane zanj in za milijone drugih taboriščnikov niso pomenili enolične hrane, hrane brez okusa, ali hrane, ki ne bi teknila, temveč dogodek na meji med življenjem in smrtjo. »*Navsezadnje si dobil – petstopenjdeset slastnih gramov kruha in glinasto skledo z nečim vročim in črnim. Ta črna reč je juha iz kopriv. Črne cunje iz skuhanih listov plavajo po črni in prazni vodi brez ribe, mesa ali maščobe. Še soli ni v njej. Med kuhanjem kopriva posrka vso sol in je pozneje sploh ne dajejo. Če je tobak taboriščniško zlato, je sol taboriščniško srebro, zato jo kuharji krajejo. Nesoljena juha iz kopriv te sili na bruhanje. Lačen si, vase je pa ne spraviš.*«⁴

Če ne prej je ob koncu življenjske poti tudi Ivan Pucelj na lastni koži spoznal skrajne življenjske razmere, saj je leta 1945 umrl v nemškem koncentracijskem taborišču Dachau. Zdi se, da je že leta 1938, ko je v svoji Veseli pisarnji (edinem leposlovnem delu mesarja, predvsem pa politika) med drugim pisal o častihlepu, pravilno zaznal bistveni problem dobe, ki se je zaključila z drugo svetovno morijo: »*O častihlepnosti mislijo mnogi, da je jako koristna in človeštvu potrebna. Da je največja gonilna sila poleg lakomnosti in da bi brez nje ne bilo mnogo tega, s čimer se narodi bahajo. Jaz sem skeptik. Takim trditvam toliko verjamem, kolikor državni statistiki, strankarski pohvali in nekrologom. Preveč dokazov hranim nabranih, da so častihlepni ljudje po največkrat sebi in drugim samo v napotje.*«⁵

Ivan Pucelj je bil kot politik Samostojne kmetijske stranke v času prve Jugoslavije velikokrat na ministrskem položaju, v dvajsetih letih 20. stoletja kot minister za kmetijstvo, v prvi polovici tridesetih pa kot minister za socialno politiko in narodno zdravje; vmes je bil tudi minister brez portfelja. Samostojna kmetijska stranka je bila ustanovljena leta 1919 kot stranka liberalne usmeritve, ki si je prizadevala omejiti vpliv mogočne Slovenske ljudske stranke (SLS) na podeželju. Sicer izrazito kmečka stranka je v Ustavodajni skupščini v Beogradu zagovarjala centralistični in unitaristični koncept državne ureditve. Pucelj je leta 1921 kot eden redkih slovenskih poslancev v ustavodajni skupščini glasoval za vidovdansko ustavo, ki je uvedla strogo centralistično obliko državne ureditve.⁶ Medtem so, denimo, poslanci SLS nadaljevali z delom v Narodni skupščini pod sloganom: »*Priznavamo sedanjo ustavo s pridržkom odločne zahteve, da se prej ali slej revidira.*«⁷ V ustavnih določilih utemeljen

⁴ Aleksander Isajevič Solženicin: *Otočje GULAG 1918–1956 : poskus umetniškega raziskovanja*. Kranj 2007, str. 158.

⁵ Ivan Pucelj: *Vesela pisarnja*. Velike Lašče 2007 (original 1938), str. 49.

⁶ *Geslo Samostojna kmetijska stranka*. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana 1996, str. 12; *Geslo Ivan Pucelj*. V: *prav tam*, str. 385.

⁷ *Slovenski gospodar*, 7. 7. 1921, str. 1, Mi in ustava.

narodni unitarizem je v dvajsetih letih 20. stoletja do skrajnosti zaostрил nacionalno vprašanje v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.⁸

Strankarsko-politična razmerja v državi so se oblikovala glede na odnos posameznih političnih skupin do ustave vse do spomladi 1925, ko je gesta najvplivnejše hrvaške stranke v temeljih spremenila politična razmerja med parlamentarnimi strankami. Vodstvo Hrvatske republikanske seljačke stranke je opustilo republikanski program ter priznalo legitimnost ustavi in dinastiji Karađorđević. Vsega tega do tlej ni bilo pripravljeno storiti. Strankarsko politična prizadevanja za revizijo ustave po spremembi hrvaške politike niso več imela realnih možnosti za uspeh, čemur se je v novih političnih razmerah prilagodilo tudi vodstvo največje slovenske politične stranke, ki je sebe razumevalo kot političnega predstavnika Slovencev v Beogradu.⁹

V premešanih kartah stališč parlamentarnih političnih strank se je Pucelj odločil za veličasten met: njegova Samostojna kmetijska stranka je od maja 1925 zahtevala revizijo ustave in zakonodajno avtonomijo za Slovence. Povezala se je s Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev v Zvezo slovenskega kmetskega ljudstva, Pucelj pa je poleti 1925 pozdravil preobrat hrvaške politike.¹⁰ Maja 1926 je bila Zveza slovenskega kmetskega ljudstva formalno preoblikovana v novo politično stranko – Slovensko kmetosko stranko, njen vodja pa ni bil več Pucelj, temveč Ivan Pipan.

Slovenska kmetska stranka je bila v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja najdoslednejša zagovornica slovenskega federativnega nacionalnega programa med slovenskimi političnimi strankami. Zahtevala je revizijo ustave, samoodločbo slovenskega naroda in lastno slovensko državnost znotraj federativno preurejene južnoslovanske državne zveze, ki naj bi jo poleg slovenske, hrvaške in srbske sestavljala še bolgarska državnopravna enota.¹¹ Na parlamentarnih volitvah leta 1927 je Slovenska kmetska stranka dobila poslanski mandat v Narodni skupščini, izvoljen pa je bil Ivan Pucelj, ki je bil od marca 1928 eden najglasnejših zagovornikov enakopravnosti slovenščine v beograjskem parlamentu. Novembra 1927 je postal član vodstva proticentralistične opozicijske povezave Kmetosko-demokratske koalicije, ki se ji je stranka pridružila za »zagotovitev temeljnih državljanskih pravic«¹² nesrbskim delom države. Po atentatu na hrvaškega političnega liderja Stjepana Radića v beograjski skupščini junija 1928 je vodstvo Slovenske kmetoske stranke pozvalo Slovence na boj za federalizacijo države s popolno slovensko zakonodajno ter finančno samostojnostjo; mrtve v parlamentu je pripisalo na račun velikosrbske politike in politike SLS, katere šef je bil tedaj minister za notranje zadeve.¹³

⁸ Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 19–21.

⁹ Mateja Ratej: Politika Slovenske ljudske stranke nakon sporazuma između Nikole Pašića i Stjepana Radića 1925. V: Časopis za suvremenu povijest, 2006, št. 1, 139–158.

¹⁰ Kmetijski list, 15. 4. 1925, str. 1, Temelj za sporazumevanje; 27. 5. 1925, str. 1, Prav delamo!

¹¹ Geslo Slovenska kmetska stranka. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana 1997, str. 406.

¹² Kmetijski list, 16. 11. 1927, str. 1, Jasna beseda; 18. 1. 1928, str. 1, Zborovanje mariborskega okrožnega odbora Slovenske kmetoske stranke.

¹³ Kmetijski list, 21. 6. 1928, str. 1, Žalna seja načelstva SKS.

Pucelj politični luping je sledil, ko je kralj Aleksander Karađorđević kot nosilec državne oblasti 6. januarja 1929 razveljavil ustavo, razpustil Narodno skupščino ter na podlagi Zakona o kraljevski oblasti in vrhovni državni upravi razglasil diktaturo. Novi predsednik vlade Petar Živković je še istega dne izdal Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ki je med drugim prepovedal delovanje političnim strankam. Pucelj je še isti dan vstopil v vlado in bil poleg Alberta Kramerja edini slovenski politik, ki je bil član vseh vladnih ekip do spomladi 1934; najprej kot minister brez portfelja, nato od januarja 1932 do aprila 1934 minister za socialno politiko in narodno zdravje.¹⁴ Le nekaj mesecev za tem, oktobra 1934, je bil v Marseillu izveden atentat na jugoslovanskega kralja, s katerim je bilo obdobje diktature postopno zaključeno.

Rudolf Maister

V začetku marca 1932 je iz Maribora v Beograd potovalo nepretenciozno pismo, ki se je začejalo z »*Ljubi gospod minister!*«¹⁵ Napisal ga je general v pokoju Rudolf Maister, nagovarjal pa je ministra jugoslovanske vlade za socialno politiko in narodno zdravje Ivana Puclja. Pucjev odgovor na pismo se ni ohranil, vendar si je težko zamisliti, da minister Maistru ni odgovoril, saj je praviloma dosledno odgovarjal na vsako pismo. Tako Maistrovo pismo kot pisma drugih prosilcev so dolga desetletja samevala med goro uradnih dokumentov ministra iz Velikih Lašč, dokler ga nisem, zahvaljujoč ustrežljivi prijaznosti Pucjevega vnuka Gregorja, ki mi je zaupal preostanek Pucjeve zapuščine, ponovno razgrnila na svoji pisalni mizi. Lep, pravilen, samozavesten in umirjen rokopolis je sporočal:

Kakor ti bo morda znano pišem, oziroma, dokončujem zgodovino prevrata v mariborskem področju. Čim globlje prodiram v sredino takratnih naporih časov, tem bolj prihajam do spoznanja, da so oni naši častniki, ki so ob prevratu največ tvegali, danes med umirovljenci po starem kopitu enako plačani, kakor oni, ki za Jugoslavijo niti z mezinem niso ganili.

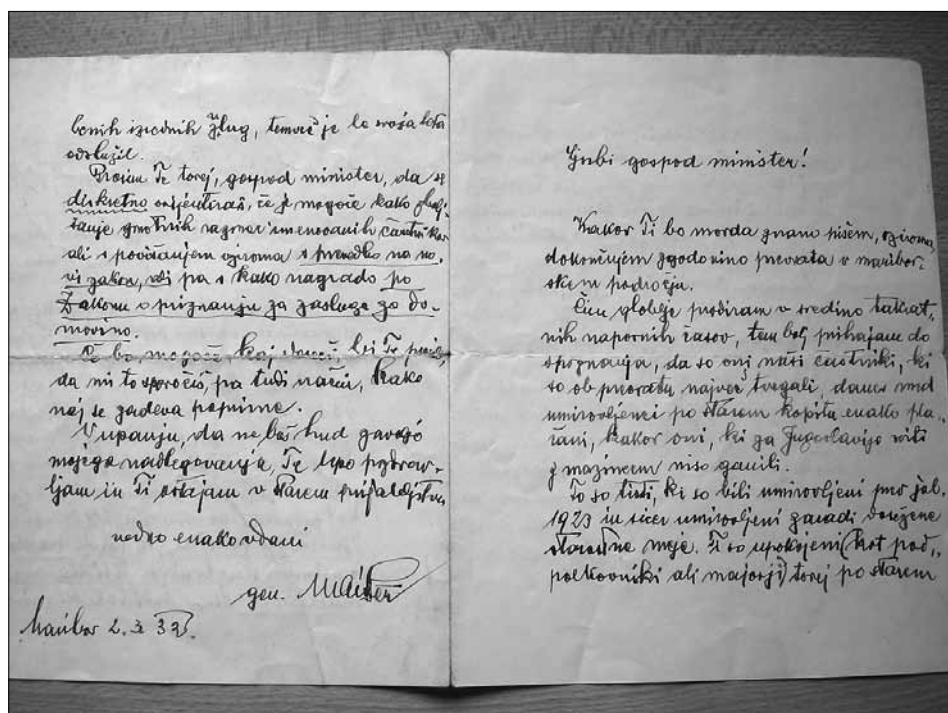
To so tisti, ki so bili umirovljeni po juliju 1923 in sicer umirovljeni zaradi dosežene starostne meje. Ti so upokojeni (kot podpolkovniki ali majorji) torej po starem zakonu. Drugi mlajši, ki so sodelovali ob prevratu, a nimajo vsi tolikih zaslug, kakor prej imenovani umirovljeni, pa še služijo in so večinoma že v činu polkovnikov ali pa so že v penziji kot polkovniki ali podpolkovniki po – novem zakonu.

Pri sedanji mizeriji je za zaslužne staroupokojence ta velika razlika v mesečnih prejemkih brez dvoma nezaslišana krivica. In niti veliko jih ni, ki bi prišli v poštev za izboljšanje mirovine (pokojnine, op. p.) ali pa, da bi se na kak drug način njihovih zaslug, toda ne z ordeni, pripoznala, morda s kako primerno enkratno nagrado. Jaz imam samo sedem takih častnikov v evidenci, to so podpolkovnik Cvirn, podpolk. Satran, major Lavrič, major Koser, ki imajo vsi izredne zasluge in razen teh še v drugi vrsti podpolkovnik Žunković, podpolk. Škabar in pokojni major XX (nečitljivo) – bi prišla v poštev njegova vdova.

Prav gotovo bi zmogla naša država, da se navedene upokojene častnike na kak način nagradi.

¹⁴ Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, II. Zagreb 1961, str. 302–305.

Kako smo preskrbljeni častniki, ki smo ob prevratu vse dali državi, naj Ti služim v dokaz jaz, čegar zasluge država priznava: imam kot umirovljeni div. general mesečno 4.538 din pokojnine. Niti zdravil, ki mi jih za mojo bolezen priporočajo zdravniki, ali kake kure v toplicah, si ne morem privoščiti. Še manj pa oni imenovani, ki pridejo kot podpolkovniki nekako na 2.400 din mesečno. Po novem zakonu pa pride polkovnik s polnimi službenimi leti na mesečno nad 5.000 din – tudi tak, ki nima nobenih izrednih zaslug, temveč je le svoja leta odslužil. Prosim te torej, gospod minister, da se diskretno (podčrtano) orijentiraš, če je mogoče kako zboljšanje gmotnih razmer imenovanih častnikov ali s povišanjem oziroma s prevedbo na novi zakon, ali pa s kako nagrado po Zakonu o priznanju za zasluge za domovino. Če bo mogoče kaj doseči, bi Te prosil, da mi to sporočiš, pa tudi način, kako naj se zadeva poprime. V upanju, da ne boš hud zavoljo mojega nadlegovanja, Te lepo pozdravljam in Ti ostajam v starem prijateljstvu vedno enako vdani general Maister.¹⁵

Pismo Rudolfa Maistra

Za primerjavo dodajmo, da so v času, ko si je Maister prizadeval za dvig pokojnin ostarelim vojaškim poveljnikom in je s svojimi 4.538 dinarji pokojnine očitno težko shajal, socialno skoraj povsem nezaščitene služkinje v beograjski prestolnici, kjer so bile v primerjavi z ostalimi deli države dobro plačane, prejemale okrog 700 din

¹⁵ Zapuščina Ivana Pucelja, zasebna last: Pismo Rudolfa Maistra Ivanu Pucelju. Maribor, 2. 3. 1932.

mesečnega dohodka, pri čemer je njihov delovnik pogosto trajal 16 ur.¹⁶ Kot kaže, tudi ni držalo, da si Maister ni mogel privoščiti zdraviliškega turizma, saj je hodil v toplice. Po upokojitvi leta 1923 je pripravljajl knjigo spominov Naš Maribor, v kateri bi popisal dogajanje po prevratu. Leta 1934 ga je prehitela smrt.¹⁷

Rihard Jakopič

Tudi Rihard Jakopič je pozimi 1929, ko je bila njegova oseba že pojem slovenskega impresionističnega slikarstva, razmišljal o tem, da bi napisal spomine. V nasprotju z Maistrom ga k pisanju ni vlekla notranja potreba, temveč je čutil pritisk okolice, da kot ustoličen velikan slovenskega impresionizma pove, kako je doživljal svoj čas in svoje sodobnike: *»Počakajte, počakajte! Kam se vam mudi? Saj se še ne bliža zadnja ura. Čemu hočete nazaj, odkoder smo prišli, zdaj, ko nam življenje kliče: naprej! Svoje memoare naj vam pišem! S trdo roko naj sežem v svojo dušo, z ostrimi nohti naj trgam komaj zaceljene rane in vlečem na dan globoko zakopane spomine. Prosim potrpite, da preženem dnevne skrbi in nadloge in se malo odpočijem od življenja in se zberem. Napeti hočem vse svoje živce in raztegavati hočem svoje možgane na vse strani. Z ostrimi nohti bom trgal svoje rane, da začno na novo krvaveti. Vse vam hočem razodeti po pravici in zapored, kakor je bilo, tako lepo veselo in žalostno, da vam bo duša trepetala.«*¹⁸

Vendar se je slavní slikar z visoko samopodobo sredi leta 1933 tudi sam znašel med pisici prošelj za pomoč ministru za socialno politiko in narodno zdravje. Vseh slojev in poklicev so bili, eni so nečistljivo kracali, drugi tipkali na pisalne stroje, nekateri so *»velespoštovanega gospoda ministra«* nagovarjali stilsko dovršeno. Rihard Jakopič je 19. junija 1933 (kot kaže ne prvič) v pismu Puclju podobno kot Maister pisal o splošni in lastni *»mizeriji«*:

Blagovolite mi oprostiti, da se usojam vas zopet nadlegovati. Ker se moja zadeva glede podelitve stalne subvencije (Jakopič si je skušal zagotoviti državno umetniško plačo,¹⁹ op. p.) vleče zaradi trdosti gospoda finančnega ministra v neskončnost in postajajo umetnostne prilike pri nas čedalje obupnejše, sem zašel od lanskega leta sem v tako grozne razmere, da si ne vem več pomagati iz te mizerije. Zadolžen sem na vse strani, večkrat zarubljen, stanovanje odpovedano i.t.d. Sem komaj še v stanu in z največjim naporom izvrševati svoj poklic. In vendar je to moja edina rešitev. Moji prijatelji me nagovarjajo, da naj priredim v jeseni svojo kolektivno razstavo v Beogradu – in res se tudi energično pripravljajm na to. Pa taka razstava velja mnogo mnogo tisočakov. Kako pa delati, če ne morem niti skromno in kolikor toliko v miru živeti.

Prosim Vas velespoštovani gospod minister, pomagajte mi! Morda z odkupom kake večje moje slike za Vaše ali kako drugo ministrstvo. Imam nekaj večjih figuralnih in pokrajin-

¹⁶ Bolče Žvan: Slovenci v Beogradu : socialno kulturna slika. Beograd 1932, str. 21.

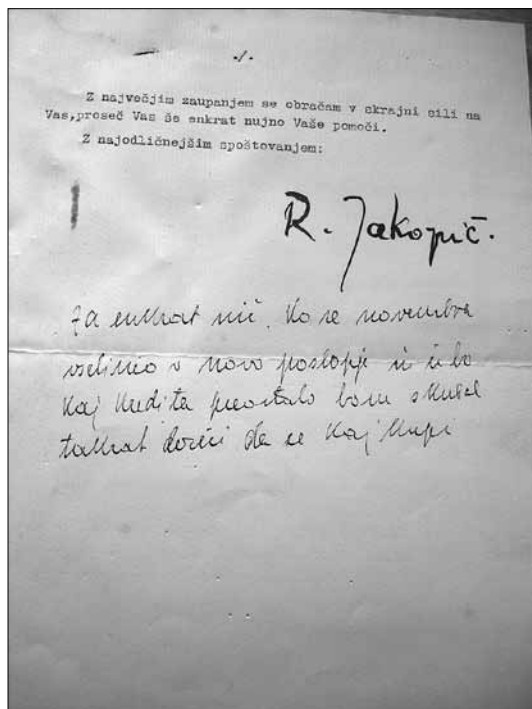
¹⁷ Bruno Hartman: Rudolf Maister : general in pesnik. Ljubljana 2006, str. 111–112.

¹⁸ Rihard Jakopič: Napoved spominov. V: Jakopičev jubilejni zbornik. Ljubljana 1929, str. 9–10.

¹⁹ Beti Žerovc: Rihard Jakopič – umetnik in strateg. Ljubljana 2002, str. 232.

skih slik, ki sem jih imel na amsterdamski razstavi in tudi drugih, vrednih od 15.000 Din in več.

Z največjim zaupanjem se obračam v skrajni sili na Vas, proseč Vas še enkrat nujno Vaše pomoči. Z najodličnejšim spoštovanjem: Rihard Jakopič.²⁰

Zaključek pisma Riharda Jakopiča

Ivan Pucelj je 23. junija iz Beograda »spoštovanemu gospodu Jakopiču« odgovoril, da mu ne more denarno pomagati, obljublja pa, da bo ob preselitvi ministrstva v nove prostore odkupil kakšno slikarjevo delo.²¹ Jakopič je ministru ponovno pisal konec avgusta, a tokrat ni prosil zase, temveč za posredovanje glede napredovanja železniške uradnice Marte Rutar, ki je bila slikarjeva nečakinja. Pucelj je njegovi prošnji v nekaj dneh ugodil.²²

Ko se iz negibnih ledeno mrzlih spomeniških figur in popačenih karikatur za zgodovinske čitanke spremenita v pretekli človeški bitji, ki v sebi in svoji skupnosti

²⁰ Zapuščina Ivana Pucelja, zasebna last: Pismo Riharda Jakopiča Ivanu Pucelju. Ljubljana, 19. 6. 1933.

²¹ Zapuščina Ivana Pucelja, zasebna last: Pismo Ivana Pucelja Rihardu Jakopiču. Beograd, 23. 6. 1933.

²² Zapuščina Ivana Pucelja, zasebna last: Pismo Riharda Jakopiča Ivanu Pucelju. Ljubljana, 25. 8. 1933; Pismo Ivana Pucelja Živojinu Iliću, generalnemu direktorju Direkcije državnih železnic, 29. 8. 1933.

lastnem jezikovnem kodu govorita o sebi in svojem času, postaneta Rudolf Maister in Rihard Jakopič za kulturnega zgodovinarja nadvse privlačna poročevalca. Oba govorita o »mizeriji«, besedi, ki je bila kot kaže del vsakodnevnega (javnega) govora, občutenja časa. Njun govor je meso in kri statističnih prikazov, obenem pa je očiščen tistega ideološkega premaza, ki ga prek zgodovinskih osebnosti po pravilu namažejo prihodnje generacije zato, da bi lažje upravljale z lastno sedanostjo.

Angleški pisatelj George Orwell se je v tridesetih letih 20. stoletja lotil raziskovanja pariškega in londonskega socialnega dna. Kaj kmalu ga je presunilo dejstvo, kako težko doumljiva je za izobraženega človeka lakota. Iz takšne nevednosti, je zapisal, se zlahka rodi neutemeljena in vraževerna bojazen pred obubožanimi ljudskimi množicami. Izobraženec si tako predstavlja horde drhali, ki bodo en sam samcat dan svobode izkoristile za to, da bodo oplenile njegovo hišo, zažgale njegove knjige in ga napodile upravljat kakšno čudno mehansko napravo ali pa, še huje, pomivat stranišča. Revščine se je Orwell med svojim raziskovanjem na terenu dodobra naužil: *»Prvi kontakt z revščino je čudna stvar. Človek veliko razmišlja o revščini; revščina je nekaj, česar si se vse življenje bal, je stanje, za katero si vedel, da te lahko slej kot prej doleti. Ko te doleti, pa je vse popolnoma drugače in tako izjemno suhoparno. Mislil si, da bo stvar precej preprosta, v resnici je izjemno zapletena. Mislil si, da bo grozno, je pa le umazano in dolgočasno. Prva stvar, ki jo odkriješ, je nenavadna nizkotnost revščine. Kar naenkrat se notranje preobraziš, pojavijo se čudna nesramnost, besno stiskaštvo in brskanje po ostankih.«*²³

Hinko Smrekar

Hinko Smrekar je bil v tistem nemirnem desetletju pred drugo svetovno vojno nadarjen ilustrator, risar in grafik. Že kmalu po prvi svetovni vojni je zbolel za hudo živčno boleznijo, ki se je pri njem izražala v izraziti nespečnosti. Ko mu je leta 1927 umrla mati, s katero sta bila zelo povezana, se je moral spričo nizkih dohodkov izseliti iz skupnega doma, nato pa si je s težavo zgradil majhno hišo, kjer je poučeval risanje. Zaradi pomanjkanja naročnikov se je začel posvečati mladinski ilustraciji. Eden njegovih zadnjih izdelkov so bile risbe, podobe in inicialke za zbirko Sedem Andersenovih pravljic za šegave modrijane in modrijančke. Leta 1942 so ga na uličnem pohodu ujeli fašisti in ga ustrelili v ljubljanski Gramozni jami.²⁴

Z umetniki, ki so se za časa svojega življenja razumevali kot veličine, je imel Smrekar prav tolikšne težave kot z estetskimi standardi svoje publike. Ob gradnji Jakopičevega paviljona leta 1909 je tako dvomil, da bi slikarja k dejanju gnala požrtvovalnost in ljubezen do slovenskega naroda, ki domnevno umira od hrepenenja po višjih užitkih. *»Ne morem priseči, da so vsi slovenski umetniki tako nesrečno zaljubljeni v slovensko občinstvo, da jim srčna sila ne da živeti brez najožjega stika z njim. /.../*

²³ George Orwell: Na robu in na dnu v Parizu in Londonu. Ljubljana 2010, str. 21 in 136.

²⁴ Karel Dobida: Slovenski likovni umetniki – Hinko Smrekar. Ljubljana 1957, str. 8–10 in 18–22.

Mislim, da je ljubezen umetnikov do širšega občinstva vsaj tako pošteno zlagana kot je ljubezen občinstva napram slovenski umetnosti.«²⁵

Pisma Hinka Smrekarja ministru za socialno politiko in narodno zdravje so po svoji intenzivnosti in avtorjevi angažiranosti prekašala Maistrov in Jakopičev slog, ki sta ne glede na to, da sta se znašla v mučni vlogi prosilcev za pomoč, vendarle ohranjala običajno konvencionalnost v pisanju. Smrekarjeva pisma Puclju pa učinkujejo kot pisanje človeka, ki nima več česa izgubiti in je zato prost formalizmov. Samoiironije, zajedljivosti in cinizma poln umetnik ter minister Pucelj sta si v času od aprila do junija 1932 izmenjala več pisem, vmes se je kot naslovnik prošnje dopisovanju priključil še jugoslovanski minister za prosveto Dragutin Kojić. Pismo, ki ga je Smrekar 9. aprila 1932 poslal iz Ljubljane, očitno ni bilo prvo pismo ministru, saj je pisal:

Spoštovani gospod minister! Danes ne bom 'humoril', ker je položaj že dosti neprijetnejši, če človek ne vidi zanke le nad seboj, ampak jo čuti že kar na vratu! (Lahko bi se vzelo to že kar dobesedno!)

Nisem prijatelj 'tarnanja' in ne bi se podajal v take akcije – če bi bile razmere le nekoliko 'normalnejše'. In kljub sedanji hudi 'abnormalnosti' bi mi lahko šlo drugače, vsaj za silo znosno, če bi bil član kake 'udarniške' klape, ali če bi hotel spretno 'diplomatariti', tj. če bi bil hinavec in tulil z volkovi. Kot odkrit 'ofsider' pa sem – 'pečiran'.

Nastopil je čas, ko naj Vas po Vašem prijaznem pozivu opomnim nase. Slik in risb bi imel dovolj, pa po večini niso vse primerne za dekor strogih uradnih prostorov. Izmed 'uporabnih' jih navedem nekaj – le ne vem, kako bi se izbira vršila! Na vpogled vse pošiljati, bi bila sitna in s stroški zvezana reč – in še to kar na riziko!

Slike:

1. Jesenski gozd, oljnata slika v okvirju, velikost slike same ca 110 cm x 80 cm, zadnja cena!! 3.500 din, sicer 4.000 din, (gozdič zgodnja jesen, po sredi studenec med skalami, fant na konju le-tega napaja)

2. Št. Vid pri Lukovici, oljnata slika v okvirju, 100 cm x 60 cm, 2.500 din (3.000 din), (pokrajina v popoldanskem solncu – v sredi cerkev, vas skrita – v ozadju grad Brdo)

3. Južina (prečrtano) Malica koscev, akvarel kombiniran z risbo, 100 cm x 70 cm, 3.000 din (3.500 din), (v okvirju pod steklom)

Navedel bi še lahko še to in ono – tudi manjše stvari, akvarele, risbe, pa imam to slabo izkušnjo, da oblasti izbirajo navadno po ceni in vzamejo pri izbiri navadno le najcenejšo malenkost.

Da bi pa ministrstva nakupila kar malo galerijo od mene, ni misliti – morda sploh ničesar ne, zato ne pošiljam kar celega kataloga. Priporočil bi številko 1 in 2.

Moje stvari so točno izvršene, skrbno – brez modernistovskih muh, to veste. Če bi pa le ne mogli prodreti z večjo stvarjo, šele v tem slučaju bi ponudil 'manjše' (600 – 1.000 din)

Nekateri tovariši vse svoje slike fotografirajo. Praktično, posebno v takih slučajih! Jaz ne 'špekuliram', se ne obožujem, zato nimam fotografij, ki bi mi zdaj dobro služile.

²⁵ Beti Žerovc: Rihard Jakopič – umetnik in strateg. Ljubljana 2002, str. 176.

*Toliko za to pot. Kar bo po vašem preudarku in po vseh razmerah potrebno, še storim. Prosim pa: periculum in mora! Najlepša hvala Vam za trud! Z vsem spoštovanjem, Hinko Smrekar.*²⁶

Ivan Pucelj je »cenjenemu gospodu« Smrekarju 11. aprila 1932 iz Beograda odgovoril, da ga bo priporočil ministru za prosveto Dragotinu Kojiću za umetniško podporo, sam pa naj medtem prav tako opiše Kojiću svoj položaj v pismu.²⁷ Smrekar je 19. aprila 1932 kar na dopisnici napisal »velespoštovanemu gospodu ministru«, da je Dragotinu Kojiću pisal še isti dan. Nato je nadaljeval:

*Za pogled slik pa bi bila najlepša prilika sedaj na spomladanski razstavi v 'Cvijeti Zuzorić' – pa so bili le nekaterniki (redki) povabljeni, ostali pa so bili obveščeni dovolj pozno, šele potom lista Jutro – prepozno za prijave in vposlanje. Jaz sem prijel prijavnico šele danes 19. t.m. (zadnji dan prijave 20 t.m., vposlatve 22. t.m.) Sicer pa priredim sam svojo razstavo v Zagrebu, kadar mi bo mogoče. Tudi to precej stane. Z vsem spoštovanjem vas pozdravlja Hinko Smrekar.*²⁸

Minister Pucelj ni skoparil s pohvalami Smrekarja, ko je 22. aprila 1932 pisal ministru za prosveto Dragutinu Kojiću. Označil ga je za enega najboljših slovenskih umetnikov in ga zaradi nezavidljivega materialnega položaja priporočil v odobritev pomoči med 3.000 in 4.000 din.²⁹ Dragutin Kojić je 26. aprila 1932 v pismu (napisanem v cirilici) Puclju Smrekarja spet postavil v položaj, ki ni bil ne življenje ne smrt:

*Gospodine Ministre, u odgovor na Vaše pismo od 22. ovog meseca, čast mi je izvestiti vas da žalim što se zasad ne mogu odazvati Vašoj želji u pogledu davanja pomoći g. Smrekaru. Budžetske mogućnosti u područnom mi Ministarstvu tako su ograničene, da moram voditi strogog računa o svakom i najmanjem izdatku. Ako g. Smrekar bude izlagao na Proletnoj izložbi u Beogradu, nastojću da mu se otkupi jedan rad. Izvolite primiti, gospodine Ministre, i ovom prilikom uverenje moga poštovanja. Ministar prosvete.*³⁰

S tem se Pucljevo dopisovanje s Kojićem v zvezi s Smrekarjevo zadevo ni končalo, medtem pa se je Smrekar 30. aprila 1932 ministru za socialno politiko ponovno oglasil z dopisnico:

²⁶ Zapuščina Ivana Puclja, zasebna last: Pismo Hinka Smrekarja Ivanu Puclju. Ljubljana, 9. 4. 1932.

²⁷ Zapuščina Ivana Puclja, zasebna last: Pismo Ivana Puclja Hinku Smrekarju. Beograd, 11. 4. 1932.

²⁸ Zapuščina Ivana Puclja, zasebna last: Pismo (dopisnica) Hinka Smrekarja Ivanu Puclju. Ljubljana, 19. 4. 1932.

²⁹ Zapuščina Ivana Puclja, zasebna last: Pismo Ivana Puclja Dragutinu Kojiću. Beograd, 22. 4. 1932.

³⁰ Zapuščina Ivana Puclja, zasebna last: Pismo Dragutina Kojića Ivanu Puclju. Beograd, 26. 4. 1932.

Javim vam dodatno, da se mi je v zadnjem hipu posrečilo takorekoč vtihotapiti v zaboj tovariša vsaj eno sliko za beograjsko razstavo (Cvijeta Zuzorić), ki je zelo primerna za prosvetno ministrstvo in poceni, kar prepoceni. Že navedene ponudbe bi vzdržal za druge resorte (n. pr. za šume i rudarstvo). Upam, da vsaj poslana slika provere, da bi bilo vsem prav, tistemu, ki se je znebi in tistim, ki jo pridobe. Posvet s padarji je dal rezultat – porazen: najmanj tri mesce počitka, ker sem se kljub slabemu zdravju – pregaral. Problem, kako? Kam se naj obrnem, na narod? »Der Mohr har, seine Schuldigkeit getan ... ! Pogreb kulturnega 'delavca' je včasih zelo – častit. Moj pa najbrž ne bo, kar mi je proketo egalno – malkar če mi kost nekam zabijejo, pa da me pes vleče na 'britof'. Od mojega življenja pa ima kolektiv več koristi in veselja nego jaz sam. O, bog, vdrugo rajši pes pri Kamčadalih nego mavar med Slovenci! S spoštovanjem Vas pozdravlja Hinko Smrekar.³¹

Ministru za socialno politiko in narodno zdravje je šel Smrekarjev položaj očitno do živega, saj je 4. maja 1932 ponovno pisal Dragotinu Kojiću, naj glede na svoje obljube v pismu s 26. aprila 1932 odkupi kakšno sliko, ki jih je Smrekar postavil na ogled na razstavi Cvijeta Zuzorić.³² Skoraj mesec dni kasneje, 21. maja 1932, je Smrekar ministru za socialno politiko in narodno zdravje napisal pismo, ki predstavlja vrh njunega dopisovanja in v svojem bistvu ni več prošnja za pomoč. Bolj je pismo izraz gneva nad Smrekarju morečo realnostjo, razočaranje nad lastno dobo, državo, demokracijo, Slovenci ...

Ko so pesnico, pisateljico in še kaj Svetlano Makarovič leta 2010 vprašali, kakšno Slovenijo vidi leta 2020, si je zagrenjena zaradi poniglave sedanosti zaželela, da bi jo bližnja prihodnost čimprej pokopala: *»Mi je misel, da me morebiti kljub neštetim pokajenim cigaretam še niti do tega leta ne bo pobralo, zlovešča? Mi je misel, da bo strahovlada zabitosti, prostaškosti, požrtnosti, politične hinavščine in splošne duhovne plitkosti, zlovešča? Ja, zlovešča mi je, in srčno upam, da me takrat več ne bo, ker že sedaj zadosti težko diham v zatohlem ozračju naroda, ki se nezadržno razkraja.«³³* Dikcija, ki spleta nežno vez v času s Smrekarjevo, ko je pisal Puclju:

Spoštovani gospod minister! Le še pet minut potrpljenja prosim, da preberete to žalostno pisanje. Moje koketiranje z gdč. Vrujo je med tem dolgim časom postalo tako pereča ljubezen, da je za 1. januar določena trajna združitev, če kaj vmes ne pride, to je, če se ne zgodi čudež in sicer ta, da se Ministrstvo prosvete le zgane in pošlje protilek. Zaradi mene lahko hudič vzame ne le mene, ampak sploh vso zapadno civilizacijo in belo raso. 'Die Wilden sind besser' in po vseh študijah imajo dandanes pred umetnostjo najvišje spoštovanje in ljubezen do umetnosti le – Hotentoti in Bušmani.

Meni, ki sem umetnik, in ki mi je kultura ne le plašček za pokrivanje civilizirane troglodit-

³¹ Zapuščina Ivana Puclja, zasebna last: Pismo (dopisnica) Hinka Smrekarja Ivanu Puclju. Ljubljana, 30. 4. 1932.

³² Zapuščina Ivana Puclja, zasebna last: Pismo Ivana Puclja Dragotinu Kojiću. Beograd, 4. 5. 1932.

³³ Svetlana Makarovič: Bo kdo do leta 2020 spodbudil ljudi k razmišljanju, k dvomu? V: Delo, 22. 6. 2011.

ske nagote, se kolče po časih oligarhov stare Grčije in absolutizma renesanse. To so bili časi, to ljudje! Današnja demokratična menažerija me kaj nič ne navdušuje, saj je današnja skrb poprečnih držav usmerjena le na civilizacijo, tako ali tako, kultura pa je le cilinder na glavi Ašantija. Glavna skrb današnjih vodnikov človeške črede pa je seve skrbna priprava na pobijanje te prenarasle črede, ne pa za pobijanje zoprnosti, ki ti ubogi čredi kvarijo veselje do življenja. Tudi ruski eksperimenti so le revna karikatura tega in takega družbenega ustroja, kakršen bi moral in mogel biti.

Največjo napako v življenju sem napravil, da se nisem za jubilej tistega dne, ko sem se odločil za umetnika, še tisti večer obesil. Vse ostalo so le tragične posledice. Ko sem po prevratu začel crkavati in sem hotel to napako popraviti, so mi prosvitljeni demokrati zabičevali, da sem kot umetnik dolžan se narodu se ohraniti, pozabili so pa pristaviti, kako in s čim! Še tiči v Tivoliju ne pojo kar v en dan in tirjajo izpolnitev protiobligacij.

In če še pomislim, da sem po vseh priznanjih nadarjen in izšolan imel pred seboj razne možnosti 'sijajnih karier' in sem vse te zavrgel prisiljen od tega nesrečnega nagona v svojih prednjih krempljih, se čudim, da še nisem eksplodiral. In tako sem po današnjem ustroju družbe še prisiljen, da moram beračiti za to, kar bi mogel po nenapisanem pravu tirjati. Hudič naj vzame vse skupaj, najprej pa mene!

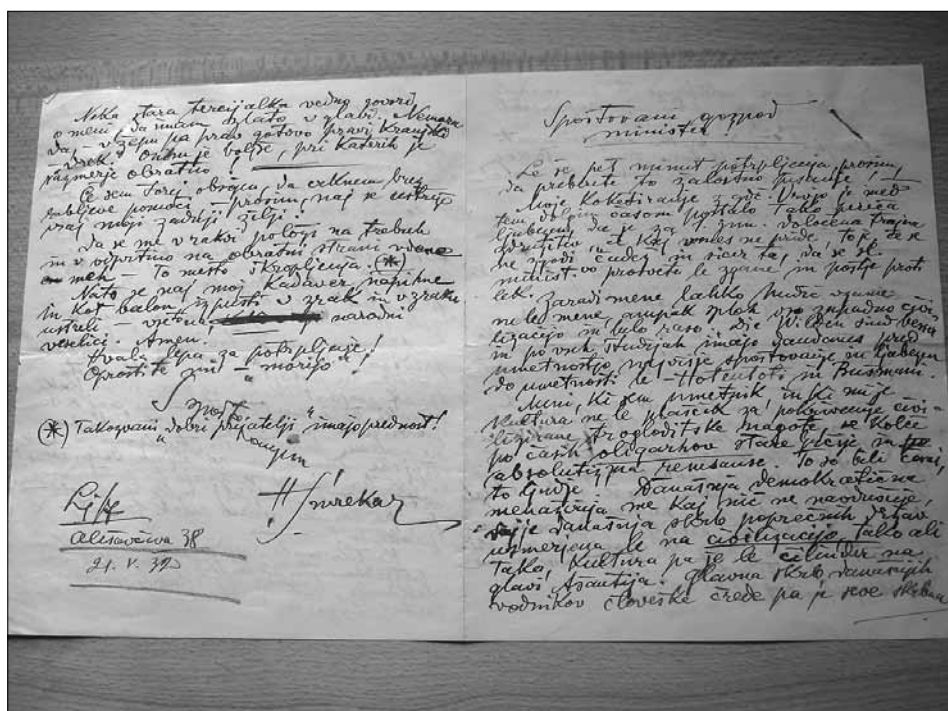
Šnops, vino in politika! A. Ribnikar, stari prijatelj, me je pred leti še težko bolnega dvakrat obiskal in iskal za sotrudnika Jutra s stalno plačo. Urednik Ilustriranega Slovenca me je prignal, da sem mu poslal svojo biografijo in reprodukcije svojih del, kakor je že Ilustrirani Slovenec takrat take reči objavljaj. Jaz sem mu ustregel, ko so že vsi ljudje docela obupali nad menoj in napravili križ čez mene. Od tistega časa me g. Ribnikar več ne pripozna za pravovernega naprednjaka in me je – proklel, dasi po njegovih besedah ('formalno') prijateljstvo še obstaja. Za gole formalnosti pa nimam smisla.

Nedavno mi je tov. prof. Šantel pridigal, da sem po svojih sposobnostih zmožen in ustvarjen za kako mesto profesorja slikarije in grafike na kaki visoki šoli umetnosti – in naj se sam pobrigam za to. Naivnost!! Ko pa ne umem umetnosti turizma v visoko stoječe danke in nadaljnja dolga čreva! Nekateri ljudje se znajo po potrebi napraviti (kot v pravljici) ozke in široke, jaz pa imam vedno enak format – o prokleto!

Kratko malo, vidim, da nisem nikomur potreben. In ko bi bil zdrav kot dni nekdane, bi se bil že potepušil po širnem svetu. Logično! Neka stara tercijska vedno govori o meni, da imam zlato v glavi. Nemara da – v žepu pa prav gotovo pravi kranjski – drek. Onim je boljše, pri katerih je razmerje obratno! Če sem torej obsojen, da crknem brez rabljeve pomoči – prosim, naj se ustreže vsaj moji zadnji želji: da se me v rakvi položi na trebuh in v odprtino na obratni strani vdene meh – to mesto škropljenja (takozvani »dobri prijatelji« imajo prednost!) Nato se naj moj kadaver napihne in kot balon izpusti v zrak in v zraku ustrelji – vse to na narodni veselici. Amen.³⁴

Pomenljivo je spoznanje, da Ivana Puclja kot tedanjega predstavnika oblastne elite, ki je imel v svojem času moč upravljati s tujimi življenji – tudi s tistimi, ki

³⁴ Zapuščina Ivana Puclja, last Gregorja Puclja: Pismo Hinka Smrekarja Ivanu Puclju. Ljubljana, 21. 5. 1932.

Pismo Hinka Smrekarja

jih danes razumemo kot eminentna – v našem času pozna le malokdo izven zgodovinske stroke. Zdi se, da je Ivan Pucelj ob brezkompromisno radikalno zastavljenih Smrekarjevih mislih za hip pozabil na uradno ministrsko formo in človeku na robu osebnostnega zloma 30. maja 1932 še zadnjič napisal:

*Spoštovani gospod Smrekar, med tem časom ste gotovo že prejeli od g. Jakopiča sporočilo, da je Vaša slika že kupljena u Beogradu, ter je na tak način urejeno to, kar ste mi svoj čas omenili. Na kakšno državno podporo pa v teh časih ni misliti, ker ni denarja. Popolnoma razumem Vaše težavno stanje ter bodite prepričani, da se bom povsod za Vas zavzemal, kjerkoli bo mogoče. Povsod še vlada težka kriza ali upamo, da se že bliža čas, ko bomo prebredli te težave in ko bo postalo za vse boljše. Nikdar človek ne sme gledati črno v svet, najmanj pa obupavati, ker življenje je večna borba, v kateri mora na kraju zmagati sposobnost in vera v svojo moč. Gospodu Jakopiču lahko poveste, da se za eno njegovih slik interesira Dvor radi nakupa. Pozdravlja vas lepo minister socialne politike in narodnega zdravja.*³⁵

Vendar Smrekarjeva dopisnica Ivanu Pucelju z 12. junija 1932 ni kazala na to, da bi ministrove bodrilne besede blagodejno vplivale nanj. Umetnikovo pisanje je še

³⁵ Zapuščina Ivana Pucelja, last Gregorja Pucelja: Pismo Ivana Pucelja Hinku Smrekarju. Beograd, 30. 5. 1932.

naprej nehoti razkrivalo pomembna družbena nesoglasja in razhajanja slovenskega prostora v tridesetih letih 20. stoletja. Z naslednjimi besedami se je za njuno komunikacijo izgubila sled v času ...

Spoštovani gospod minister! K sklepu sem prisiljen da Vas nadlegujem še z nujnim prašanjem: kako in kje naj nujno dobim plačilo za prodano sliko? Od ministrstva prosvete ali od 'Cvijete Zuzorič'? Da ne bo šlo ad calendas graecas, ker denar pereče nujno rabim. Morete li, prosim, še k temu sklepnemu efektu naglo pripomoči? Z zahvalo za skrb Vas s spoštovanjem pozdravlja Hinko Smrekar.³⁶

Mateja Ratej

A LOOK AT POVERTY: FROM THE CORRESPONDENCE OF IVAN PUCELJ, MINISTER OF SOCIAL POLICY AND NATIONAL HEALTH OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

S u m m a r y

In 1930 the Yugoslav Statistical Service noted a significant decrease in prices in the state, especially in the agricultural sector, which was a clear sign that the global economic crisis had reached the Kingdom of Yugoslavia. 27% of Slovenians were unemployed. State interventionism in economy strengthened significantly. The increasing peasant debt became a pressing economic issue in what was mostly an agrarian Yugoslav state, threatening to result in a financial, social and political breakdown. In 1934 the crisis reached the bottom and stabilised. The attitude towards poverty and hunger kept changing through time. In the 1930s – in the time of severe economic crisis – poverty meant the existential minimum. Towards the end of his life Ivan Pucelj himself experienced extreme living conditions, as he died in 1945 in the German concentration camp Dachau. During the First Yugoslavia this politician of the Independent Peasant Party frequently occupied the position of a minister: in the 1920s he was the Minister of Agriculture, while in the first half of the 1930s he was the Minister of Social Policy and National Health. Between those functions he also held the position of a minister without portfolio. In 1921 Pucelj voted in favour of the St. Vitus Day Constitution as one of the few Slovenian members of the Constituent Assembly. However, when the leadership of the Croatian Republican Peasant Party abandoned its republican programme and acknowledged the legitimacy of the Constitution and the Karađorđević dynasty, since May 1925 the Independent Peasant Party kept demanding that the Constitution be revised and that Slovenians gain legislative autonomy. In the first half of the 1920s the transformed and renamed Slovenian Peasant Party was the most consistent supporter of the Slovenian federal national programme among all Slovenian political parties. At the 1927 parliamentary elections this party gained a mandate in the National Assembly. Ivan Pucelj, one of the loudest advocates of the equality of Slovenian language in the Belgrade parliament since March 1928, was elected. After the assassination of Stjepan Radić in the Belgrade Assembly in June 1928, the leadership of the Slovenian Peasant Party called upon Slovenians to fight for the federalisation of the state and ensure a total Slovenian legislative and financial independence. After the dictatorship was declared, Pucelj joined Živković's government and remained a member of all governments until the spring of 1934. Since January 1932 until April 1934 he was the Minister of Social Policy and National Health. During this time he would receive letters from Slovenians of all social backgrounds, requesting monetary aid, help with finding employment, etc. Among these were also letters from the retired General Rudolf Maister, painter Rihard Jakopič and cartoonist Hinko Smrekar. In his letters especially the latter unintentionally revealed significant social disagreements and discord in the Slovenian society of the 1930s.

³⁶ Zapuščina Ivana Pucelja, zasebna last: Pismo (dopisnica) Hinka Smrekarja Ivanu Pucelju. Ljubljana, 12. 6. 1932.

1.01

UDK: 339.96(497.1):341.123"1945/1947"

Prejeto 2. 4. 2013

Kornelija Ajlec*

UNRRA¹ v Jugoslaviji in Sloveniji

POVZETEK

Organizacija Združenih narodov za pomoč in obnovo (UNRRA) je začela delovati na ozemlju Jugoslavije 15. aprila 1945, ko je bila vzpostavljena pisarna v Beogradu, 1. avgusta 1945 pa so odprli še regijsko pisarno za Slovenijo v Ljubljani. Pomoč UNRRE Sloveniji in Jugoslaviji je bila zlasti v obliki materialne preskrbe s hrano in z obleko ter mehanizacije za zagon industrijskega in agrarnega sektorja. Delovanje UNRRE v Jugoslaviji je bilo načeloma uspešno, čeprav je prišlo do nekaterih nesoglasij z jugoslovansko oblastjo. Jugoslovanska misija je zaključila svoje operacije 10. junija 1947.

Ključne besede: UNRRA, Jugoslovanska misija, povojna obnova, humanitarna pomoč, Nabavni zavod, NAVOD

ABSTRACT

UNRRA IN YUGOSLAVIA AND SLOVENIA

The United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) started operating in the territory of Yugoslavia on 15 April 1945, when its Belgrade office was established. On 1

* univ. dipl. zgodovinarica, mlada raziskovalka, asistentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; kornelija.ajlec@ff.uni-lj.si

¹ V začetku leta 1943 je britansko zunanje ministrstvo predlagalo ustanovitev posebnega urada, neke vrste zavezniške agencije, ki bo zmožna praktičnih rešitev glede vseh vprašanj, ki se dotikajo begunstva in pomoči po koncu vojne. Predlog je bil podprt in predlagana je bila čim hitrejša ustanovitev, saj so se zagovorniki ideje bali, da bo ustanovitev učinkovite agencije hitro zvođenela. 9. novembra 1943 so predstavniki 44. narodov v Beli hiši v Washingtonu, ZDA, podpisali sporazum o ustanovitvi Uprave Združenih narodov za pomoč in obnovo – UNRRA. S tem sporazumom so se države podpisnice nekoliko pozno, a kljub temu pospešeno začele pripravljati na reševanje težav, ki jih je prinašala osvoboditev okupiranih ozemelj med drugo svetovno vojno. Cilji delovanja organizacije so bili številni, saj so se podpisniki zavezali, da bodo osvobojenim državam pomagali pri zagotavljanju pomoči ob pomanjkanju hrane, oblek in zavetja, pri preprečevanju širjenja nalezljivih bolezni, ponovni vzpostavitvi predvojnih zdravstvenih razmer, pa tudi pri pripravah za vračanje zapornikov in izgnancev na njihove domove ter pri ponovnem zagonu nujno potrebnega kmetijskega in industrijskega sektorja. Več v: George Woodbridge: UNRRA. The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration. Vol. 1, New York 1950, str. 4; The Agreement for the United Nations Relief and Rehabilitation Administration, 9 November 1943. V: UNRRA. The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration. Vol. 3, New York 1950, str. 23.

August 1945 a regional office for Slovenia was also opened in Ljubljana. UNRRA aided Slovenia and Yugoslavia especially by providing material supplies like food, clothes and machinery in order to start up the industrial and agrarian sectors. The UNRRA activities in Yugoslavia were mostly successful, even though a few disagreements with the Yugoslav authorities occurred. The Yugoslav mission concluded its operations on 10 June 1947.

Keywords: UNRRA, Yugoslav mission, post-war restoration, humanitarian aid, Procurement Institute (Nabavni zavod – Navod)

Po štirih letih okupacije, upora in državljanske vojne je Jugoslavija dočakala osvoboditev opustošena. Preskrba s hrano je pred vojno temeljila na transportnih povezavah z rodovitnima ravninama rek Donave in Save. Zahodno in južno od njiju so bile vasi samooskrbne, medtem ko ob Jadranu in v gorskih predelih Bosne, Hercegovine, Črne gore ter delih Makedonije nikoli niso imeli dovolj svojega pridelka, da ne bi bili odvisni od vzhodnega rodovitnega pasu. V teh delih je jeseni 1944 vladala lakota, saj je bil uničen celotni transportni sistem, od katerega je bila odvisna preskrba s severovzhoda države, med drugim tudi 57 % železnice skozi donavsko dolino, ki je Jugoslavijo povezovala s sosednjimi državami. Porušenih je bilo tri četrte mostov (vsi na Donavi in večina na Savi) in precej tunelov ter uničena približno polovica tovornih vagonov. V vsej državi je ostalo na voljo le še 200 tovornjakov, cestne povezave so bile uničene. Enako je bil okleščen vodni promet, saj je Jugoslavija takoj po osvoboditvi lahko uporabljala le 30 % predvojne nosilnosti tovara, uporabni pa sta bili le dve jadranski pristanišči – Split in Dubrovnik. Poškodovane ali uničene so bile tudi kmetije in kmetijska mehanizacija, v večini Jugoslavije je prišlo do 50 % upada delovne živine in živine za prehrano, zahodno od Drine in južno od Save pa je ostalo le še 10 % živine.² Še več, pred vojno je bilo v Jugoslaviji 77 % kmečkega prebivalstva, vendar pa je preostalih 23 % ustvarjalo približno polovico bruto domačega proizvoda. Ti so delali na žagah, ki zdaj niso delovale zaradi pomanjkanja premoga in pogonskih jermen, v predelovalni industriji, rudarstvu in jeklarstvu ali v številnih manjših podjetjih in manufakturah. Večina panog je bila popolnoma ali delno uničenih. Prav tako je bilo uničenih šest ali sedem velikih elektrarn, zato v prvih mesecih po vojni in celo vse do aktivne elektrifikacije države v prvi petletki o njej sploh ne moremo govoriti. Celotna materialna izguba, pomnožena s smrtnimi žrtvami (v Sloveniji je bilo po zadnjih podatkih Inštituta za novejšo zgodovino okoli 100 tisoč, v Jugoslaviji pa nekaj več kot 1.000.000 medvojnih in povojnih žrtev),³ je Jugoslavijo privedla v stanje, ko ni bilo upanja za ohranitev

² D. W. [Duane Wilson op. av.]: Success of a Mission: U.N.R.R.A. in Yugoslavia. V: The World Today. Vol. 2, No. 8. London 1946 (dalje D. W., Success of a Mission), str. 377.

³ Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Metodologija in historiat popisa smrtnih žrtev. Dostopno na: Zgodovina Slovenije – SIstory, <http://www.sistory.si/zrtve/historiat>, 21. 12. 2012.

prebivalstva v deficitarnih področjih, kot tudi ne možnosti, da bi dosegla predvojno stanje brez pomoči iz tujine.⁴

Edina pomoč, na katero je Jugoslavija v tem obdobju lahko računala, je bila pomoč, ki jo je nudila UNRRA, Uprava združenih narodov za pomoč in obnovo. Jugoslavija jo je zaradi političnih zadržkov dokaj težko sprejela. Vzajemno nezaupanje Jugoslavije na eni in držav dobaviteljic pomoči na drugi strani bi kaj kmalu povzročilo, da bi bila pomoč bodisi zavrnjena bodisi bi jo odrekli. Nezaupanje je bilo seveda do neke mere razumljivo, saj sta javnost in politično vodstvo UNRRO neizpodbitno enačila z Združenimi državami Amerike in Veliko Britanijo ter njihovo vojsko, čeprav jo je ustanovilo 44 držav, med njimi tudi Jugoslavija. Zavezniki so bili nezaupljivi zaradi komunističnega režima, ki se je po vojni vzpostavljal v državi. Zaradi ideološko-političnega razlikovanja držav dobaviteljic in prejemnic pa UNRRINA pomoč niti sam namen načeloma nepolitične organizacije velikokrat nista bila cenjena. UNRRA je želela vzpostaviti zaupanje na podlagi avtonomnosti, saj je preprečila vse poskuse ZDA in Velike Britanije, da bi regulirali dotok materialne pomoči. Z zagotavljanjem celotne pomoči je vodstvo organizacije doseglo cilje Združenih narodov ne glede na politične poglede. Nezaupanje v Jugoslaviji pa je začelo pojemati šele po podpisu zadnjega od treh sporazumov marca 1945, ki je dokončno zarisal smernice delovanja UNRRE v Jugoslaviji in umestitev po narodnosti ruskega načelnika UNRRINE misije.⁵

Sporazumi, ki so urejali delovanje UNRRE v Jugoslaviji

Delo UNRRE na ozemlju Jugoslavije so, kot smo že omenili, urejali trije sporazumi: Kairski sporazum, podpisan 3. aprila 1944 med UNRRO in Sedežem zavezniške vojske na Balkanu; sporazum med jugoslovanskim odporniškim gibanjem in Vrhovnim poveljnikom zaveznikov v Sredozemlju, podpisan 19. januarja 1945, ter sporazum med UNRRO in vlado Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ), podpisan 24. marca 1945.

S Kairskim sporazumom so se začele priprave uprave UNRRE, da bi delala kot predstavnik zavezniške vojske v času vojne v Jugoslaviji. Prvi načrti so bili pripravljeni znotraj UNRRINE misije za Balkan v Kairu poleti 1944. Avgusta so del osebja, zadolženega za Jugoslavijo, premestili v italijanski Bari, kjer so čakali na vstop v Jugoslavijo in bili med tem opazovalci v pogajanjih med zavezniškim uradom za vojaško zvezo (ML)⁶ in jugoslovansko vlado. Ta pogajanja so bila ključna za vstop UNRRE v Jugoslavijo, saj je Narodni komite osvoboditve (NKOJ) Kairski sporazum razumela kot kršitev jugoslovanske suverenosti. Ob podpisu omenjenega sporazuma ni bil namreč prisoten noben član jugoslovanske vlade, saj so zvezniki menili, da bodo ne

⁴ George Woodbridge: UNRRA: The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration. Vol. II, New York 1950 (dalje Woodbridge, UNRRA, II), str. 138–139.

⁵ D. W., Success of a Mission, str. 376.

⁶ Military Liaison.

le Jugoslavijo, pač pa celotni Balkan osvobodili sami in da bodo sami tudi določili pravila, pod katerimi bodo dostavljali humanitarno pomoč v času vojaških operacij.

Pogovori na pogajanjih za novi sporazum so se pretežno vrteli okoli vprašanja nepristranske distribucije pomoči v Jugoslaviji. Jugoslovanska vlada je namreč želela prevzeti celotno distribucijo in šele po treh mesecih so sprejeli kompromisno rešitev. Josip Broz Tito je osebno apeliral na direktorja UNRRE Herberta Lehmana, da mora biti Jugoslavija upravičena do takojšne pomoči ter da mora NKOJ dobiti sedež v Svetu UNRRE. Slednji prošnji je Svet ugodil in na mesto predstavnika kraljeve vlade v izgnanstvu Konstantina Fotića imenoval Rudolfa Bičanića. Vprašanje takojšne pomoči ni bilo odvisno od Sveta in direktorja UNRRE, pač pa od zavezniških vojaških oblasti, ki pa zaradi pravil glede operacij in omejene zmožnosti Jugoslavije za prejem pomoči prošnje ni odobrila. Pogajanja so se končala 19. januarja 1945, ko so sporazum, ki je bil napisan tako, da bi prevzem UNRRA speljala brez posebnih težav, podpisale jugoslovanske oblasti in Vrhovni poveljnik zaveznikov v Sredozemlju. Po sporazumu je bil vojaški Urad za zveze (ML) zadolžen za transport zalog jugoslovanskim oblastem v pristanišča, ki so jih določali skupaj, med tem ko so jugoslovanske oblasti skrbale za distribucijo. V Jugoslavijo so zavezniki napotili tudi 300 članov osebja ML in UNRRE, ki so skrbeli za tekoče delovanje, Jugoslavija pa se je tudi zavezala, da bo dala na voljo zavezniškemu osebju vse stavbe in infrastrukturo za nadzor distribucije.

Pogajanja za samostojen sporazum med Jugoslavijo in UNRRO je Rudolf Bičanić začel 17. oktobra 1944 v Washingtonu. Nadaljnja pogajanja so potekala še decembra istega leta v Londonu, kjer sta se v pogovore z direktorjem Lehmanom vključila tudi minister za informiranje Savo Kosanović in Titov predstavnik Vladimir Velebit. Pogajalci so se hitro sporazumeli glede sprejema opazovalcev in porabe denarja, vendar so jugoslovanski pogajalci direktorju svetovali, naj odlaša z nadaljnjimi pogajanjmi, dokler UNRRA ne bo uspela podpisati sporazuma z »združeno jugoslovansko vlado«. Ko je Tito 7. marca 1945 imenoval začasno vlado DFJ, je bil ta pogoj dosežen. Na vabilo nove jugoslovanske vlade je Roy F. Hendrickson, namestnik generalnega direktorja za oskrbo na sedežu UNRRE, odletel v Beograd, kjer sta z Nikolo Petrovićem, ministrom za trgovino in prehrano, 24. marca 1945 podpisala sporazum UNRRA-Jugoslavija, ki je sledil vzorcu, zapisanem že v sporazumu iz Barija. Pomemben dodatek je bilo priporočilo UNRRINEGA Podkomiteja za zmožnost plačevanja, ki je tri tedne pred podpisom razglasil Jugoslavijo za nezmožno plačevanja humanitarne pomoči. Tako je podkomisija določila na podlagi dokazil, ki jih je predložila jugoslovanska vlada.⁷

UNRRA v času vojaškega obdobja

Večkrat je bilo omenjeno vojaško obdobje, kateremu je sledilo obdobje mirovdobskih nalog. V temu obdobju, od 19. januarja do 15. aprila 1945, je bil za zavezniško pomoč zadolžen zavezniški Urad za zveze. Sporazum med jugoslovanskimi

⁷ Woodbridge, UNRRA, II, str. 140-143.

oblastmi in Vrhovnim poveljnikom zaveznikov v Sredozemlju (lahko mu rečemo kar Barijski sporazum) je določal, da ima osebje UNRRE v Jugoslaviji avtoriteto in zmožnost samostojnega delovanja pri pripravah za prevzem popolne odgovornosti za dobavo humanitarne pomoči. Od 300 članov osebja, ki ga je Urad za zveze poslal v Jugoslavijo, jih je bilo 50 članov osebja UNRRE. Ti so se v prvih mesecih spoznavali s terenskimi okoliščinami in z vzpostavljanjem stika z jugoslovansko oblastjo, predvsem v tistih divizijah UNRRE, ki so prevzele delo Urada za zveze kot prve.⁸ Hkrati sta Urad za zveze in UNRRA naletela tudi na nekaj logističnih težav. Zaradi pomanjkanja komunikacije se je pogosto dogajalo, da so se tako skupine UNRRE kot Urada za zveze isti dan pojavile v istemu kraju, kjer so delale enake poizvedbe in s tem vzbujale sumničavost lokalnega prebivalstva. Prav tako je jugoslovanska vlada nerada privolila v izdajo 300 dovolilnic za vstop in gibanje v državi, ki sta bila tako rekoč brez nadzora in zato nihče ni točno vedel, kaj zavezniško osebje pravzaprav počne. Obdobje vojaškega nadzora je tudi škodovalo ugledu UNRRE, ker so jo ljudje začeli povezovati z vojaškim vohunjenjem.⁹

Delovanje UNRRE v Jugoslaviji (14. april 1945 – 10. junij 1947)

Sedež UNRRE je bil v Beogradu, kjer je delovala tudi regijska pisarna za Srbijo. Druge regijske pisarne so bile v Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Skopju in Cetinju, hkrati pa je bila v Splitu še dodatna pisarna za oskrbo Dalmacije in Like. UNRRA je v Jugoslaviji ustanovila tudi pristaniške pisarne najprej v Dubrovniku, Splitu in Šibeniku, z osvobajanjem ozemlja pa še v Trstu, na Reki in v Solunu (ki je deloma oskrboval Makedonijo). Nabavne pisarne za Jugoslavijo so delovale v Rimu, Livornu in Parizu. Sedež UNRRE je bil odprt 14. aprila 1945, a je načelnik misije, Rus Mihael Aleksejevič Sergejčik¹⁰ prevzel vodstvo šele 19. maja. Misija si je delila rak rano vseh UNRRINIH misij, to je pomanjkanje kompetentnega osebja. Vodje divizij za računovodstvo in kadrovske službe so se pogosto menjavali, s tem pa se je stalno menjevala njuna politika. Težave so nastale tudi pri novačenju lokalne delovne sile, saj je jugoslovanska vlada nemalokrat zavrnila zaposlitev tega kadra. Največ zaposlenih je bilo avgusta 1946, ko je število doseglo 518 ljudi, ki so zastopali 16 narodnosti. Posebnost UNRRINE Jugoslovanske misije je bila pisarna za Terenske operacije in distribucijo, ki je bila ustanovljena 14. septembra 1945 in je bila odgovorna neposredno Sergejčiku.¹¹ Misija je komunicirala z vlado preko Oddelka za tujo blagov-

⁸ Divizija za poljedelstvo je prešla pod UNRRO 7. marca 1945, za zdravje 21. marca 1945 in oskrbo 25. marca 1945.

⁹ Woodbridge, UNRRA, II, str. 143.

¹⁰ Sergejčik je bil po izobrazbi inženir. Med vojno je deloval kot izvršni častnik vladne agencije Sovjetske zveze v Iranu, ki je zagotavljala oskrbo za sovjetsko vojsko. Viri ga opisujejo kot visoko organiziranega in vnetega častnika ter izjemno spretnega diplomata pri dogovarjanju z jugoslovanskimi oblastmi. Njegova pomanjkljivost je bila popolno nepoznavanje angleškega jezika. Več v: Woodbridge, UNRRA, II, str. 144.

¹¹ Vendar pa te pisarne ni nikoli v celoti priznaval Oddelek za oskrbo, saj je preveč vpadala v delokrog oddelka.

no menjavo Ministrstva za trgovino in preskrbo v Beogradu. Oddelek je ustanovil Zavod za izredna javna naročila, imenovan Zavod ali ZZVN. Uradniki Zavoda so predstavljali zvezno vlado in so skupaj z regijskimi pisarnami UNRRE reševali distribucijske težave. Skupaj so določali oskrbne programe, preko Zavoda pa je misija tudi urejala sprejem in predajo zalog v pristaniščih ter pridobivala potrebna dovoljenja za člane osebja znotraj države. Predstavniki Zavoda so kot del osebja na jugoslovanskih ambasadah v Londonu in Washingtonu igrali pomembno vlogo tudi pri nabavi zalog v tujini. Svoje predstavnike so imeli tudi na sedežu UNRRE in Evropske regionalne pisarne (ERO), kjer so koordinirali stališča vlade, Jugoslovanske misije, sedeža UNRRE ali ERO ter proizvajalcev zalog. S samostojnim delovanjem predstavnikov Zavoda v tujini so tako pospešili nabavo zalog, ki bi bile izgubljene, preden bi dobili odobritev iz Beograda.¹²

Pomoč

Jugoslavija je UNRRO primarno zaprosila za materialno pomoč, saj je stremela k temu, da bi sama vzpostavila socialno službo ter sheme za socialno varstvo. Tako je zaprosila za tujo pomoč v okviru materialne preskrbe, torej hrane, specialne prehrane za otroke, oblačila in postelje ter posteljnino za javne zavode. UNRRA pa je bila prvotno organizacija, ki je nudila pomoč v obliki zdravstva in socialne pomoči, vendar je tovrstne strokovnjake Jugoslavija zavračala. Jugoslovanska misija se je tako morala spreobrniti iz socialne ustanove v ustanovo za dobavo materialnih sredstev.¹³ Edina socialna služba, ki se je ohranila, je bila maloštevilna zdravstvena služba. UNRRA je dobavila t. i. prašne pištole, DDT, cepivo za boj proti malariji v Makedoniji ter opremo za kloriranje in čiščenje vodnih zalog. Zdravstveno osebje UNRRE je med zimo 1945/46 s številnimi cepljenji vodilo uspešno kampanjo v boju zoper tifus,¹⁴ največjo zapuščino pa zapustilo na področju plastične kirurgije. Po osvoboditvi je Jugoslavijo namreč obiskal Sir Harold Gilles in opazil veliko število ranjencev, ki bi jim rekonstrukcijska kirurgija pomagala k polnejšemu življenju. V Jugoslaviji kirurgi tedaj niso imeli večjih izkušenj s to vejo kirurgije, zato se je odločil, da bo spodbudil UNRRO k ustanovitvi izobraževalnega programa v Srbiji, hkrati pa prepričal Ministrstvo za zdravstvo Velike Britanije, da zagotovi ekipo za poučevanje. Britanija je poslala tri ekipe, ki so v izpraznjeni stavbi Bolnišnice trgovske mladine vzpostavili angleško vojaško terensko bolnišnico, ki so jo pripeljali iz Italije. Bolnišnica je imela 120 ležišč in dve operacijski dvorani, kjer so od novembra 1945 do januarja 1947 opravili več kot tisoč operacij. V operacijski dvorani so operirali po en domači kirurg in štirje kirurški pripravniki, ki jih je nadzoroval eden izmed angleških plastičnih kirurgov.¹⁵ Prav ta podvig je požel največ hvaležnosti tako v jugoslovanski vladi kot v

¹² Woodbridge, UNRRA, II, str. 143-145.

¹³ D. W., *Success of a Mission*, str. 377.

¹⁴ Prav tam, str. 379.

¹⁵ Dragan Vucović: *The Development of Anaesthesia in Serbia*. V: *Anaesthesia News*. London, junij 2008, str. 17.

javnosti. Oprema in deloma obnova bolnišničnih kapacitet je rešila življenje tisočim bolnikom, v nekaterih predelih, kot npr. v Makedoniji, pa je celo povečala kapacitete. Če je bilo pred vojno v Makedoniji 9 bolnišnic, je UNRRA v obdobju po koncu vojne povišala število na 17 in s tem število postelj z 869 na 1700.¹⁶

UNRRA je le s težavo ugotavljala, kakšne so bile dejanske potrebe Jugoslavije. Sprva se je zdelo, da so bile neomejene. Prvi popis prehranskih potreb je nakazal, da je imela vsaka hiša vzhodno od reke Save in zahodno od reke Drine na voljo za preživetje le manjšo vrečo koruze, srečnejši pa še kakšno kravo ali nekaj ovc, s katerimi so prevetrili zimske mesece. Dobava hrane je bila tako nujna, vendar so to težavo lahko uredili le s pomočjo saniranja in vzpostavljanja cestnih in železniških povezav. UNRRA je skupaj z jugoslovansko vlado vzpostavila načrt, v katerem je državo razdelila na tri cone:

1. cona: cona lakote je obsegala Dalmacijo, Črno goro, Bosno z izjemo severnega predela, dele Hrvaške, predvsem pa Liko in Kordun ter tudi del Istre. V tej coni je živelo 3 milijone ljudi, ki so imeli na voljo le še za dva meseca ali manj žita, kar je pomenilo, da bi morali skoraj vso zalogo hrane pridobiti od UNRRE;
2. cona: cona pomanjkanja je obsegala preostanek Hrvaške in celotno Slovenijo, kjer so ocenili za približno 50 % pomanjkanja in so potrebovali pomoč UNRRE, da so nadoknadili izpad;
3. cona: samozadostna ali cona presežkov je obsegala Srbijo in Vojvodino, kjer uvoz hrane za ohranjanje sprejemljivega standarda ni bil potreben kljub slabi letini leta 1945. Še več, ta predel je bil sposoben pridelati zadosten višek hrane za vzdrževanje Beograda in predelov z manjšim obsegom pomanjkanja, kot so bili Makedonija in Sandžak ter predel severne Bosne.

Ocenjeno je bilo, da bo treba na mesec uvoziti 69 tisoč ton žita in moke za potrebe prve in druge cone. Toda materialno oskrbo so oteževale logistične težave, ki jim je botrovala tudi nezmožnost sprejema blaga. Edini delujoči pristanišči v času vojaškega obdobja od aprila do junija 1945 sta bila Split in Dubrovnik, kjer pa so lahko izkrcali in odposlali naprej po Jugoslaviji le majhne količine blaga. Oprema obeh pristanišč je bila poškodovana, delovne sile pa je bilo zaradi slabe prehrane premalo ali pa ni bila dovolj učinkovita. Železniška povezava z notranjostjo, ki ni bila dobra že v času pred vojno, je bila popolnoma uničena. V tem obdobju sta obe pristanišči sprejeli le okoli 40 tisoč ton zalog na mesec, kar je bilo občutno premalo. UNRRA in jugoslovanska vlada sta morali zagotoviti sprostitev tega »pristaniškega čepa«. Ustanovili so transportni direktorat, ki je koordiniral cestni in železniški transport, ki je bil na voljo, hkrati pa so v obeh pristaniščih uvedli delo v treh izmenah. Do julija 1945 so tako povečali mesečni promet pristanišč na 100 tisoč ton, decembra 1945 pa na 200 tisoč ton. Vendar so do takrat odprli še druga pristanišča, vključno s Trstom, in vzpostavili glavno železniško linijo do Beograda. UNRRA je dovolj zgodaj ocenila potrebno količino hrane, ki jo je dobavljala v zadostni meri vse do marca 1946, s tem

¹⁶ Woodbridge, UNRRA, II, str. 145.

pa je preprečila humanitarno katastrofo. Decembra 1945 je pošiljko povečala, zato je lahko vlada pripravila dva- do trimesečno zalogo za oddaljene zasnežene predele države. Deset tisoč tovornjakov iz Italije, ki jih je UNRRA dobavila do konca leta 1945, je zaloge še pravočasno dostavilo v notranjost države.¹⁷ Od marca do junija 1946 je UNRRA začela dobavljati le še tretjino potrebne količine hrane, saj je Jugoslavija na priporočilo vodstva Misije začela akumulirati pošiljke z redukcijo količine, namenjene žitnim nakaznicam. To je bilo nujno, ker UNRRA ni dobila zadostne količine pošiljk za drugo četrtletje 1946, s čimer bi zadostila potrebam držav prejemnic.¹⁸ Sicer pa je jugoslovansko poljedelstvo to leto doseglo precejšnje uspehe. Napovedano je bilo, da naj bi žetev dosegla 80 % predvojne količine pridelanega žita, kar bi pomenilo, da Jugoslavija pozimi 1946/47 ne bi potrebovala novih dobav hrane.¹⁹ Ob bleščečih napovedih prihajajoče žetve jugoslovanska vlada ni poskrbela za zbiranje zimskih zalog, zato jo je presenetila do tedaj druga največja suša v stoletju, po kateri je ostalo le približno 75 % predvojne količine pšenice, manj kot 50 % predvojne količine koruze, veliko opustošenje pridelka za krmo ter popolno opustošenje stročnic in krompirja. Tako so bile napovedi prenačljive, saj je domača pridelava dala le 25 % predvojne pridelave. Temu je spomladi 1947 sledila še ena suša, ki je dala le 15 % predvojne pridelave poljščin. Ker pa UNRRA ni več pošiljala žita, hkrati pa so s preostalim proračunskim denarjem že kupili mleko, meso, maščobo, olje in krompir, se je Jugoslavija znašla v nezavidljivem položaju. A je kljub temu da ni kopičila zalog, leta 1946 Albaniji podarila 10 tisoč ton pšenice v času novembrskih poplav in posodila še dodatnih 20 tisoč ton Romuniji, ki jih ni mogla vrniti pred naslednjo žetvijo. Šele sredi novembra je priznala, da potrebuje nov uvoz hrane za leto 1947, vendar pa UNRRINI misiji ni dala jasnih številk glede količine rezervnih zalog ali potrebne količine za uvoz, s čimer je zavlačevala z reševanjem nastale krizne situacije. Šele v začetku februarja 1947 je Misija pridobila dovolj informacij, da je lahko zaprosila Washington za prioriteto pošiljko vsaj 100 tisoč ton koruze, 25 ton leče, 50 tisoč ton krompirja, 10 tisoč ton mesa in 15 tisoč ton maščobe. Istega meseca so ukiniteli dnevno zalogo kruha za vse, razen za fizične delavce, marca pa tudi zanje. Vendar za odobritev odpošiljanja hrane ni bil pristojen sedež UNRRE v Washingtonu, pač pa Mednarodni svet za nujno preskrbo s hrano (IEFC). Kljub priporočilom veleposlanstva ZDA v Jugoslaviji je IEFC naposled odobrila le 30 tisoč ton hrane do konca junija 1947, od katere je bila več kot tretjina že odposlane. Ameriška vlada namreč ni verjela, da Jugoslaviji preti večja lakota kot sosednjim državam, Kanada pa iz svojih rezerv ni želela primakniti niti najmanjšega deleža.²⁰

Živilske nakaznice so dolgo časa predstavljale nepravilčen sistem porazdelitve prehrane, kar je bila spet posledica premajhnega števila operativnih prevozov. Tako je prebivalstvo Sarajeva skorajda stradalo, medtem ko je bila Dalmacija relativno dobro

¹⁷ Prav tam, str. 148.

¹⁸ D. W., *Success of a Mission*, str. 377-378.

¹⁹ International Emergency Food Council.

²⁰ Woodbridge, UNRRA, II, str. 156.

prehranjena. Šele januarja 1946 je bila vzpostavljena proga Dubrovnik – Sarajevo in takrat je tudi ta predel dobil zadostne količine hrane. Živilske nakaznice so pretežno dovoljevale 300 gramov žita na osebo, 450 gramov za delavca na lažjem delovnem mestu in 600 gramov za fizičnega delavca. Kot smo že nakazali, je celotna pomoč v obliki hrane temeljila na žitu, saj je običajen porabnik živilskih nakaznic dobil le približno 30 gramov maščobe na mesec. Za povrh je imela UNRRA precejšnje težave z dobavo živine. Pozimi 1945/46 je lahko zagotovila le 10 tisoč vojaških mul in 5 tisoč glav preostale živine. Nekaj živine je prišlo preko Trsta, a ne dovolj. Sploh za dobavo živine ni bilo pravih pogojev, saj je bila okrnjena količina krme. Računali so, da bo v državi dovolj živine šele v sredini petdesetih, in UNRRA se je dobro zavedala, da to pomeni kronično pomanjkanje maščob, mesa in svežega mleka.²¹ Dobava mleka v prahu je bila zadostna, saj ga je bilo dovolj, da so ga otroci v coni lakote dobivali po pol litra na dan. A pri porabi mleka je bilo treba javnost pa tudi jugoslovansko vlado še dodatno osveščati. Predvsem slednja ni videla prednosti, ki jih ima mleko v prahu v boju s podhranjenostjo, ki je sicer prizadela vse skupine prebivalstva, še najbolj pa otroke. S podhranjenostjo so bili posebej prizadeti predeli Bosne, o tem je poročal tudi dr. Alexander P. Meiklejohn, ameriški prehranski strokovnjak, ki je obiskal Sarajevo marca 1946. V poročilu je zapisal, da je število primerov rahitisa v Sarajevu višje kot kjerkoli drugje v Evropi.²²

Pošiljke oblačil niso bile tako nujne kot pošiljke hrane, pa vendar potrebne. V številnih predelih so ljudje pričakali zimo v poletnih oblačilih. UNRRA je skušala pomanjkanje nadomestiti s pošiljkami surove volne in bombaža, hkrati pa so začeli z razmeroma hitrim vzpostavljanjem tovarn tekstila. Te so hitro zagnali, a jih je pestilo pomanjkanje primerne in izurjenega kadra. Kljub temu je prišlo do prodaje novih oblačil precej pozno, in sicer šele 1. aprila 1946 v Beogradu. Popolnoma novih oblačil pred tem ni bilo moč kupiti. Do konca leta 1946 je uvoz tekstilnih surovin že dosegel predvojne količine, prav tako pa so tovarne začele ustvarjati zadostno količino oblačil za jugoslovanski trg in do februarja 1947 je bilo na voljo dovolj oblačil, da je bilo kmečko prebivalstvo dovolj oblečeno za zimo.²³ Skupaj so oblačila, narejena iz surovin UNRRE, in že narejena oblačila, ki jih je dobavila UNRRA, dosegla število 50 tisoč ton, kar je v povprečju predstavljalo po en plašč in moško ali žensko obleko ali pa dva kompleta spodnjega perila za dve tretjini prebivalstva. Še vedno pa je kronično primanjkovalo obutve. Ob začetku delovanja UNRRE je bilo ocenjeno, da kar 90 % prebivalstva potrebuje novo obutev, medtem ko jo je do konca leta 1946 UNRRA uspela zagotoviti le za tretjino prebivalstva.²⁴

Obnova poljedelstva je zaradi velike izgube delovne živine slonela predvsem na mehanizaciji. UNRRA je namreč dobavila 4000 traktorjev²⁵ in 6000 plugov. Trak-

²¹ D. W., *Success of a Mission*, str. 380.

²² Susan Armstrong-Reid, David Murray: *Armies of peace: Canada and the UNRRA years*. Toronto 2008, str. 218.

²³ Woodbridge, UNRRA, II, str. 160.

²⁴ D. W., *Success of a Mission*, str. 379.

²⁵ Načrtovana je bila dobava 7000 traktorjev.

torje so sicer uporabljali precej omejeno, saj zanje ni bilo rezervnih delov, pa tudi ne dovolj voznikov, zato je UNRRA odprla šolo za traktorje v Zemunu, predelu Beograda.²⁶ Poslala je tudi potrebno količino semenskega žita in polovično količino gnojila, skoraj 40 tisoč ton. Dobavila je še 10 tisoč ton pesticidov, tudi strihnina, ki so ga v času mišje kuge uporabili v Vojvodini. Da so lahko žito odpošiljali naprej po državi, so oskrbeli še 14 tisoč ton vreč in vrečevine.²⁷

Ko iščemo omembe delovanja UNRRE v Sloveniji in Jugoslaviji, najdemo predvsem zapise o gospodarski rehabilitaciji. Prav ta segment je vlada v Beogradu tudi največ poudarjala in spodbujala, stekla pa je takoj in po načrtu. Pri obnovi so hkrati želeli, da bi dodeljevali materialna in denarna sredstva le tisti industriji in panogam, ki bodo ocenjena kot »najnujnejša in najpotrebnejša za ostalo gospodarsko obnovo in gospodarsko življenje sploh«.²⁸ Obnova se je najprej začela v premogovništvu, rudnikih in energetiki, nadaljevala pa v tekstilni, papirni in usnjarski industriji. Dokumenti ali literatura ne navajajo, kakšen vpliv so na to obnovo imela UNRRINNA sredstva, gotovo pa je, da so številne pošiljke pripomogle k hitrejšemu zagonu. Industrijo je najbolj oviralo pomanjkanje premoga in koksa, ki ga je pred vojno Jugoslavija večinoma uvažala iz Nemčije, od tam pa v prvih letih po vojni ni uvozila ničesar. Do oktobra 1945 se je sicer izkop premoga gibal okoli 50 % predvojnega dosega, saj je UNRRA v panogo vložila več kot 7 milijonov dolarjev rudarske opreme, a to še ni bilo dovolj.²⁹ Edine branže, ki so uspešno delovale v obsegu predvojne produkcije, so bili premogovniki bakra in svinca, ki so dobili 603 tone dinamita za razstreljevanje, nekatere tekstilne tovarne in cementarna v Splitu. Pomanjkanje koksa je terjalo minimalni obseg delovanja železarske in jeklarske industrije, s čimer niso dosegali povpraševanja po premostitvenem materialu.³⁰ Žage za les so bile pomembne za izgradnjo novih bivališč, zato je UNRRA dobavila dele za 44 novih žag in 433 strojev za delo v gozdovih. Dobavila je še 25 premikajočih se mlinov, ki so imeli dovolj moči za potrebe žetve leta 1946. Štiri tisoč ton kavstične sode je zagnalo steklarsko industrijo, razširilo tekstilno industrijo in izdelavo mil.³¹

UNRRIN vložek v Jugoslavijo je bil relativen: bil je razmeroma velik v primerjavi s kapaciteto njenih virov, hkrati pa precej majhen glede na opustošenje, ki ga je Jugoslavija utrpela. Do sredine leta 1946 je bilo v Jugoslavijo dobavljenih 1.600.000 ton zalog, od katerih je več kot 1.000.000 ton predstavljala hrana. Tonaža je večja kot predvojna količina uvoza, vendar je pravzaprav ni moč natančno primerjati glede na to, da je Kraljevina Jugoslavija uvažala predvsem surovine, hrane pa tako rekoč ne.

²⁶ Woodbridge, UNRRA, II, str. 158.

²⁷ D. W., *Success of a Mission*, str. 380.

²⁸ Jože Prinčič: *Obnova slovenske industrije v letu 1945*. V: *Kronika*, 1988, št. 1–2, str. 68–71.

²⁹ Woodbridge, UNRRA, II, str. 159.

³⁰ D. W., *Success of a Mission*, str. 380–381.

³¹ Woodbridge, UNRRA, II, str. 159–160.

UNRRA v Sloveniji

Stanje po osvoboditvi je bilo v Sloveniji nezavidljivo, saj je bila večina poljedeljskega in industrijskega sektorja popolnoma opustošena. Gospodarsko je Slovenija nazadovala že z okupacijsko prepolovitvijo na italijanski in nemški del, s čimer so bile otežene tradicionalne trgovske in oskrbovalne poti. Mnogi kraji so bili v času vojne požgani in skoraj v celoti uničeni, Jesenice in Maribor pa so bombardirali zavezniki. Človeške žrtve so se poleg drugih posledic poznale tudi na trgu izurjene delovne sile. Dodatno so Nemci iz obsavskega in obsotelskega pasu deportirali približno 100.000 Slovencev, s čimer so dodatno opustošili območje. Slovenija je, kot smo že zapisali, v načrtu UNRRE pristala v coni 2, coni pomanjkanja, saj je bilo treba uvoziti kar 50 % potrebščin. To je pomenilo, da je bilo kar 70 % slovenskega prebivalstva odvisno od humanitarne pomoči UNRRE,³² ki je redno prihajala vse do sredine leta 1947.

Ljubljana je v toku UNRRINI operacij v Jugoslaviji postala osrednje skladiščno in napotitveno mesto, saj leži na križišču poti med Trstom in Zagrebom. Prve pošiljke so dosegle Slovenijo junija 1945, dva meseca po osvoboditvi, 7. julija 1945 pa je v tržaško pristanišče prispela prva UNRRINA ladja.³³ V Ljubljani so od 15. aprila 1946 prevzeli tudi 30 železniških kompozicij vojaških zalog iz Francije, Belgije in Nemčije.³⁴

26. julija 1945 je iz Beograda v Ljubljano pripotoval v imenu UNRRE Bernard J. Forbes.³⁵ S pomočjo slovenske vlade je dobil pisarniške prostore na Emonski cesti 2 in 1. avgusta 1945 je UNRRA v Ljubljani odprla regijsko pisarno, ki je bila prva izmed petih v Jugoslaviji.³⁶ 29. julija 1945 je pripotoval še Duane Wilson, ki je prevzel vlogo predstavnika direktorja misije, medtem ko je Forbes postal regionalni oficir. Že konec meseca so Wilsona odpoklicali nazaj v Beograd in pisarni je naslednjih pet mesecev načeloval Forbes v dvojni vlogi. Nato je prišel v Ljubljano Kanadčan Boris Rubinstein, ki pa je na poziciji predstavnika direktorja misije ostal le štiri mesece, ko je Forbes spet prevzel vse naloge. Ker je bila pisarna brez administrativnega oficirja kadrovsko okrnjena, je nekoliko nazadovala pri nalogah pregledovanja distribucije blaga in zalog. Zagato je Forbes reševal z zaposlitvijo sposobnega lokalnega administratorja. Sicer je zaposlovanje domačega prebivalstva predstavljalo precejšno težavo, saj je le malo ljudi dobro znalo angleščino. Na srečo je Forbes vsaj pasivno govoril srbohrvaško. V času največje aktivnosti UNRRE v Sloveniji je bilo v pisarni zaposlenih 12 ljudi: predstavnik direktorja misije, terenski oficir, administrativni asistent,

³² The United Nations Archives and Records Management Section (ARMS), S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Office of Field operations and Distribution. Attachment 4, str. 1.

³³ Jože Prinčič: Unrra in druga gospodarska pomoč Zahoda. V: Slovenska kronika XX. stoletja. 1941–1995. Ljubljana 1996, str. 120.

³⁴ ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Attachment 4, str. 12–13.

³⁵ V nekaterih virih, predvsem časopisnih, imenovan tudi kot Bernard Ford. V članku je uporabljeno ime, ki ga podajajo UNRRINI arhivski viri. Več o Bernard Ford v: St. Petersburg Times, 6. 10. 1946, str. 9, Yugoslavia Blocks Probe into Use of UNRRA Funds.

³⁶ ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Attachment 4, str. 1.

dva tolmača in en prevajalec, tipkarica, avtomobilski serviser, dva voznika, kuharica in služkinja. Skozi celoten obstoj se je v kadrovskih vrstah zvrstilo 15 zaposlenih šestih različnih narodnosti, med njimi Američan, dva Angleža, Kanadčan, Rus, osem Slovencev in dva Hrvata. Zaposleni, ki so glede na raznolikost narodnosti dobesedno predstavljali Združene narode, niso delali razlik med različnimi hierarhičnimi stopnjami in narodnostjo zaposlenih. Navada je bila, da so tako tuji zaposleni kot domačini ter morebitni tuji obiskovalci obedovali dvakrat na dan za isto mizo. Na sploh so viri ljubljansko lokalno osebje zelo hvalili kot predano svojemu delu in pisarni, kar pa ni veljalo za lokalno osebje iz drugih regionalnih pisarn, posebej iz Srbije, nad katerim so se večkrat pritoževali. Zagotovo pa je bila pisarna kadrovske podhranjena glede na naloge, ki jih je morala opravljati.³⁷

UNRRA je imela glede na pogodbo z jugoslovansko vlado kar pet temeljnih nalog:

1. Prva naloga UNRRE v Sloveniji je bila bolj reprezentativne narave, saj so morali zaposleni predstavljati organizacijo po vsej Sloveniji, vzpostaviti odnose s slovenskimi ministri, njihovimi namestniki in pomočniki, da bi tako pridobivali informacije o zalogah in njihovi distribuciji ter se posvetovali o politiki UNRRE.
2. Druga naloga se je dobave zalog dotikala bolj neposredno, saj so morali zaposleni pregledovati Transporte ter nadaljnjo distribucijo zalog v Sloveniji prek terenske inšpekcije in spremljanja medijskih objav. Terenske inšpekcije so izvajali pogosto, saj so s tem nadzorovali dejansko distribucijo zalog in materialne pomoči v različnih ustanovah, kot so bolnišnice, otroške ustanove, tovarne in kmetije, prav tako pa so spraševali tudi potrošnike. Z inšpekcijami so preverjali delo lokalnih distribucijskih uradnikov, dokumentacijo distribucije in stanje skladiščenih zalog. Medijskemu poročanju so podobno kot inšpekciji namenjali precej pozornosti. Vse relevantne članke so prevajali in pošiljali na sedež misije v Beograd. Prav tako so opozarjali na napake v člankih in skrbeli, da so načela, sporazumi in dejavnosti UNRRE postali znani in razumljivi širši slovenski javnosti.
3. Tretja naloga republiške pisarne je bila pisanje različnih poročil, ki so jih pošiljali v Beograd dvakrat ali trikrat na mesec. Poročila so se dotikala vseh vidikov oskrbe in distribucije zalog: distribucije, industrijske rehabilitacije, agrarne rehabilitacije, odnosov z javnostjo, zdravstva, razseljenih oseb, transporta, hrane, obleke in tekstila. Poleg tega so v Beograd pošiljali mesečna finančna in administrativna poročila.
4. Četrta naloga, ki jo je opravljal vodja pisarne, je bilo usklajeno delovanje z delegatom z Zavoda za izredne nakupe v Sloveniji. Z njim sta se dogovarjala o vseh pogledih interesov UNRRE in njenega delovanja. Preko njega je vodja pisarne tudi komuniciral z vsemi ostalimi uradniki.
5. V peti točki nalog je pisarna v Ljubljani skrbela za celotno osebje UNRRE, ki je delovalo v Sloveniji, jim zagotavljala prenočišče in hrano.³⁸

³⁷ ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Attachment 4, str. 4–6.

³⁸ Prav tam, str. 3–4.

Tako kot vsaka druga regionalna pisarna je tudi slovenska delovala skoraj v celoti samostojno in v skladu z v naprej znanimi predpisi. Komunikacija s sedežem v Beogradu in drugimi regijskimi pisarnami je bila namreč dolgotrajna, saj je potekala izključno preko Terenske službe in Divizije za distribucijo. Je pa pisarna sama vzpostavila vsakodnevno kurirsko povezavo s Trstom in tako zagotovila pravočasno dobavo blaga in zalog iz pristanišča. Kurirska služba je nudila tudi hitre prevoze za tuje goste, ki so s svojo prisotnostjo ustvarili pomemben segment delovanja ljubljanske pisarne. Na mesec jih je Slovenijo obiskalo kar 70, predvsem UNRRINIH specialistov in novinarjev, in za vse je morala pisarna zagotoviti nastanitev, prehrano in prevoz.³⁹

UNRRA je ocenjevala, da so bili njeni odnosi s slovensko vlado dobri, kar je posledično vplivalo na uspešno delovanje ljubljanske pisarne. UNRRINI specialisti, ki so poučevali lokalne strokovnjake in delavce, so korektno sodelovali z uradniki na specifičnih področjih in tako pridobivali ustrezne informacije. UNRRA je odnos slovenskih uradnikov do pisarne in njenega osebja ocenjevala kot spoštljivega in je poročala le o dveh incidentih. Prvi se je dotikal dobave zalog, ko so tovornjak z UNRRINIM blagom zaustavili na meji. UNRRA je urgirala preko predstavnikov v Ljubljani in nato poročala, da do novih zastojev pri prevozu blaga ni več prihajalo. Drugi incident se je zgodil na ljubljanski železniški postaji, kjer je bilo uradnikom UNRRE brez dodatnih pojasnil zaukazano, naj vlak zapustijo. Pisarna in vodja Misije v Beogradu sta protestirala pri slovenski in zvezni vladi, kjer so zagotovili, da v prihodnje takih incidentov ne bo več.⁴⁰ Pisarna je v poročilu posebej pohvalila odnose s predstavnikom jugoslovanske zvezne vlade generalom Strokom, ki je deloval na Zavodu za izredna javna naročila v Ljubljani, in njegovim osebjem. Zavod je pisarni UNRRE redno in hitro dostavljal informacije, ki jih je pisarna zahtevala za delovanje operacij, prav tako pa je izjemno učinkovito in hitro organizirala vse sestanke z lokalnimi ministri in drugimi uradniki. Skupaj so pripravljali družabne večere, kjer so se delavci zavoda in pisarne spoznavali ter prispevali k dobremu sodelovanju. Zaradi dobrih odnosov z Zavodom je pisarna vzpostavila tudi prijateljske stike z različnimi ministrstvi, pri čemer je izpostavila ministrstvo za trgovino in preskrbo ter ministrstvo za industrijo in rudarstvo. Vodja pisarne Forbes je prijateljske odnose označil za ključne, saj je tako vzdušje prispevalo k temu, da so se lahko predstavniki brez večjih težav ali sumničenj pogovorili tudi o neprijetnih zadevah.⁴¹

Dober javni ugled je pisarna vzpostavljala preko medijskih objav. V prvih mesecih so opazili, da je UNRRA premalokrat omenjena v slovenskem časopisju, zato so januarja 1946 sklicali novinarsko konferenco, na kateri so zaprosili slovenske medije, da objavljajo več informacij o UNRRI in njenem delu, saj domača javnost še vedno ni dovolj informirana glede namenov organizacije, ki dostavlja humanitarno pomoč v slovenske domove. Pisarna je bila zadovoljna z izkupičkom novinarske konference,

³⁹ Prav tam, str. 12.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Več v: ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Office of Field operations and Distribution. Attachment 4, Appendix 4, Extract from Fortnightly Report dated February 6, 1946, str. 1.

saj je poročala, da je slovensko časopisje pogosteje poročalo o delovanju jugoslovanske misije. Novinarska poročila so se osredotočala predvsem na distribucijo zalog UNRRE, prav tako so nekajkrat pripravili natančna navodila, kako uporabljati suho hrano, kot so mleko in jajca v prahu, ki jo je v paketih pošiljala vojska ZDA.⁴²

Tako mleko kot jajca v prahu so bila v Sloveniji novost. Pred drugo svetovno vojno je bila Slovenija usmerjena v samopreskrbo prebivalstva, zlasti z živili in kurjavo. Enako velja za večja slovenska mesta, kot so Ljubljana, Maribor, Celje, Novo mesto, pa tudi Trst, ki so imela bogato kmetijsko zaledje, iz katerega so vsakodnevno dobivali živila. Večina mestnega prebivalstva se je tako vse do sredine 20. stoletja preskrbovala z živili in pridelki iz bližnje agrarne okolice. Dodatno so obstajale še t. i. trgovine s kolonialnim blagom, ki so prodajale uvožena živila, katerih cena je bila znatno višja, zato si jih večina ni mogla privoščiti. Mestno prebivalstvo je trpelo največje pomanjkanje v času druge svetovne vojne, saj je bila preskrba z živili kljub uvedbi živilskih nakaznic pomanjkljiva in neredna. Skoraj nujna je bila dobra volja sorodnikov in prijateljev na podeželju, ki so uspeli tihotapiti, prodajati in menjavati dobrine na črnem trgu. Dokler se agrarna dejavnost ni ponovno zagnala, so bili UNRRINI paketi nujni. Prvi paketi so bili na Slovenskem razdeljeni novembra 1945, sestavljali pa so jih prepečenec, po ena konzerva stisnjene šunke in slanine, posušena polenovka, oranžno obarvan sir, zavitek kave, zavitek čaja, konzervirano mleko, mleko v prahu, praženi arašidi, kikirikijevo maslo, marmelada, žvečilni gumi, zavitki čokolade ali kakava, sladkor v kockah in zavitkih, jajca v prahu ter manjši zavitki cigaret. V nekateri paketih so bila tudi neznana živila, kot so slani in sladki krekerji, koruza v slani vodi, sadne ploščice in ribji puding. Ker so bili nekateri okusi Slovincem zoprni, so jih raje uporabljali za krmljenje živine. Med hrano, ki je prebivalci v začetku niso radi jedli, so bila tudi jajca v prahu, t. i. Trumanova jajca. Mleko v prahu so nemalokrat zakuhali s premalo vode in ga uporabljali za namaz na kruhu ali sladico. Distribucijo paketov je izvajal Rdeči križ, ki je le-te delil po vrtcih, šolah in bolnišnicah. Nekatere družine so paket dobile le nekajkrat na leto, velikost in vsebina pa sta bili odvisni od narave poklica odraslih ter števila družinskih članov. Največje pakete so dobili fizični delavci, srednji obrtniki, ki so opravljali srednje težka dela, majhne pa navadni delavci.⁴³

Nekaj UNRRINE prehrane je bilo namenjene tudi prodaji na prostem trgu, vendar le ob uporabi živilskih nakaznic. Cene je uravnavala vlada, prodajali pa so jo lahko le v lokalnih državnih prodajalnah, t. i. zadrugah ali pooblaščenih trgovinah. Distribucija prehrane je potekala po strogi administrativni lestvici. Slovenija je bila razdeljena na 5 okrožij in 27 okrajev. Ministrstvo za trgovino in preskrbo je po tej administrativni razdelitvi organiziralo tudi distribucijo hrane in oblačil tako, da so v vsakem okrožju in srezu odprli pisarno. Sreze so razdelili v kraje, to so bile bodisi

⁴² ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Attachment 4, str. 11.

⁴³ Maja Godina Golja: Oblikovanje sodobnega potrošnika. O spremembah v preskrbi in pridelavi živil na Slovenskem. V: Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja. Ljubljana 2008, str. 97–100.

večje vasi ali občine, ki so imele svoje odbore za distribucijo, v katerih je bilo od 4 do 9 članov. V vsakem srezu je bilo od 30 do 40 krajev. Mesta so bila razdeljena v kvarte oziroma rajone, ti pa na posamezne ulice. Vsak kvart in ulica sta imela svoj distribucijski odbor. Ulični, kvartni in krajevni odbori so imeli popise vseh oseb, ki so v njih stanovali. Vsebovali so vse podatke, ki so nato določali, do kakšne pomoči je posameznik upravičen: ali je fizični delavec, begunec, izgnanec ali partizan, količina je njegova količina živilskih zalog, če jih ima, kakšen pridelek prideluje, če ima polje ali vrt, itd. Na podlagi teh informacij so odbori izdajali živilske nakaznice. Če je nekdo imel kmetijo, na kateri je gojil pšenico, ni bil upravičen do živilske nakaznice za žito in kruh. Prve nakaznice so dobile glede na poročilo UNRRE privilegirane skupine, in sicer težki fizični delavci, otroci, ki so dobili prehrano glede na starostna obdobja (0–1, 1–4, 4–18 let), nosečnice, ki so s potrdilom osebnega zdravnika dobile še dodatne živilske nakaznice, ter starejši od 65 let. Podobno kot nosečnice so dodatne nakaznice s potrdilom zdravnika dobili oboleli. Odbori so določali mesečno količino izdanih nakaznic, saj so morali zagotoviti dobavo blaga lokalnemu skladišču NAVODA (Nabavni zavod), ki ga je nato posredoval zadrugam. Za oblačila je moral posameznik zaprositi pri lokalnem odboru za vsak posamezni kos. Zaradi hudega pomanjkanja oblačil so bila pravila za dodeljevanje zelo stroga. Tako so od tistih, ki so med vojno ostali doma, pričakovali, da bodo lahko obdržali zadostno količino oblačil za najnujnejše potrebe, razen če so bili izpostavljeni slabemu ravnanju. Partizanom, beguncem ali tistim, ki so lahko dokazali kakšen drug status, zaradi katerega so bili upravičeni do novih oblačil, so prošnje odobrili. Po odobritvi je bil posameznik s potrdilom napoten v pisarno sreza, kjer so mu izdali kupone. S kuponi je lahko nato v zadrugi kupil kose oblačil, za katere je zaprosil. Če so bila na zalogi, seveda. Tisti, ki za nakup živil in oblačil niso imeli svojih sredstev, so bili prav tako podvrženi zapletenemu postopku odborov. Popolnoma obubožanim je ministrstvo za socialno skrbstvo izdajalo denarna sredstva, s katerimi so lahko kupovali živila v zadrugah. Tisti, ki so imeli nekaj živilskih rezerv, so pa bili brez denarja, so dobili pobotnice za točno določena živila, ki so jim zagotovila izdajo teh živil v zadrugi. Tudi zadrugi je blago poplačalo ministrstvo za socialno skrbstvo. Največjo težavo v distribucijski mreži so predstavljale povezave, tako cestne kot komunikacijske. Zadruga in pooblaščen trgovci so le s težavo dosegli obolele in ostarele upravičence v odročnih krajih. Nekaj tovarnjakov je za dobavo zalog v zadruga dobil NAVOD, vendar je bila njihova kapaciteta večino časa nezadostna. Slovenija je bila med zadnjimi prejemnicami novih tovarnjakov, saj so bili ti še bolj potrebni v drugih delih Jugoslavije, predvsem v Dalmaciji in Bosni. Dobiček od prodaje UNRRINIH zalog je večinoma prehajal v blagajno Sklada za rehabilitacijo v Beogradu. Ostali denar je pobiral Zavod za izredna javna naročila, s katerim je financiral pisarne v Trstu, Splitu, na Sušaku, v Prestranku in Ljubljani.⁴⁴

⁴⁴ ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Office of Field operations and Distribution. Attachment 4, appendix 2, Distribution in Slovenia: Monthly Report. 7. november 1945, str. 1–4.

Domnevne nepravilnosti pri distribuciji blaga in grožnja z ukinitvijo misije

UNRRA je v Jugoslavijo poslala več kot 2 milijona ton potrebščin. Velik del teh zalog je prešel Slovenijo na poti v druge republike ali pa so ostale v Sloveniji za nadaljnjo distribucijo. Ekstremni primeri nepravilnosti, povezani predvsem s prekupčevanjem na črnem trgu, so bili odkriti v Trstu in Livornu, veliko govoric pa je prepredalo tudi Jugoslavijo.

Pisarna v Ljubljani je dobivala poročila, da prihaja do napačne distribucije in izginjanja zalog, čemur je po njenem mnenju botrovala predvsem zapletena politična situacija. V prvih mesecih obstoja pisarne so se pojavljale govorice, da si je zaloge prisvajala jugoslovanska vojska. Novembra 1945 so se v ljubljanski pisarni ukvarjali z ribjimi konzervami, ki so bile enake tistim, ki jih je UNRRA dobavila za civiliste. Konzerve so se pojavile v vojaških kantinah in so jih lahko kupovali le vojaki. Predstavniki UNRRE so se obrnili na Zavod, ki je ugotovil, da je republiški zavod za nabavo NAVOD sprostil 50 tisoč konzerv na trg racionalizirane prehrane, kjer pa naj bi celotno zalogo pokupila jugoslovanska vojska. Uradniki na NAVODU so priznali napako in zmešnjava, ki naj bi jo povzročili, kasneje pa naj do takih zmešnav ne bi več prihajalo.⁴⁵ Zaradi tovrstnih primerov je skušala pisarna še povečati dejavnosti na terenskih inšpekcijah ter tako dobiti bolj objektivno sliko distribucije, ne da bi se zanašala zgolj na govorice. Zaradi že omenjenih kadrovskih težav pa popolno preverjanje ni bilo možno. Hkrati se zdi, da je bilo učinkovito preverjanje nemalokrat ovirano in inšpektorji UNRRE pravzaprav niso imeli prostega dostopa do vseh skladišč, čeprav bi jih po sporazumu morali imeti. Fiorello La Guardia, naslednik Herberta Lehmana na mestu generalnega direktorja UNRRE v Washingtonu, je na podlagi poročila o napačni distribuciji UNRRINEGA blaga poslal v Jugoslavijo komisijo, ki naj bi preiskala obtožbe. Poročilo o domnevnih nepravilnostih v distribuciji so mu predali štirje uradniki UNRRE iz Jugoslavije, med njimi Bernard Forbes, ko so se vrnil v Washington. Poročali so, da naj bi si JLA predvsem prilastila vprežno živino, ki naj bi v času Tržaške krize tovorila topove in čete na pozicije v bližino Trsta. La Guardia je tudi izjavil, da poročilo ni bilo prvo, ki se je dotikalo nepravilnosti v Jugoslaviji, zato se je UNRRA zatekla k tako drastičnemu ukrepu.⁴⁶ Okoli 27. septembra 1946,⁴⁷ ko so jugoslovanske oblasti prejele novico o napotitvi komisije v Jugoslavijo, je prišlo do aretacije ameriškega državljana, inženirja Roberta Burnupa,⁴⁸ ki je prišel v državo pet mesecev prej kot UNRRIN in-

⁴⁵ ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Attachment 4, str. 8.

⁴⁶ UNRRA je odposlala v Jugoslavijo komisijo, da preišče pritožbe, da gre relief, poslan narodu v Jugoslaviji, v resnici za partizansko vojsko. V: Ameriška domovina, 7. 10. 1946, naslovnica.

⁴⁷ Utica Daily Press, 8. 10. 1946, str. 2, UNRRA Engineer Says Slavs Held Him 9 Days as Spy.

⁴⁸ Burnup je aretacijo komentiral 7. 10. 1946 v Rimu, ko so ga jugoslovanske oblasti 5. oktobra izpustile in je bil na poti v ZDA. Izjavil je, da ga je ob 4. uri zjutraj aretiralo pet agentov v civilu, ki sprva niso pojasnili, zakaj ga iščejo. Burnup je izvlekel žepni nož, s katerim se je želel braniti, a naj ga ne bi uporabil. Novinarjem sicer ni želel pojasniti, kako so jugoslovanske oblasti z njim ravnale, je pa povedal, da so ga izprašali tako civilni kot uniformirani agenti. Po izpustitvi so mu predali kovček z njegovim osebnim imetjem, vseboval pa je tudi spisek stvari v njegovem stanovanju, ki so ga agenti

štruktor za težko mehanizacijo. Jugoslovanske oblasti so ga glede na poročila medijev obtožile zbiranja informacij o moči in številčnosti JLA.⁴⁹ Dokumenti nudijo še nekoliko natančnejši opis obtožb. 24. septembra 1946 naj bi se Burnup v Beogradu sestel z neimenovanimi pročetniškimi elementi. Tem naj bi izročil sporočilo, ki naj bi bilo izrazito nenaklonjeno novi Jugoslaviji, hkrati pa vsebuje elemente vojaškega vohunjenja. V sporočilu naj bi med drugim zaprosil za informacije o lokaciji razporejenih divizij JLA, njihovem poveljniškem kadru, oborožitvi pehote, artilerije in drugih oboroženih enot, sestavi in oborožitvi letalstva, ruskih častnikih v Jugoslaviji ter kontaktne informacije posameznikov, ki bi lahko delili še nadaljnje zaupne informacije. Iz zapisa sporočila, v katerem je pisalo, da je Burnup oseba, ki uživa popolno zaupanje, so izhajale tudi domneve, da Burnup ni bil le posrednik sporočila, temveč ključni vohunski akter.⁵⁰ Novico o aretaciji je ameriško zunanje ministrstvo prejelo že na dan aretacije. Veleposlaništvo ZDA v Beogradu je ministrstvu sporočilo, da je od vodje Jugoslovanske misije Sergejčika zahtevalo ukrepanje, ki bi od zvezne vlade zahtevalo takojšnjo izpustitev Burnupa, in zagotovitev sporazuma, ki bo v prihodnje spoštoval imuniteto oficirjev UNRRE.⁵¹ Že 1. oktobra je s pismom posredoval tudi La Guardia, ki je pisal neposredno Josipu Brozu Titu. V njem je Tita opozoril na 6. člen sporazuma med UNRRO in Jugoslavijo, ki je določal imuniteto za UNRRIN kader ob izvajanju uradnih pristojnosti. Zato je La Guardia zahteval takojšnjo izpustitev Burnupa. Če pa je storil kaznivo dejanje izven svojih uradnih pooblastil, je La Guardia zahteval popoln dostop do informacij in podrobnosti obtožnice. Dodatno je zahteval še možnost obiskov v katerikoli ustanovi bi bil pridržan ter popoln dostop do pravne pomoči. Morebitno neizpolnitev zahtev je La Guardia podkrepil z grožnjami o takojšni ustavitvi vseh transportov pomoči v Jugoslavijo, odpoklicem celotnega osebja UNRRE in takojšnjim zaprtjem Jugoslovanske misije. La Guardia je Titu dal tridnevni rok za odgovor do 4. oktobra popoldne, saj naj bi 5. oktobra zjutraj izdal nalog za izpolnitev vseh izrečenih groženj.⁵² 4. oktobra je vodja Jugoslovanske misije Sergejčik poslal v Washington telegram, ki je sporočil, da je v avdienci s Titom dobil zagotovila, da bodo Burnupa izpustili, vendar zahteva od UNRRE, da ga odpokličejo z njegovega uradnega mesta v Jugoslaviji. Hkrati naj bi Tito dobil zagotovilo, da aretacija ni spremenila prijateljskega odnosa Jugoslavije do UNRRE. Na koncu poročila je Sergejčik zapisal Titovo

verjetno pozabili. Na koncu je še omenil, da so se agenti zelo zanimali za knjižico, ki je vsebovala spisek prostozidarskih lož in njihove simbole. Več v: Prav tam.

⁴⁹ Jugoslovanske oblasti so aretirale ameriškega inženirja. V: Ameriška domovina, 7. 10. 1946, naslovnica; The Pittsburg Press, 5. 10. 1946, str. 18, UNRRA Engineer to be Released.

⁵⁰ La Guardia and Wagner Archives (AIGW), šk. 26B1, mapa 15. Fiorello H. LaGuardia Documents Collection. UNRRA Series. Poročilo s celotno obtožnico zoper Roberta Burnupa. 5. oktober 1946.

⁵¹ AIGW, šk. 26B1, mapa 15. Fiorello H. LaGuardia Documents Collection. UNRRA Series. Telegram veleposlanika ZDA v Jugoslaviji Richarda Pattersona amerškemu State Departmentu o aretaciji Roberta Burnupa. 27. september 1946.

⁵² AIGW, šk. 26B1, mapa 15. Fiorello H. LaGuardia Documents Collection. UNRRA Series. Telegram Fiorella La Guardia Josipu Brozu Titu v povezavi z aretacijo Roberta Burnupa. 1. oktober 1946.

trditev, da od La Guardia ni dobil telegrama, v katerem je slednji zagrozil s skrajnim ukrepom ukinitve UNRRINE pomoči Jugoslaviji.⁵³ Vendar pa je 5. oktobra zjutraj, na dan, ko je naj bi La Guardia izdal ukaz za izpolnitev groženj, Tito vendarle poslal telegram, v katerem je v treh točkah odgovoril na zahteve direktorja UNRRE. V prvi točki je poudaril, da Burnup ni bil aretiran v povezavi z njegovim delom za UNRRO. V drugi točki je razložil, da je bil obtoženi zasačen v procesu vojaške špijonaže, in v tretji točki, da so UNRRINI uradniki Burnupa že obiskali in se z njim pogovorili. Dodal je še, da ga bodo kljub dokazom o njegovem težkem zločinu izpustili in mu ukazali zapustiti državo.⁵⁴ Še istega dne so iz Titovega urada na sedež UNRRE v Washington poslali še en telegram, da so Burnupa že izpustili iz pripora.⁵⁵ Poleti istega leta je jugoslovanska vojska nad Nišem sestrelila ameriško vojaško letalo, ki je letelo na redni kurirski liniji Rim – Beograd – Bukarešta. Skupaj z aretacijo Roberta Burnupa sta incidenta povzročila nemalo napetosti med Američani, zaposlenimi v Jugoslovanski misiji, kot tudi v odnosih med ZDA in Jugoslavijo. Zahodni mediji jugoslovanskim razlogom za aretacijo niso verjeli, saj so zapisali, da je verjetni razlog preusmerjanje pozornosti z napovedane UNRRINE preiskave, ki naj je jugoslovanske oblasti ne bi želele. Mediji so citirali Bernarda Forbesa, da govorice o preusmerjanju zalog UNRRE niso potrjene, je pa še dodal, da je težko priti do kakršnihkoli zaključkov, saj so bili inšpektorji v primeru poskusa pregleda prehrabnenih skladišč nemudoma obtoženi špijonaže. Kasneje je dodal, da glede stanja v Sloveniji nima nikakršnih dokazov, da odhaja hrana v vojsko namesto k civilnemu prebivalstvu. Dobivali pa naj bi precej poročil o takšnem ravnanju, ki naj bi jim jih podajali nasprotniki jugoslovanske vlade. Ta poročila so preverjali, a niso odkrili nobenih nepravilnosti. Neimenovani uradnik UNRRE je dodal, da je bolj verjetno, da vojska preusmerja predvsem pomoč za agrarno dejavnost in industrijo, saj lahko z njo utrjuje svojo infrastrukturo, kot so ceste in letališča.⁵⁶ Komisija, ki jo je imenoval La Guardia, je prispela v Beograd že 5. oktobra 1946. Sestavljali so jo Alfred G. Katzin, višji predstavnik UNRRE, C. Hart Schaaf, namestnik direktorja za zaloge pri ERO,⁵⁷ in Jean Burnay, odgovoren za zvezo pri ERO. UNRRINA komisija je za namene preiskave opravila razgovore z britanskim, s francoskim, sovjetskim in z ameriškim veleposlanikom, jugoslovanskimi ministri, ki so bili ključni za delovanje UNRRE, zaposlenimi na sedežu misije in v regionalnih pisarnah, ter celo s Titom. Naposled je prišla do zaključka, da jugoslovanska vlada ni kršila sporazuma med UNRRO in Jugoslavijo ter da je njena največja težava le v postopnem

⁵³ ALGW, šk. 26B1, mapa 15. Fiorello H. LaGuardia Documents Collection. UNRRA Series. Telegram Mihaela Sergejčika Fiorellu La Guardii v povezavi z aretacijo Roberta Burnupa. 4. oktober 1946.

⁵⁴ ALGW, šk. 26B1, mapa 15. Fiorello H. LaGuardia Documents Collection. UNRRA Series. Attention LaGuardia, Director General from Josip Broz Tito, 5. oktober 1946.

⁵⁵ ALGW, šk. 26B1, mapa 15. Fiorello H. LaGuardia Documents Collection. UNRRA Series. Telegram iz urada Josipa Broza Tita, ki obvešča sedež UNRRE v Washingtonu o izpustitvi Roberta Burnupa. 5. oktober 1946.

⁵⁶ St. Petersburg Times, 6. 10. 1946, str. 9, Yugoslavia Blocks Probe into Use of UNRRA Funds.

⁵⁷ Evropska regijska pisarna = European Regional Office.

deljenju informacij, kar pa je bil glede na mnenje komisije le odraz nepopolnega vladnega administrativnega aparata. Komisija se je trudila zmanjšati nezaupanje med ZDA in Jugoslavijo, a ji to ni uspelo. Namesto tega je poskusila izboljšati odnose med Jugoslovansko misijo in veleposlaništvom ZDA z ustanovitvijo UNRRINEGA ameriško-angleško-francosko-sovjetskega odbora za zveze, na ustanovitev katerega pa je imela pripombe Sovjetska zveza.⁵⁸

Republiška pisarna je opazila še druge nepravilnosti. Tako so na primer zasledili, da so dobrine UNRRE v Sloveniji v več primerih prihajale na prosti trg, čeprav je bila preprodaja prepovedana. Pisarna je tem prekrškom sledila predvsem preko tiska in s pregledom dobrin, ki so bile na voljo v trgovinah. Ugotavljali so tudi, da so nekatere pakete UNRRE dobivale skupine, ki do njih niso bile upravičene. Predvsem so opazali veliko povpraševanje po mleku v prahu. Druge napake, ki so jih opazili v pisarni, so izhajale še iz napačne uporabe UNRRINIHIH tovornjakov, ko so ti namesto humanitarne pomoči prevažali vojaške potrebe. UNRRA se je v takih primerih takoj obrnila na Zavod, ki je vsako domnevo tudi preverjal. Preiskava je pokazala, da naj bi bili tovornjaki posojeni jugoslovanski vojski za en dan ali pa za zgolj en sam prevoz. Kasneje je slovenska vlada izdala navodila, da se morajo UNRRINA vozila uporabljati izključno za prevoz UNRRINIHIH dobrin. Skoraj vsa vozila za Jugoslavijo je UNRRA predajala na meji t. i. Morganovi liniji med Svobodnim tržaškim ozemljem in Jugoslavijo/Slovenijo. Prevezemalo jih je Državno avtobusno in prevozniško podjetje Slovenije (DAPPS),⁵⁹ za katerega pa je veljalo, da je imelo pomanjkljivo administrativno politiko ter da je prihajalo do poškodovanja UNRRINIHIH vozil in druge strojne opreme. UNRRA je zoper nepravilnosti nastopila s poročilom, ki je vznemirilo vlado v Beogradu, saj je sprožila disciplinske postopke zoper odgovorne.⁶⁰ Februarja 1946 je vlada uvedla nove živilske nakaznice. Racionirana preskrba, torej razdeljevanje živil (moke, mesa, sladkorja itd.) in industrijskih izdelkov (oblačila, obutev itd.) prebivalstvu s kartami in nakazili je sicer obstajala vse od maja 1945,⁶¹ a tokrat je šlo za koncept prednostne preskrbe, do katerega so bili upravičeni le nekateri. Republiška pisarna je protestirala zoper prednostno preskrbo, saj je po njihovo prihajalo do neupravičene diskriminacije. Skupaj z drugimi regionalnimi pisarnami je protestirala pri vladi v Beogradu, ta pa je sistem prednostne preskrbe ukinila.⁶² Živilske nakaznice so se sicer obdržale vse do marca 1948, ko jih je zamenjal sistem zajamčene zvezne in republiške preskrbe, s katerim je država več kot polovici prebivalstva mesečno zagotovila določeno količino potrošniških in industrijskih nakaznic oziroma industrijskih točk (poleg gotovine je moral imeti kupec para čevljev še 40 industrijskih točk, za

⁵⁸ Woodbridge, UNRRA, II, str. 168–169.

⁵⁹ V UNRRINIHIH virih so se zmotili in kratico zapisali kot DASP Ljubljana. Več v: ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Attachment 4, str. 9.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Jože Prinčič: Racionirana preskrba. V: Slovenska kronika XX. stoletja. 1941–1995. Ljubljana 1996 (dalje Prinčič, Racionirana preskrba), str. 106.

⁶² ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Attachment 4, str. 9–10.

obleko 20 točk itd.). Sistem garantirane preskrbe je bil ukinjen leta 1952.⁶³

Bernard Forbes je v poročilu o delovanju UNRRE v Sloveniji zapisal, da je pisarna s svojim delom in humanitarno pomočjo dosegla, da se je bodo Slovenci spominjali kot organizacije, ki jim je priskočila na pomoč, ko so jo najbolj potrebovali. UNRRA je pomagala številnim, ki bi sicer umrli zaradi lakote, pomanjkanja oblačil ali bolezni. Dodal je, da je pisarna preko obveščanja javnosti dosegla, da Slovenci jasno vedo, katere države so jim omogočile potrebno pomoč, ter da te zavesti ne more omajati nobena propaganda bodisi takoj po odhodu UNRRINIH uradnikov bodisi kadarkoli v prihodnosti. Kot dokaz je spomnil na dogodek, ko je Ljubljčan ogovoril sodelavca ljubljanske pisarne, ki je čakal na prihod UNRRINEGA vlaka z zaloga-mi. Slednji je stal na ljubljanski železniški postaji, obkrožen z dvema tovarnjakoma, terenskim vozilom in avtomobilom, na katerih je bilo z velikimi tiskanimi črkami napisano UNRRA. Ko je na peron prispel še vlak, ki je imel tako na lokomotivi kot na vagonih tudi napis UNRRA, se je Ljubljčan obrnil k uradniku in vprašal: »*Mar je sploh še kaj, česar ne dobimo od Unrre?*«⁶⁴ Težko bi trdili, da je UNRRA od 15. aprila 1945 do 20. junija 1947, ko je ukinila Jugoslovansko misijo, uspela v celoti obnoviti gospodarstvo Jugoslavije, s tem pa tudi Slovenije. Zagotovo pa je s svojim posredovanjem pomagala tisočim Jugoslovanom, da so lažje prebrodili težke čase. S hrano, obleko, zdravili in izgradnjo bolnišnic je prebivalstvu pomagala pri izboljšanju življenjskih razmer, s tehniko in kmetijsko mehanizacijo pa je pomembno prispevala pri potrebnem zagonu jugoslovanskega gospodarstva. V dveh letih je UNRRA dostavila Jugoslaviji:⁶⁵

Oblika pomoči	Vrednost v ameriških dolarjih (\$)	Teža v britanskih tonah (1 britanska tona = 1016kg)
Hrana	135,029,700	1,200,306
Oblačila, tekstil in obutev	81,785,200	89,061
Zdravstvo in saniteta	19,911,600	20,822
Agrarna rehabilitacija	36,044,300	234,843
Industrijska rehabilitacija	108,147,200	1,018,599
Prevoz vojaških zalog	34,724,00	130,165
SKUPAJ	415,642,000⁶⁶	2,693,796

⁶³ Prinčič: Racionirana preskrba, str. 106.

⁶⁴ »Is there anything we don't receive from UNRRA?« Besedo »anything« je podčrtal avtor poročila. Več v: ARMS, S-1021-0024-20. Monographs. Yugoslavia. Vol. II. Attachment 4, str. 14.

⁶⁵ Woodbridge, UNRRA, II, str. 169.

⁶⁶ Glede na naraščanje vrednosti dolarja bi bil znesek danes vreden 5 milijard 300 milijonov dolarjev. Več na: Measuring Worth - Relative Worth Calculators and Data Sets, <http://www.measuringworth.com>, 22. 12. 2012.

Kornelija Ajlec

UNRRA IN YUGOSLAVIA AND SLOVENIA

S u m m a r y

Immediately after the end of World War II the UNRRA personnel, in charge of assisting Yugoslavia in its rehabilitation, arrived to this country. Although the tasks of UNRRA focused especially on providing assistance in the field by providing training in the use of new mechanisation and machines as well as medical care, the Yugoslav government kept a lid on such aid. It believed it could take care of such problems itself, and in its opinion it needed help especially with the supply of urgently needed necessities such as food and clothes as well as raw materials vital to the start-up of the industrial and agrarian sectors. The UNRRA representatives complied with the wishes or demands of the Yugoslav authorities and focused especially on ensuring a suitable supply of goods for Yugoslavia and thus also Slovenia. The latter became the centre of the freight transport routes for several parts of Yugoslavia, since the goods from the ports in Trieste and Germany arrived through its railways. Certain irregularities took place during the division of the aid, but ultimately these did not disrupt the cooperation between UNRRA and the Yugoslav government. At the conclusion of UNRRA operations in Slovenia and Yugoslavia it turned out that the UNRRA Yugoslav mission was the most extensive in terms of scope and financing, since UNRRA provided aid to Yugoslavia that would today amount to over 5 billion dollars.

1.01

UDK: 621.311.1(497.4)"1945/1950"

Prejeto 17. 7. 2012

Jože Prinčič*

Pospešena elektrifikacija - temelj energetske strategije Slovenije v času obnove in centralnoplanske ureditve (1945–1950)**

IZVLEČEK

Poleg politikov so še posebej javna glasila utrjevala med prebivalstvom prepričanje o neizčrpnem energijskem bogastvu. »Globoko pod zemljo ležijo zakladi Prekmurja. Kaj je tona pšenice, ki uspeva tudi drugod, proti enemu vrelnu nafte? Nič. Zato se njive in travniki umikajo nafti. (...) Nafta je kri tehnike. In mi imamo nafto,« je zapisal avtor članka v Slovenskem poročevalcu. Prispevek na podlagi dosegljivega gradiva najprej obravnava vojno škodo in ponovni zagon proizvodnje energetskih zmogljivosti v slovenskem prostoru v letih 1945 do 1946. V nadaljevanju avtor analizira prizadevanja planskih načrtovalcev v letih 1947 do 1950 za vzpostavljajanje večje soodvisnosti energetskih virov, za večjo in stabilnejšo energetsko oskrbo. V svojem argumentiranem zapisu zajame vpliv tujih zgledov pri oblikovanju nove organizacijske podobe in vzpostavljanju načinov poslovanja energetskega gospodarstva, pa tudi njegovo povezavo s sosednjimi elektrogospodarskimi sistemi.

Ključne besede: gospodarski razvoj, načrtno gospodarstvo, energetika, elektrogospodarstvo, premogovništvo, naftna industrija

ABSTRACT

HIGH PRIORITY ELECTRIFICATION: THE FOUNDATION OF SLOVENIAN ENERGY STRATEGY DURING THE RESTORATION AND CENTRALLY PLANNED SYSTEM (1945-1950)

Apart from the politicians it was especially newspapers which strengthened the conviction of inexhaustible energy resources among the population. »The treasures of Prekmurje lie deep underground. What is a ton of wheat, which also grows elsewhere, in comparison with a single oil well? Nothing. That is why fields and meadows give way to oil. (...) Oil is the lifeblood of technology.

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; joze.princic@inz.si

** Članek je nastal v okviru Projekta št. J6 – 4017, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget Slovenian Research Agency (project No. J6-4017).

And we have oil,» wrote the author of an article in the Slovenski poročevalec newspaper. On the basis of available materials the following contribution first looks at the war damages and the resumed production of energy capabilities in the Slovenian space in 1945 and 1946. Then the author analyses the efforts of the planners between 1947 and 1950 to establish a greater co-dependence of energy resources in order to ensure a more extensive and stable energy supply. In his well-argued narration the author also looks at the influence of foreign examples on the shaping of the new organisational model and on the creation of the business models of energy economy. He also examines the connections with the neighbouring electricity industry systems.

Keywords: economic development, planned economy, energy industry, electricity industry, coal industry, oil industry

Izpostavljeni predstavniki slovenskega partijskega vrha so v svojih javnih nastopih poudarjali, da ima naša republika, tako kot cela Jugoslavija, še posebno »kolosalne« pogoje za elektrifikacijo.¹ Imela naj bi velike zaloge premoga, pa tudi nafte je bilo v »globinah zemlje več, kot je je potrebovala.«² Podobno optimistično je bilo tudi stališče jugoslovanskih gospodarskih strokovnjakov, da so naravni energetske viri Jugoslavije relativno veliki in raznovrstni, da pa njihovo razvijanje zahteva velika materialna sredstva in tudi precej časa. Podobno optimistično je bilo tudi stališče jugoslovanskih gospodarskih strokovnjakov, po mnenju katerih so bili naravni energetske viri Jugoslavije relativno veliki in raznovrstni, da pa njihovo razvijanje zahteva velika materialna sredstva in tudi precej časa. Zaradi naravnih bogastev in pogojev za razvoj proizvodnih sil se je zdela odločitev, da mora energetika postati temelj pospešene industrializacije, še toliko bolj prepričljiva in tudi uresničljiva.

Jugoslovanski gospodarski načrtovalci so po sovjetskem zgledu med posameznimi energetske panogami dali vso prednost razvoju elektrogospodarstva. Uvrstili so ga med tiste osnovne oziroma vodilne industrijske panoge, preko katerih je mogoče pospešiti celoten gospodarski in družbeni razvoj, zagotoviti njegovo usmerjanje ter zbiranje potrebnih materialnih in denarnih sredstev za splošne in posebne družbene potrebe. Velik pomen so pripisovali tudi »bitki za premog«, ki je igrala veliko vlogo pri uresničevanju proizvodnih planov v drugih gospodarskih področjih.

Prvi petletni plan je predvidel strmo naraščanje proizvodnje vseh pomembnejših energentov, to je elektrike, premoga in nafte, ter predvidel njihovo bolj racionalno porabo. Zmanjšanje proizvodnje in tudi porabe je veljalo le za les, ki so ga uporabljali za kurivo. V času uresničevanja petletnega plana je nezadostna oskrba z vsemi energetske viri postala pereča. To in še druga vprašanja, ki so se pojavila v toku prve petletke, so pokazala, da je energetska problematika precej bolj kompleksna in povezana, kot se je kazala v prvem povojnem letu.

¹ Boris Kidrič: Sabrana dela IV. Beograd 1985, str. 296.

² Boris Kidrič: Sabrana dela V. Beograd 1985, str. 221.

Naložbe v času okupacije in vojna škoda

Po kratki aprilski vojni leta 1941 so energetske zmogljivosti na slovenskem ozemlju prišle pod upravo tujih delniških družb in bile v polni meri vključene v vojno-gospodarske načrte in prizadevanja zasedbenih oblasti. Slednje so hotele energetske danosti v čim večji meri izrabiti, zato so bile pripravljene vložiti potrebna sredstva, pritegniti raziskovalne in druge ustanove. Med posameznimi okupatorji je bil najbolj prizadeven nemški, ki je povečal in posodobil proizvodnjo v posameznih obstoječih energetskih objektih, zgradil nove objekte ali pa zanje opravil raziskave in izdelal potrebne načrte. Ob tem je treba dodati, da je ob koncu vojne okupator te objekte namerno poškodoval ali odpeljal njihove stroje, opremo in dokumentacijo, kljub temu pa so dobili pomembno mesto v načrtih za povojno industrializacijo Slovenije.

Za preskrbo Nemčije z električno energijo so Nemci ustanovili družbo AEW a.g. s sedežem na Dunaju. Ta naj bi postopoma izvedla gradnjo elektroenergetskih objektov v alpskem svetu. Med posameznimi rekami je dobila prednost Drava. V izdelanih elaboratih so Dravo od Maribora navzdol razdelili na več stopenj, pridobljeno električno energijo pa so hoteli uporabiti za proizvodnjo aluminija v tedanjem Sternthalu (Strnišču). Leta 1941 so začeli graditi hidroelektrarno (HE) Dravograd, leta 1943 pa HE Mariborski otok. Za HE Vuzenica so pripravili generalni načrt, predvideli pa so še graditev HE Brezno in HE Ožbalt. Gradnjo elektrarn na Savi in Savinji je proučeval oddelek v Gradcu, kjer so izdelali delne elaborate. Po več variantah so se odločili za cenejšo varianto nizkih stopenj.³ Nemški okupator je precejšnjo pozornost namenil tudi termoelektrarnam (TE). Povečal je zmogljivosti v TE Trbovlje ter leta 1943 zgradili TE Rajhenburg, načrt za graditev TE Velenje pa je ostal nedokončan. V letih 1941 do 1945 so Nemci hoteli čim bolj izkoristiti slovensko električno energijo. Na Štajerskem so zgradili 77 km visokonapetostnega 110 kV omrežja⁴ ter 18 daljnovodov na srednje napetostni in nizko napetostni prenosni mreži.⁵ Tudi na Gorenjskem so zasnovali več elektroenergetskih projektov in zgradili nekaj večjih prenosnih naprav.

Italijani so bili ob razdelitvi slovenskega ozemlja razočarani, saj so pričakovali, da bodo dobili premogovski bazen v revirjih. Dobili so gospodarsko in surovinsko manj bogato območje, kjer je bil les najpomembnejše bogastvo.⁶ V t. i. Ljubljanski pokrajini si z vprašanjem oskrbe električne energije niso dosti »belili glave«,⁷ saj so bili glede tega odvisni od svojega zaveznika. Zato so ustavili pred okupacijo začeta

³ Od Sotle do Ljubljane bi zgradili 14 stopenj, od Zidanega Mosta do Celja pa pet. – Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Ministrstva za industrijo in rudarstvo (AS 226), f. 47, Vodna energetika porečja Save, 4. 5. 1946.

⁴ Slovenski poročevalec (SP), 1. 8. 1951, str. 3, Novo 110.000 voltno omrežje Slovenije je v glavnem zgrajeno.

⁵ Razvoj elektroenergetike Slovenije : 1945–1980. Ljubljana 1982 (dalje Razvoj elektroenergetike), str. 182–183.

⁶ Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995, str. 74.

⁷ Razvoj elektroenergetike, str. 183.

dela, novih naložb se niso lotili, kot tudi niso poskušali uvajati sprememb pri oskrbi z električno energijo. Do kapitulacije Italije je Belo krajino oskrbovala z električno energijo HE Ozalj. Ko pa so ustaši dobavo elektrike ustavili, je bila oskrba osvobojenega ozemlja prepuščena lastnim virom.

Okupatorjeve naložbe v slovenske premogovnike so bile omejene na tista raziskovalna vrtnanja, nakupe strojne opreme, mehanizacije, transportnih naprav in sredstev ter gradbena dela v jamah in izvoznih jaških, ki so zagotavljali večjo proizvodnjo. Nekaj sredstev je okupator porabil tudi za izdelavo načrtov za izrabo velenjskega lignita kot glavnega vira toplotne in električne energije za tovarno aluminija v Strnišču.⁸

V Sloveniji so Nemci od začetka julija 1943 do konca januarja 1944 na širokem območju, ki je zajemalo okolico Slovenske Bistrice, Ptujkega polja, Slovenske in Ljutomerske gorice ter Haloze in Prekmurje, iskali nafto in plin. Opravljena so bila merjenja, strukturna vrtnanja in mikropaleontološka raziskovanja.⁹ Leta 1944 je madžarsko-nemška družba Manat na območju Dolnje Lendave postavila tri stolpe za črpanje nafte. Ob umiku so Nemci odpeljali vse vrtalne naprave.¹⁰

Od konca vojne pa do jeseni 1946 je slovenska Komisija za vojno škodo napravila več popisov in tudi izračunov vojne škode. Največ škode so utrpeli električne centrale, napetostno prenosno omrežje in še drugi elektrogospodarski objekti in naprave na območju severovzhodne Slovenije. Slovenski premogovniki so v času okupacije imeli največ škode zaradi nenačrtnega, prekomernega in nestrokovnega izkoriščanja ter izgubljenega dobička.¹¹ V obravnavanih letih se je zaradi načrtnega izsekavanja in še drugih posegov v slovenske gozdove obseg razpoložljive lesne mase precej zmanjšal, najbolj ob prometnih poteh.

Obnova proizvodnje 1945–1946

Prvi načrti o obnovi in povojnem razvoju energetskega zmogljivosti na slovenskem ozemlju so nastali leta 1944 na osvobojenem ozemlju v Beli krajini. Zasnovali so jih člani ustanov in gospodarskih odsekov pri predsedstvu SNOS in jih v obliki elaboratov in referatov predstavili na sejah oziroma sestankih Študijske komisije in drugih ustanov narodnoosvobodilnega gibanja. V njih so ugotavljali, da Slovenija v zadostni meri razpolaga z obema najpomembnejšima oblikama energije, načrtovali graditev novih termo- in hidroelektrarn ter prenosnih vodov, in se zavzeli za to, da po osvoboditvi država po sovjetskem vzgledu prevzame popoln nadzor nad energetskega gospodarstvom.¹²

⁸ ARS, AS 226, šk. 97, Investicije v času okupacije.

⁹ ARS, fond Zavoda LRS za gospodarsko planiranje (AS1136), šk. 6, Jelenc: O raziskovanju, str. 13, 16.

¹⁰ SP, 26. 6. 1950, str. 1, Nadaljnji razvoj industrije nafte v Sloveniji.

¹¹ Tako je velenjski rudnik prijavil stvarno škodo skupaj z izgubljenim dobičkom v višini 109,4 milijona din, premogovnik Zabukovca pa 71,2 milijona din.

¹² Podrobneje gl.: Zdenko Čepič: Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju. Ljubljana 1988.

Po obnovitvenih načrtih, ki so jih zasnovali po koncu vojne, naj bi se v Sloveniji obnova energetike začela šele na začetku leta 1946. V predlogu letnega obnovitvenega načrta, ki ga je februarja 1946 Planska komisija LRS poslala Gospodarskemu svetu vlade FLRJ, je 770 milijonov din oziroma skoraj polovico predvidenih sredstev za industrijo namenila investicijam v panogo 111, to je v elektrogospodarstvo.¹³ Pričakovanja republiške vlade, da bo velik del teh sredstev pridobila z zveznimi krediti, se niso uresničila, zato se je morala odpovedati prvotnemu obnovitvenemu načrtu. Razprave o obnovi energetike, ki so potekale v okviru ekonomske komisije CK KPS, PK LRS in gospodarskih ministrstev, so največ pozornosti namenjale elektrogospodarstvu. Ne samo zaradi gospodarskih razlogov in izračunov, ki so pokazali, da obstoječe elektrarne že v naslednjih letih ne bodo zmogle zadostiti potrebam hitrejšega družbenega in gospodarskega razvoja. V ospredju je bil tudi politični razlog, povezan z elektrifikacijo podeželja, ki je potekala pod geslom: v vsako hišo električno luč. Smotrno izvedena elektrifikacija ni predpostavljala le obnove poškodovanih naprav in objektov, temveč tudi posodobitev obstoječih zmogljivosti, povečanje proizvodnje električnega toka in gradnjo prenosnega omrežja, ki bo zagotovila boljšo izrabo energijskih zmogljivosti in doseženih presežkov. S tem pa bi vsa Slovenija postala eno samo veliko električno omrežje.¹⁴

Ob osvoboditvi leta 1945 je bilo v Sloveniji petnajst elektrarn, od tega osem s proizvodnjo nad 1000 kilovatnih ur (kWh) in sedem z učinkom od 100 do 1000 kWh. Med hidroelektrarnami je bila največja HE Fala, druge so bile manjše in bolj lokalnega značaja. Med termoelektrarnami je bila največja v Trbovljah, velika je bila pri premogovniku v Rajhenburgu (Brestanici), precej manjša pa v Velenju. Poleg javnih je bilo še okoli 700 industrijskih in zasebnih elektrarn. Jedro prenosnega električnega omrežja so predstavljali daljnovodi (DV) 110 kV (Velenje – Dravograd, Laško – Brestanica-meja s Hrvaško), DV 80 kV (Fala – Radvanje – Laško s 35 kV podaljškom do Trbovelj) in DV 60 kV (Velenje – Črnuče). Vse te DV je bilo treba preurediti za obratovanje z napetostjo 110 kV. Urediti je bilo treba vse priključke k starim elektrarnam in razdelilnim transformatorskim postajam (RTP). V drugi polovici leta 1945 na obnovo električnih naprav v pravem smislu še ni bilo mogoče misliti. Ni bilo niti časa niti materialnih in drugih sredstev. Vodilo vseh prizadevanj sta bila »improvizacija in provizorij«: kakorkoli in čim hitreje usposobiti elektrarne in prenosno omrežje in tako zagotoviti elektriko za večja mesta in industrijska središča, za tovarne, opekarne in žage, ki so delale za obnovo.¹⁵ Še posebej zavzeto je bilo treba popravljati zvezne daljnovode, da bi še pred zimo tudi drugim delom države zagotovili redno in zadostno oskrbo. S provizoriji je bila junija 1945 zagotovljena dobava električne energije vsem porabnikom na območju severovzhodne Slovenije.

¹³ Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Novo mesto 1992 (dalje Slovenska industrija), str. 24.

¹⁴ SP, 19. 10. 1945, str. 5, Pomembni ukrepi za načrtno elektrifikacijo Slovenije.

¹⁵ Razvoj elektroenergetike, str. 17.

Avgusta 1945 pa so se začela obnovitvena dela na elektrarnah in na vodih visoke in nizke napetosti¹⁶, ki se potem do konca leta niso ustavila.

Leta 1946 so obnovitvena dela dosegla večji razmah. Znaten del od 190 milijonov dinarjev zveznega kredita so porabili za nadaljevanje gradnje HE Mariborski otok in HE Dravograd, obnovitvena dela na HE Fala, poškodovanih elektrarnah na Gorenjskem ter termoelektrarnah v Velenju, Trbovljah in Brestanici. Preostali del teh sredstev so skupaj z lastnimi vložili v obnovo 134 km daljnovodov visoke in srednje napetosti, 281 km lokalnih napeljav in 37 transformatorskih postaj.¹⁷ Proizvodnja električnega toka se je v tem letu zelo povečala. Do konca julija 1946 se je povzpela na 410 milijonov kWh, s čimer se je proizvodnja na prebivalca Slovenije od 245 kWh v letu 1938 povečala na 249 kWh.¹⁸ Najbolj je zaostajala elektrifikacija podeželja. Napovedi, da bo do konca leta 1946 imela luč vsaka slovenska vas,¹⁹ so se pokazale kot močno pretirane. So pa v tem času elektrifikacijski odbori s pomočjo lokalnega gospodarstva in družbene skupnosti izboljšali preskrbo z električno energijo v posameznih delih Dolenjske, Notranjske, Bele krajine in v vzhodnih predelih Štajerske.

Večji del Primorske je bil v letih 1945 do 1947 sestavni del Cone B Julijske krajine, zato so bila obnovitvena prizadevanja na tem območju še zelo omejena. Električno omrežje ni bilo povezano s Slovenijo, temveč s cono A in Italijo. Italijanske družbe, ki so bile lastnice central in so upravljale omrežje,²⁰ niso imele interesa investirati na »spornem« ozemlju. Tudi jugoslovanska vojaška uprava in civilna oblast je odlašala z obnovitvenimi deli, dokler ni bilo jasno, da bo to ozemlje pripojeno k matični domovini. Tako so v teh letih zgradili le 22 transformatorskih postaj in dogradili DV 26 kV Šempeter (Pivka) – Ilirska Bistrica.²¹

Obnova je predstavljala prvo stopnico k pospešeni industrializaciji, zato so bili že v tem času pripravljeni prvi načrti za zgraditev novih in posodobitev obstoječih energetskega objektov. Med tistimi, ki so bili obravnavani na zvezni ravni, je bila najpomembnejša študija z naslovom Plan elektrifikacije Jugoslavije v letih 1946–1954. Ta etapni projekt pa ni ustrezal slovenskim pričakovanjem, saj je predvidel investicije le v dve elektrarni, več daljnovodov in transformatorskih postaj.²² Precej bolj široko-

¹⁶ Avgusta 1945 se je začela obnova DV Vrhnika – Borovnica in Trbovlje Laško. V tem letu so obnovili daljnovode Velenje – Podlog, Podlog – Trbovlje, Fala – Laško, Trbovlje – Laško, Laško – Brestanica. Do konca leta 1945 je bil provizorično obnovljen tudi DV Velenje-Dravograd.

¹⁷ Prinčič, Slovenska industrija, str. 25.

¹⁸ ARS, fond planske komisije LRS (AS 284), šk. 27, Energijski problemi Slovenije v zvezi z načrtnim gospodarstvom.

¹⁹ Ljudska pravica, 22. 11. 1945, str. 4, Elektrifikacija podeželja.

²⁰ Področje Primorske so oskrbovala tri distribucijska podjetja in eno proizvodno prenosno. Družba SADE s sedežem v Benetkah je upravljala centrali Dobljar in Plave, prenosne vode 132 kV in 50 kV. Družba AIESA z malimi centralami na Soči, HE Podmelec in HE Hubelj je napajala del tolminskega območja do Cerknega, celotno Vipavsko dolino ter območje Postojne, Pivke in Ilirske Bistrice. Ta družba je upravljala tudi DV 26 kV Hubelj – Črni Vrh – Idrija. Preostali del omrežja je bil v lasti družb SELVEG in SVEM. Obratovalo je še nekaj manjših elektrarn in distribucijskih podjetij.

²¹ Razvoj elektroenergetike, str. 27.

²² V prvi etapi naj bi dokončali dela na HE Dravograd (dokončanje vseh predvidenih del do leta 1947) in TE Brestanica (1947) ter daljnovodih: Trbovlje – Črnuče (1946), Velenje – Trbovlje (1946),

potezni so bili idejni načrti, ki jih je naročila republiška vlada, usmerjala pa Planska komisija LRS. Slednja se je zavedala slabosti pri obratovanju slovenskih vodnih elektrarn, ker so imele reke dovolj vode le spomladi in jeseni, poleti in pozimi pa ne, zato je ing. Franca Jenka in še druge strokovnjake opozorila, da naj pri »oživitvi« načrta gradnje hidroelektrarn na Savi, Dravi, Soči, Idrijci in na kraških poljih več pozornosti namenijo projektom, ki jih bodo lahko povezali z vodnimi akumulacijskimi bazeni v »dolinah in hribih«. Prednost je bila zagotovljena tudi načrtom za sodobnejše termoelektrarne, ker so obstoječe slabo izkoriščale toplotno energijo pokurjenega premoga, ter izgradnji električnega omrežja, ki bi povežalo Slovensko Primorje in Istro z omrežjem ostale Slovenije, Slovenijo s Hrvaško ter največje odjemalce s posameznimi centralami.²³

Ob koncu vojne je bilo v rudarskih knjigah vpisanih 44 premogovnikov. Osredotočeni so bili na premogovnike rjavega premoga v zasavskih revirjih s središčem v Trbovljah, v okolici Celja, Šentjanžu, Kočevju, Črnomlju, v okolici Ptuja in Ljutomeru. Po kakovosti in kalorični vrednosti so bili razdeljeni na več kategorij.²⁴ Glavni odjemalci tega premoga so bila industrijska podjetja in državne železnice. Lignit v Velenju, ki je predstavljal največje premogove rezerve, je bil predviden kot energetska podlaga za razvijanje industrije aluminija v Kidričevem in za razvoj kemične industrije. Premogovni drobiž in prah sta predstavljala glavno surovino za termoelektrarne v Trbovljah, Rajhenburgu in Velenju. Obnovitvena dela v vseh večjih premogovnikih so se začela avgusta 1945. Do konca leta 1945 je večina premogovnikov že obratovala. Od maja se je njihova proizvodnja povečala za dvainpolkrat, povprečna dnevna storilnost rudarja pa se je od 200 kg dvignila na 600 kg.²⁵ Zato je bila ta panoga ena redkih, ki je že v prvem povojnem letu presegla proizvodni načrt. Namesto pričakovane 50-odstotne je konec leta 1945 povprečna proizvodnja dosegla 72 % predvojne ravni.²⁶ S tem je bil prvi del pri obnovi premogovništva uspešno zaključen. V drugem obnovitvenem letu je moralo premogovništvo doseči predvojno proizvodno raven. S tem namenom, in tudi zato, da bi lahko premogovniki zadostili precej večjemu planskemu povpraševanju, je bilo panogi 112 za leto 1946 odobreno 114 milijonov din kreditnih sredstev za dokončanje obnovitvenih del in za najnujnejše racionalizacije. Naložbe in velika prizadevnost zaposlenih so omogočile, da je do oktobra 1946 proizvodnja slovenskih premogovnikov prekoračila predvojno raven za 22 %. Do konca leta 1946 so nakopali 2.025.710 ton premoga. Na začetku leta 1946 so se v Planski

Črnuče – Sv. Peter (1947), Dravograd – Hoče (1947), Črnuče – Kranj (1948), Maribor – Hoče (1948) in Hoče-Ptuj (1948). V drugi etapi bi se nadaljevala graditev TE Velenje in daljinovodov Kranj – Jesenice, Ptuj – Varaždin in Fala – Hoče. V tretji etapi bi se končala dela na TE Velenje. – Prinčič, Slovenska industrija, str. 30–31.

²³ Od kapitalizma do kapitalizma. Ljubljana 1997 (dalje Od kapitalizma), str. 296.

²⁴ V kategorijo A (črni premog) sta bila uvrščena premogovnika Orle in Stranice. V kategorijo B (rjavi premog) premogovniki: Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Rajhenburg, Laško, Zabukovca, Pečovnik, Liboje, Kanižarica, Ljutomersko-ptujski premogovniki, Kočevje, Št. Janž, in v kategorijo C (lignit) rudniki: Velenje, Globoko, Otočec.

²⁵ SP, 11. 1. 1946, str. 1, Povest naših premogovnikov.

²⁶ Jože Prinčič: Obnova slovenske industrije v letu 1945. V: Kronika, 1988, št. 1–2, str. 71.

komisiji LRS začeli pripravljati na nove investicije v premogovnike. Prvi načrti so bili namenjeni raziskovalnim delom v Zagorju, Brestanici, Hrastniku, Pečovniku in Kanižarici ter predelavi velenjskega lignita v koks.

Premogovniki na območju Cone B Julijske krajine so bili leta 1945 in 1946 izven proizvodnje. Med njimi je bil najpomembnejši v Sečovljah, ki je po takratnih izračunih v svojih plasteh imel še okoli 100.000 ton črnega premoga. Tako kot rudnik črnega premoga Vreme pri Divači je bil zalit z vodo. Staro nahajališče rudnika lignita Snežnik v Ilirski Bistrici je bilo že izčrpano. Izkoriščanje novega nahajališča z okoli 200.000 tonami pa bi postalo rentabilno šele po izgradnji industrijskega tira in še v nekaterih drugih naložbah.

Slovenija se je prištevala med izrazito gozdnate dežele. Po koncu vojne je bilo na ozemlju federalne Slovenije, torej brez Primorske, 158.722 ha gozdov.²⁷ Po inventarizaciji, ki je bila izpeljana leta 1947, se je gozdni obseg povečal na 832.920 ha, kar je predstavljalo 13,6 odstotkov od celotne površine LR Slovenije. Leta 1945 je bila celotna količina lesa v gozdu daleč pod normalno mejo, saj je po ocenah strokovnjakov znašala le okoli 160.000 kubičnih metrov lesa.²⁸ Tudi letni prirastek lesa je bil manjši kot v predvojnih letih. Temu primerno skromna je bila tudi zaloga drv za kurjavo: konec maja 1945 je znašala 50.000 kubičnih metrov. Slovenija pa je potrebovala letno okoli 1.200.000 kubičnih metrov drv, od tega najmanj 500.000 za potrebe mest in javnih ustanov.

Federalno ministrstvo za gozdarstvo je začelo o problemu oskrbe z drvmi razmišljati že poleti 1945. Izdelalo je podroben načrt poseka 120.000 kubičnih metrov lesa za drva. Gozdna gospodarstva so ob pomoči političnih organizacij ta plan sicer presegla za okoli 70.000 kubičnih metrov, toda zaradi težav pri prevozu je precejšnji del lesa ostal v gozdu.²⁹ Zato je problem redne in zadostne preskrbe prebivalstva z drvmi (pa tudi s premogom) ostal pereč do spomladi naslednjega leta. Najbolj je kuriva primanjkovalo v največjih mestih, to je v Ljubljani,³⁰ Mariboru in Celju. Druga večja mesta so v glavnem dobivala le drva. Proizvodni načrt ministrstva za gozdarstvo za leto 1946 je predvidel večji posek lesa kot v preteklem letu. Večje količine premoga so bile tudi v tem letu predvidene le za največja mesta.

V obravnavanem obdobju gospodarska politika izvorom nafte v Prekmurju pri Lendavi, ki so bili nadaljevanje madžarskih naftnih polj, ni namenila večje pozornosti. Za njihovo izkoriščanje še ni bilo pogojev. Že tako majhno dnevno produkcijo surove nafte, ki je maja 1945 znašala 20 ton, so morali predelovali v čistilnicah v Mariboru. Načrt, da bi po obnovitvi železnice nafto v predelavo vozili v Trst, je kmalu propadel.³¹ Neuspešna so bila tudi prizadevanja, da bi preko sovjetskih predstavi-

²⁷ ARS, AS 284, šk. 1, Mesečno poročilo za december 1945, 12. 1. 1946.

²⁸ SP, 13. 7. 1945, str. 5, Problemi našega gozdarstva.

²⁹ ARS, AS 284, šk. 1, Proizvajalni načrt za leto 1945, 14. 2. 1946.

³⁰ V Ljubljani so v drugi polovici leta 1945 gospodinjstva na nakaznico, ki je veljala za 3–6 oseb, prejela 300 kg drv in 700 kg premoga. Ljubljana je mesečno za preskrbo gospodinjstev, ustanov in uradov potrebovala okoli 37.000 ton premoga in 10.000 ton kubičnih metrov drv.

³¹ SP, 9. 6. 1945, str. 5, Večina naših rudnikov že dela.

kov iz arhivov madžarske družbe Manat prišli do tehničnih podatkov in rezultatov geoloških raziskovanj te družbe v Prekmurju v času vojne.

Energetika, energetska stabilnost in (so)odvisnost v načrtni ekonomski politiki

Zakon o petletnem gospodarskem načrtu FLRJ za leta 1947–1951, ki ga je zvezna skupščina sprejela 28. aprila 1947,³² je predpisoval temeljna razmerja med posameznimi gospodarskimi področji in določal smeri njihovega razvoja. Ta obče državni plan je bil zbirni plan, katerega jedro sta predstavljala zvezni plan industrializacije in elektrifikacije. Elektrifikacijski načrt je zasledoval dva osrednja cilja: elektrifikacijo, to je povečanje proizvodnje cenene električne energije, in spremembo oziroma izboljšanje gospodarjenja z obstoječimi gorivi. Po tem zveznem planu naj bi do leta 1951 povečali proizvodnjo električne energije za 400 % v primerjavi z letom 1939. Proizvodnjo električne energije naj bi povečali predvsem z graditvijo hidroelektrarn in še drugih hidroenergetskih naprav ter z graditvijo kaloričnih central »na bazi« premogovnih odpadkov, ki niso bili primerni za daljši prevoz. Poleg tega naj bi pri razdelitvi električne energije izboljšali dispečersko službo ter zagotovili čim boljše izkoriščanje prenosnih naprav s »proučitvijo in izkoriščanjem pridobitev sodobne tehnike«.

Plan gospodarjenja z gorivom je predpostavljal povečano uporabo električne energije, večjo uporabo drobnih vrst premoga in s tem povezano preureditev industrijskih kurišč, zgraditev kombinatov za oplemenitenje lignita (pol koksa in briket) ter postavitve toplotnih central pri potrošnikih, ki so potrebovali velike količine toplote za produkcijske postopke. Znotraj tega sklopa je bilo tudi premogovništvo, ki naj bi tako zelo povečalo proizvodnjo, da bi leta 1951 nakopalo 16,5 milijona ton premoga. Povečanje proizvodnje v največjih premogovnih bazenih, med katerimi sta bila tudi trboveljski in velenjski, naj bi dosegli predvsem z boljšo in večjo mehanizacijo ter sistematičnim raziskovanjem nahajališč, v prvi vrsti črnega premoga. Zvezni petletni načrt je poleg smotrnejše porabe premoga v prometu in industriji predvidel še zamenjavo lesa kot goriva v industriji ob istočasnem varčevanju z drvni v gospodinjstvih. Tudi glede nafte je zvezni načrt predvidel povečanje proizvodnje, tako da bi leta 1951 proizvedli 450.000 ton surove nafte. Do tega leta naj bi zgradili novo rafinerijo in izvedli obsežna raziskovalna dela.

Prvi petletni gospodarski načrt je določil tudi naloge oziroma obveznosti posameznih republik v okviru vsedržavne elektrifikacije. Njegov osnutek z začetka leta 1947, ki se je imenoval Generalni plan industrializacije FLRJ, je bil široko zastavljen, saj je predvidel, da bodo do leta 1951 na ozemlju LR Slovenije zgradili šest velikih in petnajst malih električnih central, številne nove daljnovode in transformatorske postaje.³³ Poleg tega bi opravili še vrsto rekonstrukcij in razširitev na obstoječih ele-

³² Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva FLRJ 1947–1951. Beograd 1947 (dalje Petletni plan FLRJ), str. 66–69.

³³ Prinčič, Slovenska industrija, str. 44–45.

ktroenergetskih objektih. Zakon o petletnem gospodarskem načrtu FLRJ je bil že manj obetaven. Njegovo peto in šesto poglavje je predvidelo, da mora Slovenija v naslednjih petih letih za 3,6-krat povečati proizvodnjo električne energije ter proizvodnjo premoga za 137 %.³⁴ Zakon je predvidel tudi vrednost zveznih investicij v slovensko elektrogospodarstvo in premogovništvo v višini 30 milijard dinarjev.

Za panogi 111 in 112 se je Zakon o petletnem planu za razvoj narodnega gospodarstva LRS 1947–1951 omejil le na naloge oziroma izgradnjo tistega dela, ki je spadal v republiško pristojnost. Predvidel je torej izgradnjo manjših hidroelektrarn, razširitev električnega omrežja in elektrifikacijo podeželja.³⁵ Proizvodnjo električnega toka v republiških elektrarnah naj bi do leta 1951 povečali za 3,5-krat v primerjavi z letom 1939, tako da bi dosegla 25 milijonov kWh. Proizvodnja premoga naj bi se povečala za 137 % in se leta 1951 dvignila na 306.000 ton.³⁶ Na novo naj bi odprli premogovnike rjavega premoga (Liboje, Pečovnik in Kanižarica) ter rudnik lignita Globoko pri Brežicah. Zaradi majhnih zalog naj bi Pečovnik zaprli leta 1951, kot nadomestilo pa bi leta 1948 odprli premogovnik Štore pri Celju.³⁷ V načrt so prišla tudi obsežna raziskovalna dela v Zabukovici, Št. Janžu in Kanižarici. Za naložbe v energetske zmogljivosti republiškega pomena je bilo od skupnih republiških investicij (12.684 milijonov din) namenjeno elektrifikaciji 700 milijonov, rudarstvu pa 202 milijona din.

Glede porabe lesa za kurivo je bilo v republiškem petletnem planu zapisano, da se mora do leta 1951 (v primerjavi z letom 1939) v mestih in industrijskih središčih zmanjšati za 240.000 kubičnih metrov in nadomesti z drugimi gorivi, to je s premogom in plinom. V tem času naj bi se precej zmanjšala sečnja v gozdu. Že leta 1947 pa je prav pri slednji nalogi prišlo do korenitega zasuka. Na zvezni ravni je bila sprejeta odločitev, da mora Slovenija prevzeti velik del izvoza lesa in lesnih polizdelkov na konvertibilni trg. Naslednjega leta je bilo treba v Sloveniji zaradi informbirojevskih dogodkov po besedah Mihe Marinka še »bolj globoko zarezati v gozdove«, zaradi težav pri pridobivanju nafte pa dvigniti proizvodnjo premoga.³⁸ V letih 1948 in 1949 je bilo treba za republiško izgradnjo predvidena sredstva preusmeriti v gradnjo majhnega števila ključnih, to je zveznih objektov. Zaradi sistemskih sprememb se je leta 1950 vloga republike pri razvoju energetskih zmogljivosti znova povečala.

Planski dokumenti, ki so bili sprejeti leta 1947, so problematiko energijskega gospodarstva v precejšnji meri poenostavili in osredotočili zgolj na veliko povečanje proizvodnje posameznih vrst energije in na njihovo smotno porabo oziroma razdeli-

³⁴ Petletni plan FLRJ, str. 109, 127.

³⁵ Po investicijskem planu DES naj bi do leta 1951 na ozemlju LRS zgradili 9 hidroelektrarn, 18 razdelilnih postaj, 304 transformatorskih postaj, 722 km daljnovodov 35 kV, 625 km daljnovodov 20 kV, 259 km daljnovodov 10kV in 395 km nizkonapetostnega omrežja.

³⁶ Med posameznimi rudniki naj bi se najbolj povečala proizvodnja v Rudniku lignita Velenje, in sicer za 400 %. Tako bi postal premogovnik z največjo proizvodnjo v državi, ki bi zagotavljal eno desetino vsega potrebnega premoga.

³⁷ ARS, AS 284, šk. 10, Petletni plan za rudarstvo 1947–1951.

³⁸ Od kapitalizma, str. 315.

tev. Vsa druga vprašanja in problemi so se zdeli manj pomembni, vsaj s kratkoročnega gledišča, zato so jih (še) pustili ob strani. Nekatera med njimi so postala pereča že v času prve petletke, zato so se morali z njimi soočiti. Najbolj problematična so bila pomanjkanje energentov zaradi hitrejši rasti porabe od rasti proizvodnje, slaba izraba energetskih zmogljivosti in ugotovitev, da so nahajališča posameznih energetskih virov precej manjša od napovedanih. Vse te probleme je gospodarska politika reševala ločeno po posameznih virih in šele takrat, ko so postali preveč moteči.

Po drugi svetovni vojni se je elektroenergetski položaj Slovenije poslabševal in postajal kritičen tako zaradi prenizkega vodostaja rek v zimskem času in v poletnih mesecih kot tudi zaostajanja proizvodnje električne energije za rastjo njene porabe. Od konca vojne so se potrebe po električni energiji povečale za 150 %, zmogljivost elektrarn pa se je povečala le za 30 %.³⁹ Poraba električne energije na prebivalca v Sloveniji je rasla precej hitreje od jugoslovanskega povprečja. Podoben trend je bil tudi pri porabi elektrike v gospodinjstvih. Slednje je bil rezultat intenzivne elektrifikacije podeželja, pa tudi nizkih cen električne energije in težav pri preskrbi s kurivom.

*Tabela 1: Poraba kWh na prebivalca⁴⁰
V kWh:*

	1946	1947	1948	1949	1950
FLRJ	73	93	127	136	148
LRS	321	379	621	623	670

*Tabela 2: Poraba električne energije v LRS za pogon in v gospodinjstvih 1946–1949⁴¹
V odstotkih:*

	1946	1947	1948	1949
Pogon	60,6	67	51	54,4
Gospodinjstva	6,4	10,2	8	9,6

Reševanje slabega elektroenergetskega položaja je zahtevalo racionalno izrabo dosegljive električne energije. To so hoteli doseči z zmanjšanjem porabe v času svetlobnih konic (zjutraj in zvečer), ko je poraba še posebno velika, nadalje s splošnim varčevanjem z elektriko na vseh področjih in z boljšim izkoriščanjem central in daljnovodov. Na drugi strani pa je kritje naraščajočega primanjkljaja narekovalo hitrejšo graditev elektrarn, tudi manjših hidroelektrarn za pokrivanje lokalnih potreb. Med izdanimi ukrepi za izboljšanje kritičnega položaja slovenskega elektrogospodarstva so

³⁹ SP, 5. 5. 1949, str. 3, Električno energijo moramo racionalno izkoriščati, da bo zagotovljeno nemoteno obratovanje industrije.

⁴⁰ Gospodarski vestnik (GV), 1. 1. 1954, str. 1–2, Razvojne črte industrije in obrti Slovenije.

⁴¹ Prav tam.

svoj namen dosegli le ukrepi za zmanjšanje porabe elektrike v gospodinjstvih in za ogrevanje peči v industriji. Rezultati ukrepov za večjo izrabo zmogljivosti pa so bili daleč od pričakovanj. Nič bolje se niso iztekla prizadevanja za začetek gradnje novih elektroenergetskih objektov. Za to ni bilo niti sredstev niti podpore zveznih organov. Zvezni svet za energetiko je zavrnil predlog za začetek graditve TE Šoštanj, kot tudi ni hotel dati podpore za študijske projekte, s katerimi bi projektanti Hidroelektroprojekta v Ljubljani proučili možnosti za graditev akumulacijskih hidroelektrarn v Sloveniji.⁴²

Do začetka petdesetih let so se v Sloveniji že sprijaznili z dejstvom, da večjih presenečenj pri odkrivanju novih zalog premoga v Sloveniji ni pričakovati.⁴³ Analiza premogovnih nahajališč je pokazala, da so bile »vidne, verjetne in možne« rezerve črnega premoga neznatne. Rezerve rjavih premogov so presegle 200 milijonov ton; največje so bile v premogovnikih Trbovlje in Zagorje, kjer bi jih po dotedanjem načinu lahko izkoriščali še najmanj 70 let. Najboljši izgledi so bili pri zalogah lignita, ki so jih ocenili vključno z možnimi količinami na več kot milijardo ton.⁴⁴ Kopneče zaloge premoga so zahtevale varčevanje in čim bolj smotrno porabo premoga slabše kakovosti. Kakovostnejši premog naj bi uporabljali le za nujno potrebne zadeve, bistveno pa bi povečali porabo lignita.⁴⁵ Ta in še podobne ugotovitve so velenjski bazen postavile v središče slovenske energetske in tudi širše razvojne politike. Njegova bogata nahajališča naj bi zagotovila dovolj električne energije za potrebe široke potrošnje, za potrebe metalurgije, kemične in ostale industrije kot tudi daljinsko preskrbo s plinom. Do konca leta 1950 so v Sloveniji poleg proučevanja možnosti za uporabo velenjskega lignita sprejeli predpise o kvaliteti premoga, ki je povečala možnosti za izrabo slabših vrst premoga.

V letih 1947 do 1950 so se v Sloveniji okrepila prizadevanja za varčevanje ter bolj smotrno porabo lesa za kurjavo. Pristojni organi so opozarjali, da lesa ni mogoče trošiti neomejeno, da z njim ne varčujejo tako, kot bi morali, in da je skrajno nesmotrno boljše vrste lesa nameniti za kurjavo.⁴⁶ Izračunali so, da je poraba precej večja od gozdnega prirastka in da je količina lesa, porabljenega za kurjavo, samo v nekaj letih trikrat presegla predvojno povprečje.⁴⁷ V svojih elaboratih so se zavzeli za sprejem načela trajnosti gozdnega gospodarstva, po katerem gozd »ne sme služiti le

⁴² ARS, fond Sveta Vlade LRS za energetiko in ekstraktivno industrijo (AS 245), šk. 1, Letno poročilo Sveta za energetiko in ekstraktivno industrijo vlade LRS.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Rezerve črnega premoga so bile ocenjene na 3.717.540 ton, rezerve rjavega premoga pa na 202.418.723 ton. Od tega je na premogovnika Trbovlje in Hrastnik odpadlo 2.687.900 ton oziroma 1.768.900 ton. Zaloge lignita so znašale 1.020.024.700 ton. Največ jih je bilo v Rudniku Velenje, kjer so vidne zaloge dosegale 11.570.000 ton, verjetne 413.500.000 t in možne 557.000.000 t. – ARS, AS 245, šk. 21, Analiza premogovnih rezerv v premogovnikih LRS, 1950.

⁴⁵ ARS, AS 245, šk. 17, Zapisnik konference pri zvezni upravi za napredek proizvodnje, 11. 7. 1950.

⁴⁶ SP, 4. 5. 1946, str. 5, Potreba štednje z lesom in racionalnega izkoriščanja odpadkov lesa.

⁴⁷ Pred drugo svetovno vojno je povprečno vsak Slovenec porabil 0,56 kubičnega metra drv, konec štiridesetih let pa že 1,25 kubičnega metra.

pridobivanju lesa, temveč mora služiti še drugim potrebam in koristim«. ⁴⁸ Predlagali so začetek načrtnega pogozdovanja in »umne eksploatacije«.

Problematika panoge 113 se je leta 1950 osredotočila na zemeljski plin. Republiški gospodarski svet je sklenil odpreti strokovno razpravo, v kateri naj bi najprej ugotovili, ali se lahko pri planiranju preskrbe z energijo računa s tem energetskega virom, potem pa pregledali možnosti proizvodnje zemeljskega plina v Lendavi in oskrbe s plinom industrije in široke porabe v Sloveniji. ⁴⁹ Svet za energetiko in ekstrativno industrijo je navezal stike s podjetjem v Lendavi in začel razgovore o izrabi plina s tega območja za potrebe industrije, prometa in tudi široke porabe. Obe strani sta soglašali, da je treba s pripravami pohiteti.

Graditev novih zmogljivosti in rast proizvodnje v letih 1947–1950

Po sprejemu prvega petletnega načrta se je graditev novih energetskih zmogljivosti zelo pospešila, velik obseg so dobile tudi naložbe za povečanje proizvodnje v obstoječih objektih in prenosnih omrežjih. Po letu 1948 pa se je obseg načrtne investicijske graditve omejil le na manjše število ključnih kapitalnih objektov zveznega pomena. V Sloveniji so bili to hidroelektrarne Medvode, Moste, Vuzenica in Mariborski otok, premogovnika Zagorje in Velenje ter Nafta Lendava. Izgradnji energetskih objektov je država namenila znaten del narodnega dohodka. ⁵⁰ Do leta 1950 je strmo naraščala tako proizvodnja elektrike kot tudi premoga in surove nafte. Zmanjšala se je le proizvodnja drv.

Leta 1947 je bil načrt zveznih investicij v elektrogospodarske objekte v Sloveniji precej bolj širokopotezen, kot je bil načrt republiških investicij. Do konca leta sta doživela številne popravke in nista bila izpolnjena. Najbolj so napredovala dela na elektrarnah, zgradili so tudi več kot 300 km daljnovodov in nekaj transformatorskih postaj. Pripravljeni so bili idejni osnutki projektov na Savi, Krki in Mislinji, ⁵¹ sprejeta je bila lokacija za TE Velenje II. Zvezna planska komisija je poleti 1948 sprejela nov investicijski načrt, v katerega je uvrstila le prioritete objekte zveznega pomena, med katerimi so bile tudi hidroelektrarne Mariborski otok, Moste, Vuzenica, TE Velenje, TP MB in še nekaj daljnovodov. Financiranje izgradnje na nekaterih objektih iz opuščenega investicijskega načrta za to leto pa je komisija prenesla v breme Ministrstva za industrijo in rudarstvo LRS. Slednje je največ denarnih in materialnih sredstev vložilo v graditev hidroelektrarn Medvode in Savica ter okoli 130 km daljnovodov s pripadajočimi transformatorskimi in razdelilnimi postajami. Zaradi zastojev pri nabavi tuje in tudi domače opreme je bilo treba investicijske načrte za leto 1949 med letom večkrat spremeniti. Da bi pospešili dela na največjih gradbiščih, jim je tudi republiški proračun namenil znatna sredstva. Preostala za to panogo določena

⁴⁸ ARS, AS 284, šk. 24, Osnovni problemi naše gozdne gospodarske politike.

⁴⁹ ARS, AS 245, šk. 17, Izkoriščanje zemeljskega plina iz Lendave, 10. 8. 1950.

⁵⁰ Razvoj privrede FNRJ. Beograd 1956, str. 133.

⁵¹ ARS, AS 284, šk. 4, Poročilo o pregledu Krke, Save in Savinje za idejni osnutek gospodarskega načrta, 7.–9. 11. 1947.

sredstva v tem letu so namenili obnovi daljnovodov in elektrifikaciji vasi. V leto 1950 je stopila Slovenija s 35 elektrarnami. Od novih sta do tega leta začeli z obratovanjem hidroelektrarni Mariborski otok (september 1948) in Savica (december 1949). Do leta 1950 je podjetje Elektroprenos zgradilo 350 km daljnovodov visoke napetosti, tako da mu je za izpolnitev petletnega načrta ostal le še DV 110 kV Velenje – Ljubljana.⁵² Največ jih je bilo zgrajenih oziroma priključenih na sistem leta 1948.⁵³ V tem in naslednjem letu je bilo zgrajeno tudi prenosno omrežje, ki je povežalo obe elektrarni na Soči s slovenskim elektroenergetskim sistemom.⁵⁴

Od leta 1945 naprej je proizvodnja električne energije v Sloveniji strmo naraščala. Po izračunih Planske komisije je leta 1946 znašala 439.800 MWh, 1947 leta 523.000 MWh, 1948 leta 866.560 MWh in 1949 leta 877.750 MWh.⁵⁵ Od tega je največji del električne energije prihajal iz hidroelektrarn.

Za panogo 112 je plan zveznih investicij za leto 1947 predvidel sredstva za racionalizacije, rekonstrukcije, raziskovalna dela in graditev stanovanj⁵⁶ ter uvoz različne opreme iz Madžarske in Italije.⁵⁷ Republiški plan je največ sredstev namenil odpiranju rudnika lignita Globoko pri Brežicah. Leta 1948 so v zveznem investicijskem planu ostali le še vsi trije zasavski rudniki rjavega premoga. Zato pa je bil republiški plan zelo široko zastavljen, saj je naložbam v rudarstvo namenil 29 odstotkov vseh industrijskih investicij. Od tega največ za rudnik Velenje, za katerega so bili že izdelani regulacijski in investicijski elaborati za zgraditev novega izvoznega jaška in naprav za začetek delovanja nove termoelektrarne. V načrtu je bila tudi izgradnja kemičnega kombinata za predelavo lignita in proizvodnjo plina.⁵⁸ Tako kot v preteklem tudi v tem letu predvidena dela niso bila do kraja uresničena, v Velenju in še v nekaterih premogovnikih pa tudi slabo opravljena. Leta 1949 je med slovenskimi premogovniki pravico do črpanja razvojnih sredstev dobil le rudnik v Velenju. Že začeta dela v

⁵² SP, 11. 4. 1950, str. 1, V Sloveniji naj bi že letos izpolnili petletni plan gradnje daljnovodov.

⁵³ Leta 1948 so bili dograjeni DV 110 kV Dravograd-Maribor-Pekre, Laško-Velenje, Črnuče-Radovljica in Laško-Trbovlje. Med večjimi sta bila v leta 1949 na sistem priključena visokonapetostna daljnovoda TE Šoštanj- RTP Kleče in Dravograd-Maribor.

⁵⁴ Leta 1948 je bil dograjen DV HE Plave-TP Kromberk ter novi odsek DV 110 kV Gorjansko-Sežana, leta 1949 pa DV 110 kV HE Doblar-Godešič in DV 35 kV HE Plužna – Idrija. V tem letu je DV 60 kV povezal HE Plave in HE Doblar.

⁵⁵ ARS, AS 284, šk. 45, Proizvodnja in potrošnja električne energije v LRS 1939–1951.

⁵⁶ ARS, AS 226, šk. 20, Investicije v premogovnike Slovenije za leto 1947.

⁵⁷ ARS, AS 284, šk. 32, Plan investicijskih obvez za leto 1947.

⁵⁸ Februarja 1948 je republiška vlada dobila poročilo ing. Borisa Lavrenčiča o rezultatih dela na investicijskem projektu za izkoriščanje lignita v Velenju. Do takrat si je Lavrenčič skupaj s kolegom iz Zavoda za industrijska raziskovanja najprej v Frankfurtu, nato pa še v Mostu v Sudetih, ogledal delovanje tlačnih generatorjev nemške družbe Lurgi, ki so bili najbolj primerni za pridobivanje plina iz slabših vrst premoga. Po vrnitvi je Ministrstvo za industrijo in rudarstvo sklicalo konferenco, kjer je Lavrenčič pred povabljenimi strokovnjaki predstavil elaborat, v katerem je predlagal, da bi v prvi fazi zgradili daljinsko plinaro s plinskim daljnovodom preko Celja do Strnišča. Večina udeležencev je po sestanku poslala pismene ocene, s katerimi so potrdili upravičenost projekta. Po tem so sklicali drugi sestanek, na katerem so udeleženci podprli predlog o povezavi s tujimi partnerji in o izvedbi preizkusa primernosti velenjskega lignita za uplinjevanje v omenjenem podjetju v Sudetih. Februarja 1948 je bila sprejeta tudi lokacija za graditev TE Velenje II in za Kemični kombinat Velenje.

preostalih premogovnikih pa je bilo treba upočasniti ali zaustaviti. Šele leta 1950 so se možnosti za pridobitev investicijskih kreditov izboljšale. V tem letu je investicijski načrt glavne direkcije za premog LRS znašal okoli 2000 milijonov din.⁵⁹

Kljub temu da načrtovane količine premoga v posameznih letih niso bile dosežene, so slovenski premogovniki vsako leto povečali obseg proizvodnje. Leta 1949 je znašala 2,702.690 ton, od tega je bilo črnega premoga 4820 ton, rjavega 2,223.470 ton in lignita 474.400 ton. Naslednje leto je skupna proizvodnja dosegla 2,833.860 ton.⁶⁰

Leta 1950 je Planska komisija LRS izdelala program razvoja slovenskih premogovnikov v naslednjih letih.⁶¹ Zaradi velikih zalog in »mnogovrstnih možnosti za njihovo izkoriščanje« je bilo njegovo težišče na izkoriščanju lignita v Velenju. Kot »perspektivna« sta bila ocenjena premogovnika v Hrastniku in Zagorju. Nadaljevanje proizvodnje v Trbovljah, Senovem in Zabukovici je bilo pogojeno s posodobitvijo separacije in z dokončanjem še drugih že začelih naložb. V preostalih premogovnikih pa so bile zaloge skorajda že izčrpane, zato njihova proizvodnja ni bila več utemeljena.

Prvi vsedržavni petletni plan je določil zelo visoko izkoriščanje slovenskih gozdov, saj je njegov delež znašal 15,5 odstotka od celotnega državnega plana, kar je bila glede na gozdne površine v Sloveniji in njene zaloge visoka obremenitev. V naslednjih dveh letih je morala Slovenija zaradi izvoznih potreb odstotek poseka še povečati. Po opravljenih izračunih je bilo v letih 1947 do 1949 v Sloveniji posekano preko 18 milijonov kubičnih metrov lesa, pri čemer je v teh letih gozdni prirast znašal samo 7,5 milijona kubičnih metrov. Zaradi prevelikega poseka se je zaloga lesa, ki so jo ugotovili leta 1947, zmanjšala za 10 odstotkov.⁶²

Tabela 3: Posek za plansko distribucijo povprečno na 1 hektar gozdne površine po posameznih republikah v letih 1947–1949 v kubičnih metrih⁶³

Ljudska republika	1947	1948	1949
Srbija	0,44	1,27	0,97
Hrvaška	1,09	1,41	2,02
Slovenija	2,31	3,25	3,61
Bosna in Hercegovina	1,07	1,40	1,83
Makedonija	0,11	0,15	0,22
Črna gora	0,35	0,42	0,47
FLRJ povprečno	0,93	1,49	1,88

⁵⁹ ARS, AS 245, šk. 14, Izvršitev plana financiranja investicij za leto 1950, 15. 6. 1951.

⁶⁰ ARS, AS 226, šk. 150, Poročilo o proizvodnji za leto 1950.

⁶¹ ARS, AS 284, šk. 43, Rudarstvo LRS, 1950.

⁶² Od kapitalizma, str. 337–338.

⁶³ Prav tam, str. 338.

Proizvodnja drv je bila leta 1947 še enkrat večja kot v preteklem letu. V naslednjih treh letih pa se je zmanjšala.⁶⁴ Zaradi ponavljajočih se težav pri oskrbi kuriva za zimo so leta 1948 k pripravi drv pritegnili množične organizacije, ki so s pomočjo delovnih brigad prevzele vsa dela pri pripravi in prevozu lesa za kurjavo za posamezna industrijska središča, podjetja in ustanove.

V edinem slovenskem podjetju industrije nafte Nafta Lendava, ki je vse obravnavano obdobje spadalo pod zvezno upravo, so načrtovali, da bodo v času prve petletke glavnino potrebne opreme za pridobivanje surove nafte dobili iz vzhodnih socialističnih držav, naprave za globinsko vrtanje pa tudi iz ZDA. Ta pričakovanja se niso uresničila. Iz vzhodnih držav so do poletja prejeli le nekaj nepopolnih in zarjavelih vrtalnih garnitur, ki so jih gnali izrabljeni tankovski motorji. Po resoluciji Informbiroja so sicer dobili nekaj strojev, naprav in motorjev iz ČSSR, ki pa so se zaradi jeklenih opilkov v najobčutljivejših delih strojev hitro pokvarili. Tudi uvoženo orodje se je zaradi slabega materiala izkazalo za neuporabno. Tako so v tem času težave s strojno opremo reševali z uvozom iz Italije.⁶⁵ Zvezno ministrstvo za rudarstvo je znatna sredstva predvidelo tudi za graditev proizvodnih objektov v Lendavi. Po začetni vnemi se je leta 1949 obseg teh del zelo omejil. Ustavila so se tudi raziskovalna vrtanja v Prekmurju. Šele leta 1950 se je investicijska graditev znova pospešila.⁶⁶

Od leta 1947 naprej je bila proizvodnja surove nafte v Sloveniji vsako leto večja. 1947 je znašala 669 ton, leta 1948 se je povečala na 943 in leta 1949 na 2171 ton.⁶⁷ Leta 1950 je bil tudi na proizvodnem področju napravljen velik korak naprej. Podjetje Nafta Lendava je v prvem polletju prvič prekoračilo proizvodni plan. Avgusta je iz vrtalne sonde št. 77 prvič brizgnila nafta. V Petišovcih so do konca septembra proizvodnji izročili toliko vrtin kot prej tri leta skupaj in tudi načrpali surove nafte osemkrat več kot leta 1945. Do konca leta 1950 so skupaj načrpali 4782 ton surove nafte, kar je predstavljalo štiriodstotni delež v skupni rudarski proizvodnji LRS.

Leta 1949 je podjetju v Lendavi uspelo zajeti tudi zemeljski plin, ki je vseboval poleg metana še etan, propan, butan in gazolin. S pomočjo domačih strokovnjakov je izdelalo napravo za izločitev teh plinov.⁶⁸ Leta 1950 je podjetje na področju predelave zemeljskega plina doseglo nov uspeh. Z napravami za degazolinažo je začelo pridobivati utekočinjeni butan. V Sloveniji so leta 1950 proizvedli skupaj 9290 kubičnih metrov plina.

⁶⁴ Leta 1947 je proizvodnja drv za kurjavo znašala 73.359 kubičnih metrov, leta 1948 je bila 41.260, leta 1949 je bila 54.841 in leta 1951 48.560 kubičnih metrov. – ARS, AS 1136, šk. 52, Mesečni statistični pregled LRS, 1/1953.

⁶⁵ SP, 25. 8. 1949, str. 1, Zmagovita rast naše mlade industrije nafte.

⁶⁶ Investicijski načrt podjetja Nafta Lendava za leto 1950 je obsegal graditev zbirnih postaj, gazolinke, kompresorske in telefonske centrale, več montažnih hal, velikega naftnega rezervoarja v Murskem Središču, več kilometrov naftovodov, visokonapetostne vode, industrijski tir in še več manjših objektov.

⁶⁷ ARS, AS 1136, šk. 52, Mesečni statistični pregled LRS, 1/1953, str. 35.

⁶⁸ SP, 25. 8. 1949, str. 1, Zmagovita rast naše mlade industrije nafte.

Organizacija, poslovanje, tuji vzgledi in povezave

Povsem drugačen odnos, kot ga je imela pri materialni obnovi, je pokazala oblast na področju gospodarske organiziranosti in poslovanja. Stare oblike in načine je hotela čim prej odstraniti in jih nadomestiti z novimi, ki so ustrezali njeni revolucionarni naravi. Pri tem ni iskala kompromisov niti ni izbirala sredstev. Takoj po vojni je energetska podjetja, ki so bila v rokah domačih ali tujih zasebnih delniških družb, na različne načine podržavila. Ta podjetja so bila potem preoblikovana v državna gospodarska podjetja, ki so glede na svoj pomen že leta 1946 postala podjetja splošno državnega, republiškega in lokalnega pomena. Pristojna ministrstva oziroma direkcije so podjetja upravljala na administrativen in centralističen način.

Oktober 1945 je federalna vlada ustanovila podjetje Državne elektrarne Slovenije (DES) s sedežem v Ljubljani, ki je prevzelo izvajanje načrtne elektrifikacije in še vse druge elektroenergetske dejavnosti na vsem ozemlju LRS. Najprej je prevzelo premoženje KDE, potem pa je postopoma priključilo še druga podjetja. Elektrarna Fala je do prve nacionalizacije ostala izven neposredne uprave DES, je pa svoje obratovanje povsem podredila njenim zahtevam. Od leta 1946 pa so organiziranost slovenskega elektrogospodarstva določali v Beogradu. Nekaj časa so se slovenski zastopniki še upirali popolni centralizaciji. Na konferenci konec aprila 1946 so glasovali proti ustanovitvi Zvezne uprave za elektrogospodarstvo (UPEL), ker so menili, da razmere za to še niso primerne. Po njihovih besedah naj bi ustanovitev zvezne uprave dobila »svojo življenjsko upravičenost šele po daljši razvojni dobi, ko bo po vseh narodnih republikah elektrifikacija že prešla v štadij republikanske elektrifikacije«. ⁶⁹ Julija 1946 so bila vsa večja slovenska podjetja v panogi 111 proglašena za podjetja splošno državnega pomena. Oktobra 1946 je bila z odločbo zveznega ministrstva za industrijo ustanovljena glavna uprava za elektriško gospodarstvo (UPEL) s sedežem v Zagrebu, ki je upravljalo tudi s slovenskimi zmogljivostmi. Istočasno je to zvezno ministrstvo ustanovilo podjetje za elektrifikacijo zahoda (Elektrozapad) v Zagrebu, ki je upravljalo tudi z električnimi napravami zveznega pomena v Sloveniji. 19. novembra 1946 so razdelili naprave med DES in Elektrozapadom, ki je obdržal vse najpomembnejše zmogljivosti. Ta organizacijska oblika se je kmalu pokazala kot prezigodnja, zato je po devetih mesecih podjetje prešlo v likvidacijo, ki je trajala več let. Po ukinitvi podjetja Elektrozapad sta bili na ozemlju Slovenije ustanovljeni dve podjetji: Elektro Ljubljana, ki je imelo svoj sedež najprej v Mariboru in nato v Ljubljani, ter Podjetje za razdeljevanje električne energije s sedežem v Ljubljani. Leta 1950 je elektrogospodarstvo v celoti prešlo pod republiško pristojnost. Takrat je bilo v njegovi sestavi pet elektrarn in tri mehanične delavnice. Ustanovljeni sta bili dve direkciji in svet za energetiko in ekstraktivno industrijo.

Izven matičnega ozemlja je še ostala Cona B STO. Na tem območju je do leta 1949 vso skrb za omrežje obdržal SELVEG. Nato je OLO Koper za vzdrževanje niz-

⁶⁹ ARS, AS 284, f. 3, Poročilo o konferenci energetskih strokovnjakov FLRJ v Beogradu, 29. 4. do 5. 5. 1946.

konapetostnega omrežja ustanovil svoje podjetje ELTE, srednje napetostno omrežje pa je do konca te cone še vzdrževalo italijansko podjetje iz Trsta.

Leta 1945 je rudarski oddelek Ministrstva za industrijo in rudarstvo Narodne vlade Slovenije še lahko razdeljeval premog manjšim potrošnikom. Od januarja leta 1946 pa je z vsem nakopanim premogom v državi razpolagalo edino zvezno ministrstvo za industrijo in rudarstvo. Postalo je glavna centrala za delitev premoga načrtovanim interesentom v posameznih republikah. V tem letu so vsi pomembnejši premogovniki prišli pod zvezno pristojnost, bili potem nekaj časa pod republiško, leta 1949 prišli pod zvezno republiško ministrstvo za rudarstvo, leta 1950 pa je upravo nad 14 premogovniškimi podjetji in Centralno rudarsko delavnico v Trbovljah prevzelo Ministrstvo za rudarstvo LRS. V tem letu so si premogovniki brez uspeha prizadevali, da bi termoelektrarne, ki so uporabljale njihov premog, izločili iz elektroenergetske sestave in jih priključili posameznim rudarskim podjetjem.

Naftna polja pri Dolnji Lendavi so leta 1945 prišla pod upravo Kombinata za nafto iz Zagreba. Nad objekti v Petišovcih je bila junija 1946 uvedena začasna državna uprava, tri mesece kasneje pa so prišli v državno last. Julija tega leta je bilo podjetje Nafta Lendava proglašeno za podjetja splošno državnega pomena, ki je kot tako ostalo tudi po decentralizaciji leta 1950.

Za izvedbo proizvodnega načrta na področju gozdarstva je bila leta 1945 ustanovljena Komisija za izdelavo drv in lesa. Januarja 1946 je njeno nalogo prevzelo državno gozdno in lesnoindustrijsko podjetje LES, ki je državne gozdove upravljalo, gojilo in izkoriščalo s pomočjo 22 državnih gozdnih uprav. Te so bile v naslednjem letu preoblikovane v manjše število gozdnih gospodarskih podjetij.

V času planske ureditve ekonomski odnosi med energetske in drugimi podjetji in ustanovami niso bili vzpostavljeni. Cene energetskih virov so bile predpisane oziroma normirane za vso državo. Vsa sredstva za prodano električno energijo so zbirali na skupnem računu, iz katerega so potem posameznim elektrogospodarskim podjetjem po predvidenih dispozicijah in v skladu z doseženo izpolnitvijo družbenega plana nakazovali sredstva za pokrivanje predvidenih stroškov. Ti so obsegali sredstva za plačilni fond, za materialne izdatke, za storitve ter amortizacijo oziroma investicijsko vzdrževanje. Januarja 1946 so DES predpisale enotno tarifo za prodajo električne energije v Sloveniji.⁷⁰ Z novo tarifo leta 1947 so se cene električne energije povečale za okoli 10 odstotkov.⁷¹

V času obnove so si partijski ideologi in gospodarski načrtovalci prizadevali, da bi v čim večji meri sledili sovjetskemu zgledom. To je še zlasti veljalo za »veliko vlogo, ki jo mora imeti elektrika v razvoju proizvodjalnih sil« in pri elektrifikaciji podeželja, ki je

⁷⁰ Tarifa je bila razdeljena na dva dela, na splošno tarifo, ki je zajemala mali odjem, in na industrijsko tarifo. Splošna tarifa ni zajemala posebnih odjemalcev, s katerimi so bile sklenjene posamične dobavne pogodbe.

⁷¹ Ukinjena je bila cena za nočno porabo in sezonska tarifa. Z novo tarifo je bila spremenjena razvrstitev odjemalcev v skupine. Skupina drobnih odjemalcev je bila ukinjena, v drugih skupinah pa sta bili vpeljeni nižja in višja tarifa. Na začetku leta 1948 so bile tarife le malenkost spremenjene.

v Sovjetski zvezi dobila značaj vseljidskega gibanja.⁷² Poudarjali so, da so v Sovjetski zvezi najprej ustanovili državno komisijo za elektrifikacijo, ki je poskrbela, da so bile velike hidroelektrarne zgrajene, še preden se je začela prva petletka. Z zagotovitvijo zadostne količine električne energije je bil izpolnjen najpomembnejši pogoj za začetek pospešene industrializacije.

V skladu z ideološkimi razlogi so se podjetja skupaj s pristojnimi ministrstvi trudila, da bi v vzhodnih socialističnih državah sklenila pogodbe za uvoz strojev, rezervnih delov in še drugega materiala, ki je bil potreben za vzdrževanje tekoče proizvodnje, odpiranje novih izkopov in naftnih vrtin. Po prekinutvi že sklenjenih trgovinskih in investicijskih pogodb s temi državami v letih 1948 in 1949 je bilo treba poiskati nove partnerje v zahodnih državah kapitalističnega sveta in se v večji meri povezati z domačo industrijo. Izvoz slovenskih energetskih virov v tujino je bil do konca načrtnega obdobja še zelo omejen. HE Možnica je redno oskrbovala italijanski rudnik Rajbelj, ki pa dobavljenega toka ni hotel plačevati.⁷³ V sosednjo Avstrijo je Slovenija preko Jugometala Beograd izvozila nekaj velenjskega lignita in trboveljskega rjavega premoga.

V jugoslovanskem planskem sistemu, ki se je začel vzpostavljati v letih 1945–1946, je dobilo slovenske energetske gospodarstvo vlogo aktivnega izvoznika oziroma glavnega proizvajalca. To je pomenilo, da je moralo del proizvodnje odstopati porabnikom v drugih republikah. Sosednji Hrvaški, ki je s Slovenijo predstavljala enoten elektroenergetski sistem, je vsako leto zagotavljala določene količine električne energije.⁷⁴ Z njenimi predstavniki je večkrat razpravljala o možnostih za skupno izrabo vodotoka Kolpe za energetske namene. Poleg lesa je drugim republikam dobavljala določene količine premoga. Največ v prvih dveh povojnih letih, ko je v Hrvaško, Srbijo in Vojvodino izvozila skoraj tretjino nakopanega premoga.⁷⁵

Jože Prinčič

HIGH-PRIORITY ELECTRIFICATION: THE FOUNDATION OF SLOVENIAN ENERGY STRATEGY DURING THE RESTORATION AND CENTRALLY-PLANNED SYSTEM (1945-1950)

S u m m a r y

After the end of World War II the general opinion in Yugoslavia was that Yugoslav energy resources are considerable and diverse, which is why the decision that energy industry should become the foundation for high-priority industrialisation seemed more than obvious. The first five-year economic plan foresaw a steep increase in the production of all major energy products – i.e. electricity, coal and oil

⁷² SP, 14. 11.1946, str. 3, Elektrifikacija vasi v Sovjetski zvezi leta 1947.

⁷³ ARS, AS 247, šk. 46, Poročilo, 11. 1. 1952.

⁷⁴ Leta 1947 je Slovenija zagotovila Hrvaški 8,95 % proizvedene količine elektrike, leta 1948 je poslala 18,21 in leta 1949 je poslala 21,2 % proizvedene elektrike. – ARS, AS 284, šk. 45, Proizvodnja in potrošnja električne energije v Sloveniji 1939–1951.

⁷⁵ Leta 1946 je Slovenija Hrvaški dobavila 14,8 %, Srbiji 8,7 %, Vojvodini 3,84 % in Makedoniji 0,11 % od skupne količine nakopanega premoga.

– and provided for a more rational use of these products. Decreased production as well as use was only planned for wood used as fuel. In line with the Soviet model, among all the individual energy industries the economy planners gave complete priority to the development of electricity economy. They included it among the basic or leading industries, enabling the acceleration of the whole economic and social development, ensuring the guidance of this development, and allowing for the gathering of the material and monetary resources required for the general and special social needs. The »battle for coal«, which played a major role in the realisation of the production plans in the other economic sectors, was also seen as very important.

Because of the economic blockade of the Soviet Union and other eastern socialist states as well as due to numerous internal problems, the goals of the first five-year plan remained unrealised. Due to the delays involved in the construction of energy facilities the insufficient supply of all energy resources was becoming increasingly problematic. These and other issues that surfaced until the beginning of the 1950s revealed that energy problems were significantly more complex and interrelated as had been apparent in the first year after the war.

1.01
Prejeto 2. 9. 2013

UDK: 665.612(497.4)"1990/2004"

Aleksander Lorenčič*

Razvoj naftno-plinskega gospodarstva v Sloveniji**

IZVLEČEK

V članku avtor predstavlja naftno-plinsko gospodarstvo, položaj in vlogo te energetske panoge v Sloveniji. Slovenija ne proizvaja surove nafte in plina, saj vse potrebne količine v celoti uvažja. Proizvodnja v Sloveniji (severovzhodni), kjer je do leta 2000 obratovala rafinerija (Lendava), je simbolična. Proizvajamo le metanol iz uvoženega zemeljskega plina, za Slovenijo pa sta pomembna dva naftovoda. Raziskave in pridobivanje surove nafte imajo sicer v Sloveniji večdesetletno tradicijo, a so se naftovodi uspešno razvijali predvsem do leta 1963, ko je bil ukinjen zvezni sklad za raziskave za pridobivanje nafte in plina. Članek med drugim osvetli strukturo porabe končne energije, kjer največji delež pripada tekočim gorivom, sledi pa jim zemeljski plin. Slovensko tržišče tekočih goriv in zemeljskega plina je relativno majhno, je pa ena od značilnosti slovenskega tržišča tekočih goriv dovolj veliko število sodobnih in ekološko osveščenih bencinskih servisov.

Ključne besede: Slovenija, gospodarstvo, energetika, tekoča goriva, nafta, zemeljski plin, premogovništvo, elektrogospodarstvo

ABSTRACT

DEVELOPMENT OF OIL AND GAS ECONOMY IN SLOVENIA

In the following article the author presents oil and gas economy, the position and role of this energy industry in Slovenia. Slovenia does not produce crude oil and gas and imports all of the required quantities. Production in the northeast of Slovenia, where the Lendava refinery operated until the year 2000, is symbolic. Slovenia only produces methanol from the imported natural gas, and two oil pipelines are relevant for this country. Even though crude oil production and research in this area has a tradition in Slovenia, lasting for several decades, these fields had been developed especially until 1963, when the federal fund for research in the field of crude oil and gas production was abolished. Among other issues the article also focuses on the structure of final energy consumption, where liquid fuels represent the largest percentage, followed by natural gas. The Slovenian market for liquid fuels and natural gas is relatively small. However, one of the characteristics of

* dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; aleksander.lorencic@inz.si

** Članek je nastal v okviru Projekta št. J6 – 4017, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget Slovenian Research Agency (project No. J6-4017).

the Slovenian liquid fuels market is a sufficient number of modern and ecologically-aware filling stations.

Keywords: Slovenia, economy, energy industry, liquid fuels, oil, natural gas, coal industry, electricity industry

Položaj energetskega gospodarstva na začetku devetdesetih let minulega stoletja

Kakovostna prenova slovenskega gospodarstva je bila leta 1990 eno od osrednjih področij v strategiji razvoja Slovenije. S konkurenčnim usposabljanjem slovenskega gospodarstva in njegovo razvojno prenovo je bilo tesno povezano tudi reševanje problemov na področju energetike in onesneževanja okolja.¹ Že junija leta 1990 je vlada sklenila, da bo država pri energetiki na poslovni ravni obvladovala interese preko javnega podjetja za oskrbo Slovenije z energijo, to pa bo opravljalo le tiste dejavnosti, ki jih je treba obvladovati neposredno (vodenje sistema, nabave in prenos električne energije, večje vodne elektrarne) oziroma posredno (distribucija, transport plina in drugo), sicer pa naj bi javno podjetje vplivalo na energetske gospodarstvo z naložbami in upravljaljskimi pravicami na podlagi kapitalskega deleža. Predvideno je bilo, da bodo za znatni del dejavnosti energetskega sektorja ustvarjene takšne razmere gospodarjenja, da bodo naložbe osnovane na realnem interesu. Vlada je še ocenila, da bosta zaradi stanja potrebni začasno subvencioniranje proizvodnje premoga in prilagoditveno subvencioniranje nekaterih vrst porabnikov (gospodinjstva, delno tudi veliki odjemalci). Jasno je bilo, kot je ugotavljala vlada, da se slovensko gospodarstvo brez ustrezno razvite gospodarske infrastrukture ne more učinkovito vključevati v razvojne procese Evrope 92.²

V elektrogospodarstvo in premogovništvo (EGP) je bil prenesen del problemov ostalega gospodarstva, tudi s podcenjeno energijo. Od lastnih slabosti se je v EGP nakopičila kar tretjina vseh izgub v gospodarstvu. Primanjkljaj je jeseni leta 1990 znašal približno 200 milijonov nemških mark oziroma 1400 milijonov dinarjev. Vlada je uvajala potrebne spremembe postopno in je v mejah svojih pristojnosti ter odgovornosti blažila najhujše vzporedne probleme – med drugim tudi s preprečevanjem stečajev. V tem času je bil ustavljen oziroma je prenehal obratovati rudnik urana Žirovski vrh, in sicer zaradi izjemno visoke razlike med lastnimi proizvodnimi stroški in realno tržno vrednostjo. Tudi sicer so premogovniki v tem času obratovali z znižanim obsegom, ker so se zmanjšale potrebe po premogu. Kot je predvidevala vlada jeseni leta

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Vlada Republike Slovenije (AS 223), šk. 4872, 29. seja IS, 24. 10. 1990. Ocena stanja v gospodarstvu Republike Slovenije s predlogi ukrepov za ureditev razmer na posameznih področjih, str. 13.

² ARS, AS 223, šk. 48767, 8. seja IS SRS, 26.6. 1990. Programske usmeritve IS SRS, str. 19–20.

1990, naj bi bilo v nadaljnjih letih možno izkoristiti dotedanje premogovnike in proizvajati potrebne količine premoga z manjšimi stroški kot do tedaj – delno na osnovi reorganizacije, in to posebej v rudnikih rjavega premoga.³ Z odlokom o ustanovitvi javnih podjetij leta 1990 se je pričelo prilagajanje elektrogospodarstva, predvsem z željo, da bi bilo slednje bolj usmerjeno k zadovoljevanju realnih potreb prebivalcev in gospodarstva kot v ekstenzivno rast. Zmanjševanje in ustalitev porabe električne energije je posebno pri velikih porabnikih omogočalo investicijski predah, kjer se je dala prednost naložbam za manjše onesnaževanje. Vlada je prav tako umikala nekatere načrtovane naložbe v elektarne in je s tem zmanjševala zahteve po naložbenih sredstvih za energetiko. Jeseni leta 1990 si je zadala cilj, da do konca istega leta izbere takšne lastninske in upravne ureditve, ki bi dopuščale čim več podjetnosti in inovativnosti ter hkrati zagotavljale zanesljivo oskrbo z vsemi oblikami energije.⁴ V dokumentu Razvojna politika Slovenije na začetku 90. let je bila opredeljena tudi strategija v elektrogospodarstvu. Gospodarska strategija v energetiki naj bi v tem času upoštevala realno gospodarsko in družbeno učinkovitost porabljene energije in možnosti ter omejitve za iskanje najugodnejših razmerij med energetiko in preostalim gospodarstvom, se pravi na tržni odnosih.⁵ Proizvodnja električne energije v elektroenergetskem sistemu Republike Slovenije je v prvih devetih mesecih leta 1990 znašala 6. 829 GWh, kar je bilo 0, 1 odstotka manj kot v enakem obdobju leta 1989. V prvih devetih mesecih leta 1990 smo nakopali 1. 032. 981 ton rjavega premoga, kar je bilo za dobrih 17 odstotkov manj kot leto poprej, povečeval pa se je delež nakopanega lignita. Elektrogospodarstvo in premogovništvo sta imela v prvih devetih mesecih leta 1990 za 2. 584 milijonov dinarjev nekrute izgube, zato je bila tudi likvidnostna situacija omenjenih panogah slaba. V dejavnostih proizvodnje prometa in prometa z naftnimi derivati in zemeljskim plinom pa ni bilo izgub pri poslovanju.⁶ Iz poročila o izvajanju energetske bilance Slovenije za leto 1991 je razvidno, da smo v letu 1991 porabili 5, 2 odstotka manj energije kot leta 1990, od tega v industriji 10, 3 odstotka manj energije (znižanje industrijske proizvodnje), v prometu 8 odstotkov manj (slaba turistična sezona, padec prometne dejavnosti), ostala poraba pa je bila za 4 odstotke večja. Energetska odvisnost Slovenije v letu 1991 je bila za 18, 5 odstotka večja kot leta 1990. Uporabniki so porabili v letu 1991 9. 242 GWh električne energije (6,6 odstotka manj kot v letu 1990), 3. 930 tisoč ton lignita (13, 3 odstotka manj kot v letu 1990), 1. 457 tisoč ton rjavega premoga (6, 7 odstotka manj kot v letu 1990), 15, 5 tisoč ton antracita (50, 3 odstotka manj kot v letu 1990), 0, 6 tisoč ton črnega premoga, kar je pomenilo enako kot leto poprej, 55 tisoč koksa (20, 5 odstotka manj kot v letu 1990), 837 milijonov Sm³ zemeljskega plina oziroma 5 odstotkov manj kot leta 1990, 2. 077 tisoč ton naf-

³ ARS, AS 223, šk. 4872, 29. seja IS, 24. 10. 1990. Ocena stanja v gospodarstvu Republike Slovenije s predlogi ukrepov za ureditev razmer na posameznih področjih, str. 13.

⁴ Prav tam, str. 14.

⁵ Razvojna politika Slovenije na začetku 90. let. IS RS, Ljubljana, 11. 2. 1991, str. 15.

⁶ Ocena gospodarskega stanja v Republiki Sloveniji v letu 1990. Zavod RS za družbeno planiranje, nov. 1990, str. 27.

tnih derivatov (6 odstotkov več kot v letu 1990), 8. 594 TJ daljinske toplote (15, 3 odstotka več kot leta 1990 in 11. 415 TJ lesa in lesnih odpadkov).⁷

V letu 1992 je bila poraba končne energije v Sloveniji za 3, 6 odstotka manjša kot v letu 1991, v industriji za 12 odstotkov, povečala pa se je v prometu za približno 4 odstotke in ostala poraba za 1, 6 odstotka. proizvodnja v hidroelektrarnah je bila v letu 1992 nižja za 5, 8 odstotka, v termoelektrarnah pa je bila višja za 0, 1 odstotka. Za elektroenergetska podjetja je bil glavni problem poslovanje z izgubo, po principu zbirne bilance so znašale izgube elektroenergetskega sistema v letu 1992 41, 6 milijarde SIT, po principu konsolidiranega prikaza pa 21, 5 milijarde SIT. V letu 1992 je bilo več kot 50 odstotkov proračunskih sredstev za energetska infrastrukturo namenjeno racionalni rabi energije (male hidrocentrale), približno tretjina pa ekološki sanaciji in zapiranju rudnikov. V smislu prestrukturiranja energetskega sistema je bil naravnani tudi proračun za leto 1993. Tretjina sredstev za investicije v energetiko je bila namenjena ekološki sanaciji, četrtnina za ekološke čiste vire (HE Vrhovo in male hidrocentrale), ostala sredstva pa so bila namenjena investicijskemu vzdrževanju, rekonstrukcijam in zapiranju rudnikov. V tem obdobju je začela obratovati hidroelektrarna Golica, prav tako pa je aprila leta 1993 Evropska banka za obnovo in razvoj Dravskim elektrarnam Maribor odobrila posojila za obnovo v višini 142, 6 milijona nemških mark. Investiranje v energetska infrastrukturo se je financiralo tudi s povečanjem cene električne energije.⁸ Energetska bilanca za leto 1994 je predvidevala 4, 9-odstotno letno rast skupne proizvodnje elektrike. Prišlo je do občutnega povečanja hidroenergije in jedrske energije, zmanjšala pa se je proizvodnja termo energije.⁹ V letu 1995 se je glede na leto poprej precej zmanjšala proizvodnja rjavega premoga. Medtem ko se je pridobivanje rjavega premoga zaradi začetka zapiranja rudnikov Zagorje, Senovo in Kanižarica kot tudi zaradi zmanjšanja povpraševanja, zmanjševalo, proizvodnja lignita pa se je povečevala. Razlogi za to so bili v dejstvu, da se je pri proizvodnji lignita dosegalo solidno produktivnost in konkurenčnost. Po drugi strani pa je bila na četrtem bloku šoštanjske termoelektrarne, kjer so za gorivo uporabljali velenjski lignit, uspešno dokončana izgradnja odžvepljevalne naprave in prvi preizkusi so pokazali, da je odlično opravljala svojo funkcijo.¹⁰ Proizvodnja premoga se je zmanjšala tudi v letu 1996. Po le majhnem znižanju proizvodnje električne energije v letu 1995 je tudi v letu 1996 prišlo do znižanja. Slednje je bilo v večji meri posledica daljšega in temeljitejšega rednega letnega remonta JE Krško (zmanjšanje proizvodnje za 11 odstotkov).¹¹

⁷ Ocena gospodarskega in socialnega razvoja Slovenije v letih 1991 in 1992 (Majska analiza). ZMAR, Delovni zvezek, št. 2, 1992, str. 17.

⁸ Gospodarska gibanja v Sloveniji leta 1993 in perspektive do leta 1997 (Pomladansko poročilo). ZMAR, Delovni zvezek, št. 8, 1993, str. 16.

⁹ Analiza gospodarskih gibanj v Sloveniji v letu 1994 s projekcijo razvoja v letu 1995 (Jesensko poročilo). ZMAR, Delovni zvezek, št. 10, 1994, str. 11.

¹⁰ Analiza gospodarskih gibanj v Sloveniji v letu 1995 s projekcijo razvoja v letu 1996 (Jesensko poročilo). UMAR, Delovni zvezek, št. 6, 1995, str. 6–7.

¹¹ Analiza gospodarskih gibanj v Sloveniji leta 1996 s ciljno projekcijo razvoja do leta 2000 (Pomladansko poročilo). UMAR, Delovni zvezek, št. 1, 1996, str. 18–19.

Razvoj naftno-plinskega gospodarstva v Sloveniji

Za boljše razumevanje je smiselno opredeliti pojem naftno-plinskega gospodarstva in goriva, ki ju štejemo v to področje. Med tekoča goriva po navadi strokovnjaki uvrščajo utekočinjeni naftni plin, motorni bencin, aviobencin, letalski petrolej, petrolej za motorje, petrolej za peči, dizelsko gorivo, kurilno olje ekstra lahko, kurilno olje srednje, biodizel, bioetanol, metanol in utekočinjen vodik. Plinasta goriva, do katerih se mora Slovenija po mnenju stroke posebej dolgoročno razvojno opredeliti, pa so zemeljski plin, komprimiran zemeljski plin in utekočinjen zemeljski plin.¹²

Po podatkih se je izkoriščanje nafte v Sloveniji pričelo leta 1940, ko so pri Petišovcih pri Lendavi odkrili zaloge nafte. Tudi edino doslej odkrito nahajališče zemeljskega plina v Sloveniji se nahaja pri Lendavi. Gre za zemeljski plin, ki je raztopljen v nafti. Plinifikacija Slovenije se je pričela v začetku sedemdesetih let. Začetki oskrbe s plinom segajo v leto 1975, ko se je ustanovilo podjetje TOZD Petrol Zemeljski plin (danes Geoplin, d. o. o.), ki je pričelo s transportom in prodajo plina v letu 1978. Leta 1978 je bil zgrajen prvi magistralni plinovod.¹³ V tem času je bil zgrajen osnovni magistralni plinovodni sistem premera 500 mm in za obratovalni tlak 50 barov. Plinifikacija Slovenije se je torej začela v sedemdesetih letih minulega stoletja. Novoodkrita nahajališča zemeljskega plina v Sovjetski zvezi in v Alžiriji ter naraščajoče potrebe po energiji ob gospodarskem razcvetu Evrope so aktualizirale zemeljski plin kot ekonomičen in praktičen vir energije. Z novozgrajenimi plinovodi v Avstriji in Italiji so postala uresničljiva tudi razmišljanja o možnostih dobave zemeljskega plina v Slovenijo, saj Slovenija lastnih zalog plina nima. S priključitvijo plinovoda na plinovode sosednjih držav v Avstriji in Italiji je plinovodni sistem postal tudi integralni del evropskega plinovodnega omrežja. Leta 1974 je bilo z namenom realizacije »programa gazifikacije v Sloveniji«¹⁴ ustanovljeno podjetje Petrol Zemeljski plin. Po treh letih intenzivnih priprav se je začela gradnja hrbtnice magistralnega plinovodnega omrežja, ki je bila razdeljena v tri faze, in sicer na: 1. Ceršak – Rogatec – Vodice – Ljubljana; 2. Vodice – Jesenice in 3. Ljubljana – Nova Gorica – Anhovo. Leta 1978 je po novozgrajenem plinovodu stekel transport ruskega zemeljskega plina za Hrvaško, prve kubične metre plina pa sta v Sloveniji začela uporabljati Tovarna lesovine in lepenke Ceršak ter Sladkogorska s Sladkega Vrha.¹⁴

Do leta 1980 je bilo zgrajenih 630 km pretežno magistralnih plinovodov, postavljen je bil dispečerski center v Ljubljani in vzdrževalna centra v Ljubljani in v Mariboru. Plinovodno omrežje se je zatem še dograjevalo, do konca osemdesetih let

¹² Pripombe Slovenskega nacionalnega naftnega komiteja pri Svetovnem naftnem svetu (SNNK-WPC) na predlog »Zelene knjige za Nacionalni energetske program Slovenije« (April 2009). Slovenski nacionalni naftni komite svetovnega naftnega sveta (SNNK-WPC) (dalje Pripombe Slovenskega nacionalnega naftnega komiteja), dokument hrani avtor.

¹³ Dostopno na: Geodetski inštitut Slovenije, http://www.gis.si/egw/GSS_T10_P06/index.html, dne 10. 12. 2012.

¹⁴ Dostopno na: Plinovodi d.o.o - Zgodovina družbe, <http://www.plinovodi.si/o-druzbi/zgodovina/>, dne 15. 12. 2012 (dalje Plinovodi).

prejšnjega stoletja sta bila položena tudi magistralni plinovod do Novega mesta in regionalni do Radeč. Danes je v Sloveniji skupna dolžina plinovodnega omrežja, ki se nenehno dograjuje, že preko 1000 km. Pri gradnji plinovodnega omrežja so bile že od samega začetka upoštevane vse okoljevarstvene zahteve za čim manjše posege in vplive na okolje. Na celotni trasi gradnje se po končanih gradbenih delih vzpostavi prvotno stanje zemljišča, tako da samo značilne označevalne table in merilno-regulacijske postaje na površju zemljišča pričajo, da se pod nedotaknjenim površjem vrstijo kilometri plinovodnih cevi.¹⁵ V dokumentu Razvojna politika Slovenije na začetku 90. let je poleg strategije v elektrogospodarstvu, v premogovništvu in uranovi rudi opredeljena tudi strategija za naftno in plinsko gospodarstvo. Kot je razvidno iz dokumentov, naj bi naftni derivati začasno nadomeščali domače premoge v široki potrošnji in delno tudi v industriji. Za izboljšanje oskrbe dela Slovenije z naftnimi derivati je bila ponujena 1. faza posodobitve rafinerije Lendava, in sicer za proizvodnjo kakovostnega bencina (tudi neosvinčenega), s katero bi se občutno zmanjšala količina odpadnih snovi. Po rekonstrukciji, takšen je bil cilj, bi podjetje Nafta Lendava lahko uspešno nastopalo kot ponudnik kakovostnih derivatov v Avstriji in na Madžarskem. Zaradi nadomestitve z zemeljskim plinom v industriji in tudi v široki potrošnji se je pričakovalo tudi znižanje porabe mazuta in lahkega kurilnega olja.¹⁶ Iz omenjenega dokumeta je prav tako razvidno, da je tedanja slovenska vlada načrtovala zgostitev razdeljevalno plinskega omrežja. Prav tako je predvidevala, da bo zemeljski plin, glede na to, da minimalno obremenjuje okolje, in ker so sanacijski posegi enostavnejši, nadomestilo za domači premog in tekoče gorivo. Slovenija si je večino zemeljskega plina zagotavljala z dolgoročno pogodbo s SZ, ki se je obnavljala vsakih pet let. Ker je zaradi gospodarskih in političnih težav v SZ dobava postajala vedno manj zanesljiva, je vlada leta 1990 zaradi zanesljivosti in neodvisnosti oskrbe predvidela nov vir, in sicer plin, ki bi vstopal v Slovenijo po zahodnem kraku. Povezava slovenskega plinovodnega sistema z italijanskim naj bi bila predvidoma zgrajena do konca leta 1991, za takrat se je predvidevalo, da bi bila dograjena tudi dodatna povezava slovenskega plinovodnega sistema z avstrijskim pri mejnem prehodu Vič. V istem obdobju naj bi bil prav tako zgrajen odcep magistralnega plinovoda M2 za Dolenjsko in Posavje (130 km).¹⁷ Uvoz zemeljskega plina iz Sovjetske zveze je bil v prvih devetih mesecih leta 1990 za 13, 3 odstotka nižji kot v enakem obdobju leta poprej, porabniki so ga prevzeli za 6, 1 odstotka manj. Uvoz je bil manjši zaradi koriščenja zemeljskega plina iz zaloga, delno pa zaradi izboljševanja likvidnostnega položaja Petrol – DO. Zemeljski plin in zaradi manjšega povpraševanja pri porabnikih v gospodarstvu. V Republiki Sloveniji smo v prvih devetih mesecih leta 1990 glede na količine iz leta 1989, načrpali 95 odstotkov količin surove nafte in 65 odstotkov količin zemeljskega plina. Pridobivanje zemeljskega plina je bilo vezano na proizvodnjo metanola, povpraševanje po metanolu pa se je leta 1990 zmanjšalo. Nafta

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Razvojna politika Slovenije na začetku 90. let. IS RS, Ljubljana, 11. 2. 1991, str. 18.

¹⁷ Prav tam.

Lendava še ni bila usposobljena za oddajo zemeljskega plina v plinovodno omrežje. Predelava surove nafte v Nafti Lendava je bila večja v prvih devetih mesecih leta 1990 za 12 odstotkov, proizvodnja bencinov za 24 odstotkov, od tega super bencina za 41 odstotkov, proizvodnja kurilnega olja za gospodinjstva za 25 odstotkov in dizelskega goriva za 5 odstotkov. Le proizvodnja srednjetežkega kurilnega olja se je zmanjšala za 39 odstotkov v primerjavi s prvimi devetimi meseci leta 1989. Celotna prodaja naftnih derivatov je bila v prvih devetih mesecih leta 1990 za 0,7 odstotka večja kot leto poprej.¹⁸ Kot je znano, Slovenija danes uvaža zemeljski plin iz Rusije (60 odstotkov) in Alžirije (40 odstotkov) na osnovi dolgoročnih pogodb.¹⁹ Potem ko je leta 1992 začel zemeljski plin pritekati še iz Alžirije, se je bistveno povečala zanesljivost oskrbe, hkrati pa je bil s tem omogočen razmah uporabe zemeljskega plina tudi v široki potrošnji. Od leta 2001 zemeljski plin priteka tudi iz tretjega vira, in sicer iz Avstrije.²⁰

Glavni distributer zemeljskega plina v Sloveniji je Skupina Geoplin iz Ljubljane, ki ima v upravljanju preko 930 km plinovodov različnih tlakov in premerov, z letno prodajo nad 1 milijardo m³ svojim 187 kupcem v Sloveniji. Geoplin je torej največji trgovec z zemeljskim plinom in eno ključnih podjetij na področju energetike v Sloveniji z dolgoletno tradicijo. Geoplin trguje, zastopa in posreduje na trgu z zemeljskim plinom v Sloveniji in v sosednjih državah, za kar ima ustrezno licenco Javne agencije Republike Slovenije za energijo. Leta 1974 se je ustanovil Sektor za zemeljski plin v tedanjem Petrolu in prišlo je do podpisa Samoupravnega sporazuma o združevanju sredstev za realizacijo programa plinifikacije Slovenije. Leto kasneje se je zgodila ustanovitev družbe, prav tako pa je prišlo do preoblikovanja Sektorja v Petrol TOZD Zemeljski plin. Začetek gradnje slovenskega plinovodnega omrežja se je zgodil leta 1977, leta 1978 pa sta se začela transport zemeljskega plina na Hrvaško in oskrba slovenskih odjemalcev z zemeljskim plinom iz ruskega vira. V letih 1979–2004 smo bili v Geoplinu priča večkratnemu statusnemu preoblikovanju podjetja, širitvi plinovodnega omrežja, priključevanju novih odjemalcev in krepitvi zanesljivosti oskrbe z uporabo najetih skladišč in dobavi zemeljskega plina iz Alžirije (1992) ter Avstrije (2001). Leto 2004 prav tako označuje začetek odpiranja trga zemeljskega plina v Sloveniji.²¹

Raziskave in pridobivanje surove nafte imajo v Sloveniji večdesetletno tradicijo. Uspešno so se razvijali do leta 1963, ko je bil ukinjen zvezni sklad za raziskave in pridobivanje nafte in plina. V severovzhodni Sloveniji, pretežno v okolici Lendave, je bilo izvrtanih okoli 200 plitkih in 10 globokih vrtin ter proizvedenih okoli 700 tisoč ton visoko kakovostne surove nafte in okoli 700 milijonov m³ zemeljskega plina. Geološka struktura področja ni nadpovprečno obetavna. Zato je bilo težišče raziskav in pridobivanja surove nafte okoli leta 1960 preneseno v druge jugoslovanske repu-

¹⁸ Ocena gospodarskega stanja v Republiki Sloveniji v letu 1990. Zavod RS za družbeno planiranje, nov. 1990, str. 26.

¹⁹ Pripombe Slovenskega nacionalnega naftnega komiteja.

²⁰ Plinovodi.

²¹ Dostopno na: Zgodovina - Geoplin d.o.o. Ljubljana, <http://www.geoplin.si/o-druzbi/zgodovina>, dne 15. 12. 2012.

blike. Sedanja proizvodnja, ki še poteka in kaže tendenco upadanja, zagotavlja 400 ton surove nafte in 4 milijone S m³ zemeljskega plina letno. V svetovnem merilu so pričakovane količine na lendavskem področju majhne. Za Slovenijo sta pomembna dva naftovoda: naftovod v Sloveniji, ki je že zgrajen, in naftovod za »kaspjsko nafto« (PEOP), za katerega obstajajo načrti, po katerih bo prečkal Slovenijo. Naftovod v Sloveniji je bil zgrajen kot del jugoslovanskega naftovoda JUNA in predan v uporabo 22. decembra leta 1979. Njegova skupna kapaciteta (podatki iz leta 2009) je 34 milijonov ton surove nafte letno. Krak za rafinerijo v Lendavi je dolg 72 km (5 km poteka po slovenskem ozemlju, 67 km pa po hrvaškem) in ima premer 12 $\frac{3}{4}$ ", kar omogoča s črpalkami zmogljivosti 300 m³ na uro, letni transport pa je 2 milijona ton.²²

Lendavsko naftno podjetje je uradno začelo svoje delovanje 21. decembra 1945 v okviru zagrebskega Kombinata za nafto in plin z imenom »Izvorinafte–Dolnja Lendava«. Postavljena je prva rafinerija v vasi Dolina (parna destilacija) za potrebe Rdeče armade. Pomembno prelomnico predstavlja leto 1981. 11. februarja leta 1981 je namreč po jugoslovanskem naftovodu »JUNA« v lendavsko rafinerijo pritekla prva nafta Dubai. Kljub temu je zaradi spremenjenega stališča takratnega političnega vodstva SR Slovenije izgradnja že nabavljene nove rafinerije bila 20. 3. 1981 ustavljena. Do takrat uspešno podjetje Nafta Lendava se je čez noč znašlo v težki situaciji, ker je moralo samo odplačati 45 milijonov ameriški dolarjev vredno že popolnoma dobavljeno rafinerijsko opremo, prav tako pa je moralo prirediti odplačevati rezervirano kapaciteto naftovoda po pogodbeni klavzuli »prazno za polno«. Decembra leta 1985 je Smelt prodal novo lendavsko rafinerijo kitajski firmi GPW, v Lendavi pa so se pričele priprave za prevoz opreme na Kitajsko. Izguba zaradi prodaje nove rafinerije Kitajcem je znašala 26 milijonov ameriških dolarjev. Če pa k temu po prodaji rafinerije dodamo še obresti, stroške preprojektiranja in dokupa opreme ter ostale stroške, je izguba zaradi prodaje znašala približno 36 milijonov ameriških dolarjev. Kljub temu udarcu je Nafta Lendava uspela z majhno, zastarelo rafinerijo do sredine 90. let minulega stoletja sama odplačati novo prodano rafinerijsko opremo in neizkoriščene kapacitete naftovoda. Vendar je, kot lahko preberemo pri navedbi zgodovine družbe, odplačevanje tako velikih obveznosti podjetje finančno izčrpalo in ji povzročilo najmanj 20 let zaostanka v razvoju.²³ Leta 1994 je bila Nafta Lendava z odločbo Ministrstva za gospodarske dejavnosti podržavljena. Petrol in Republika Slovenija sta z namenom sanacije Nafte Lendava novembra 1994 sklenila družbeno pogodbo o ustanovitvi družbe Nafta Lendava, d. o. o., po kateri je Petrol postal 55-odstotni, država pa 45-odstotna lastnica Nafte Lendava, d. o. o. Enovito družbo so odtelej sestavljali štirje sektorji: RPNP, Rafinerija, Petrokemija in Strojegradnja in Uprava družbe. V začetku leta 2000 je Uprava družbe podrobneje predstavila dopolnilne ekološko naravnane dobičkonosne razvojne programe, in predlog, kako sanirati Nafto Lendava. Zaradi neizvedene celovite sanacije Nafte Lendava, za katero sta se v

²² Pripombe Slovenskega nacionalnega naftnega komiteja.

²³ Dostopno na: Družba Nafta Lendava, d.o.o., <http://www.nafta-lendava.si/sl/o-podjetju/zgodovina>, dne 10. 1. 2013.

preteklosti dogovorila lastnika, in zaradi tehnološke enostavnosti in zastarelosti rafinerije je 14. oktobra leta 2000 prišlo do zaustavitve edine slovenske rafinerije.²⁴ 17. maja leta 2002 sta lastnika družbe, Vlada Republike Slovenije in Petrol, d.d., podpisala Sporazum o zagotavljanju osnovnih pogojev za sanacijo družbe, katerega namen je bil finančno, statusno in poslovno preoblikovanje družbe. Sklenjeni sporazum je bil tudi podlaga za prodajo Petrolovega poslovnega deleža Vladi Republike Slovenije. Na podlagi tega je Republika Slovenija postala edini družbenik Nafta Lendava. Prav tako je bila leta 2002 ustanovljena družba Geoenergo z dejavnostjo raziskovanja in pridobivanja nafte ter zemeljskega plina, katere lastnika sta postala Nafta Lendava in Petrol, d. d., vsak s 50-odstotnim deležem. Iz proizvodnih sektorjev je Nafta Lendava v avgustu leta 2002 ustanovila naslednje hčerinske družbe: EKO Nafta, d. o. o., Nafta Geoterm, d. o. o., Nafta Petrochem, d. o. o., in Nafta Strojna, d. o. o., V naslednjih letih je nastalo še nekaj hčerinskih družb. Omenimo še dva pomembnejša dogodka. Leta 2004 je bila zaključena prisilna poravnava. Okrožno sodišče v Murski Soboti je namreč na predlog družbe Nafta Lendava 23. julija leta 2004 pričelo postopek prisilne poravnave, ki je bil končan 26. novembra istega leta. V postopku prisilne poravnave je Janaf kot upnik prijavil svojo terjatev, ki je bila v velikem delu priznana, delno pa prerekana. Zoper sklep Okrožnega sodišča v Murski Soboti je Janaf vložil pritožbo, ki pa je bila s sklepom Višjega sodišča v Mariboru, z dne 20. 1. 2005 zavrnjena kot neutemeljena. Sklep o potrditvi prisilne poravnave je s tem postal pravnomočen in prisilna poravnava je bila zaključena. Omenimo še odprtje prvega lastnega bencinskega servisa Nafta marca leta 2010. Družba Nafta Lendava, d. o. o., je danes v stoddostni lasti Republike Slovenije in deluje kot matična družba, ki ima v lasti sedem hčerinskih družb in se ukvarja s strateškim vodenjem poslovne skupine, načrtovanjem in razvojem, pridobivanjem finančnih virov, strateškim marketingom in kadrovskimi storitvami.²⁵

Slovenija je torej imela do leta 2000 rafinerijo v Lendavi, ki pa je predvsem zaradi tehnološke zastarelosti in okolju neprijazne proizvodnje prenehala s proizvodnjo, proizvodne naprave so bile odstranjene, ostal je le naftovod z letno zmogljivostjo dveh milijonov ton in navezavo na Jadranski naftovod v Virju na Hrvaškem.²⁶ Slovenija je imela v Lendavi rafinerijo s kapaciteto 600.000 ton letno (12.000 bbl/d). Obstajale so naprave za atmosfersko destilacijo, rafinacijo bencina z natrijevim hidroksidom in redestilacijo bencina za proizvodnjo alifatskih topil z zmogljivostjo 20.000 ton letno. Rezervoarske kapacitete so zadoščale za skladiščenje 40.000 m³ surove nafte in 100.000 m³ tekočih goriv. Od tekočih goriv so proizvajali surovino za motorne bencine (primarni bencin), dizelsko gorivo, kurilno olje ekstra lahko in kurilno olje srednje. Za proizvodnjo 95- in 98- oktanskega motornega bencina so morali visoko oktansko komponento uvažati iz Budimpešte ali z Reke. V zadnjih desetih letih obratovanja so s svojo predelavo oskrbovali okoli 20 odstotkov slovenskega trga. Kljub

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prav tam.

temu da je bila stopnja izkoriščenosti okoli 85-odstotna, niso poslovali pozitivno, ker cena in kakovost tekočih goriv nista bili konkurenčni drugim ponudnikom. S petrokemično dejavnostjo (proizvodnja metanola, formalina, ureaformaldehidnih topil, fenolformaldehidnih smol in lepil) so v NAFTI Lendava začeli leta 1963, ko je bila zgrajena prva tovarna metanola s kapaciteto 6 tisoč ton letne proizvodnje. Sedanja letna proizvodna kapaciteta metanola je 150 tisoč ton. Od leta 1991 poteka oskrba Slovenije s tekočimi gorivi zanesljivo brez zapletov, kljub temu da nimamo lastne surove nafte in lastne proizvodnje. Slovenija ima okoli 420 bencinskih servisov.²⁷ Zanimivo je, da so drobnoprodajne cene naftnih derivatov v Sloveniji bile jeseni leta 1996 precej nižje kot v državah Evropske unije, in to predvsem zaradi nižjega prometnega davka. Država se je namreč do tedaj zavestno odpovedovala višji obdavčitvi v skrbi za čim nižjo inflacijo. Na ta način, z nizko stopnjo prometnega davka, se je v rezervi ohranjal potencialni davčni vir. Dejanska svetovna nabavna (tolarska) cena nafte (vrste North Sea Brent) se je v začetku leta 1996 močno povišala. Rafinerijam so namreč pošle zaloge nafte po večmesečnem pričakovanju vrnitve Iraka na svetovni trg, kar bi okrepilo ponudbo in znižalo cene. Ker se to ni zgodilo, so morale zaloge obnoviti, na spot trgu so povečale povpraševanje in s tem tudi ceno. Položaj je zaostрила večja poraba energije zaradi ostre zime na severni polobli. Temu se je pridružilo še povišanje tečaja USD, v katerem so se sklepale pogodbe za nakup nafte. Tako je svetovna cena nafte poskočila za 21 odstotkov glede na leto poprej.²⁸ V okviru dejavnosti oskrba z elektriko, plinom in vodo je največji del leta 1996 predstavljala proizvodnja električne energije, za celotno omenjeno dejavnost, se pravi oskrbo z elektriko, plinom in vodo, pa je bila v letu 1996 predvidena 3-odstotna rast.²⁹

Po podatkih je v Sloveniji leta 2007, torej pred izbruhom globalne finančne in gospodarske krize, v strukturi porabe končne energije največji delež pripadal tekočim gorivom, in sicer 48 odstotkov, na tretjem mestu pa je bil zemeljski plin s 17 odstotki. Slovensko tržišče tekočih goriv in zemeljskega plina je razmeroma majhno, saj je skupna poraba tekočih goriv znašala 2,3 milijona ton, zemeljskega plina pa 1,1 milijarde Sm³. Značilnost slovenskega tržišča tekočih goriv je dovolj veliko število sodobnih, ekološko ustreznih bencinskih servisov, ki zagotavljajo zadovoljivo oskrbo potrošnikov s kakovostnimi tekočimi gorivi in veliko produktivnost prodajnih mest, saj je letna prodaja tekočih goriv na bencinski servis nad evropskim povprečjem. Žal je zaradi prenizkih marž ekonomski uspeh prodaje tekočih goriv pod evropskim povprečjem. Perspektiva razvoja ni velika, pričakovan je razvoj distribucijskega sistema za alternativna tekoča goriva. V Nafti Lendava proizvajajo metanol, ki naj bi predvidoma še pred letom 2030 prevzel večinski delež v oskrbi s tekočimi gorivi. Oskrba z zemeljskim plinom v Sloveniji poteka po tehnološko odlično vzdrževanem 970 km dolgem plinovodnem omrežju, ki ima 125 tisoč odjemalcev. Perspektiva

²⁷ Pripombe Slovenskega nacionalnega naftnega komiteja.

²⁸ Analiza gospodarskih gibanj v Sloveniji leta 1996 s ciljno projekcijo razvoja do leta 2000 (Pomladansko poročilo). UMAR, Delovni zvezek, št. 1, 1996, str. 49–50.

²⁹ Analiza gospodarskih gibanj v Sloveniji (Jesensko poročilo). UMAR, Delovni zvezek, št. 11, str. 12.

razvoja glede tega je velika, viri dobave so trije, tudi možnosti vključitve dodatnih virov obstajajo.³⁰

Aprila leta 2009 je Slovenski nacionalni naftni komite pri Svetovnem naftnem svetu (SNNK-WPC) na predlog »Zelene knjige za Nacionalni energetske program Slovenije« podal svoje pripombe. V tem predlogu oziroma poročilu so ugotavljali, da v Sloveniji skoraj ne proizvajamo surove nafto in zemeljskega plina in da vse potrebne količine v celoti uvažamo. Proizvodnja v severovzhodni Sloveniji je simbolična, proizvajamo pa metanol iz uvoženega zemeljskega plina.³¹

Petrol, največja slovenska energetska družba

Petrol je največja slovenska energetska družba, največji slovenski uvoznik, eno največjih slovenskih podjetij po prihodkih, sočasno pa tudi ena največjih slovenskih trgovskih družb. Osrednjo poslovno dejavnost družbe predstavlja trgovanje z naftnimi derivati, plinom in ostalimi energenti. Gre za poslovno področje, na katerem Petrol ustvarja več kot 80 odstotkov vseh prihodkov od prodaje.³²

Petrol je leta 1985 odprl prvi samopostrežni bencinski servis v Sloveniji. To je bil servis v Ljubljani na Dunajski cesti 70. Junija leta 1986 je začel s prodajo neosvinčenega bencina v Sloveniji, s čimer se je zelo zgodaj priključil skupini evropskih držav s takim gorivom. Maja leta 1990 je Petrol začel nameščati prve osebne računalnike na bencinske servise in skladišča, konec leta 1994 so jih imeli že vsi servisi, skladišča in poslovni prostori. Junija leta 1991 so na Petrolovih bencinskih servisih začeli s prodajo plina v jeklenkah.³³ Leta 1994 je Petrol nabavil prve avtocisterne za naftne derivate, ki imajo vgrajene sodobne elektronske števec najvišje kakovosti za merjenje pretoka goriv. V letu 1995 so v skladu s spremembami zakonodaje uspešno izpeljali lastninjenje. Ob vpisu v sodni register je bil Petrol z več kot 95 tisoč delničarji največja delniška družba v Sloveniji. V tem letu je Petrol odprl novo podjetje na Hrvaškem in začel močnejše prodirati na hrvaški in bosanski trg, v Sloveniji pa je na razpisu Družbe za avtoceste Republike Slovenije pridobil 13 lokacij za gradnjo novih bencinskih servisov ob avtocestah. Leto 1997 je bilo eno uspešnejših let v Petrolovi poslovni zgodovini – več kot dva milijona ton prodanih naftnih derivatov, od tega skoraj desetina na trgu Hrvaške ter Bosne in Hercegovine. Leta 1998 je bila z vlado RS podpisana pogodba o zagotovitvi pogojev za poslovanje Naftne Lendava – podjetja, v katerem je bil Petrol večinski lastnik. Leto 1999 je bilo krizno leto. To je bil namreč čas pričetka tretjega naftnega šoka in obdobja velikih nesorazmerij med domačimi prodajnimi cenami goriv in tovrstnimi gibanji na svetovnem nabavnem trgu. Petrol je zato izdelal in Vladi RS posredoval predlog Modela za oblikovanje cen naftnih derivatov, po katerem bi se domače cene ažurno prilagajale gibanjem na

³⁰ Pripombe Slovenskega nacionalnega naftnega komiteja.

³¹ Prav tam.

³² Dostopno na: O podjetju | Petrol, <http://www.petrol.si/o-podjetju>, dne 17. 10. 2012.

³³ Dostopno na: 1985 do 92 | Petrol, <http://www.petrol.si/o-podjetju/petrolova-zgodovina/1985-do-92>, dne 2. 11. 2012.

svetovnem trgu. Hkrati je oblikoval tudi novo korporativno vizijo in strategijo, po kateri se je nameravalo v prihodnosti razvijati predvsem kot mednarodno trgovinsko podjetje in kot slovenska energetska družba.³⁴

V franšizno mrežo Petrola je bilo leta 2000 vključenih skoraj 60 odstotkov vseh Petrolovih bencinskih servisov. Aprila leta 2000 je bil sprejet leto prej predlagani Model za oblikovanje cen naftnih derivatov. Na področju slovenske plinifikacije je Petrol postal eden resnejših tržnih igralcev. Leta 2002 sta Petrol in Vlada Republike Slovenije glede sanacije družbe Nafta Lendava sklenila sporazum, po katerem Petrol do Nafta Lendava ni imel več nobenih obveznosti in terjatev. Julija 2002 je družba Petrol od podjetja Nafta Lendava odkupila 70 tisoč kubičnih metrov skladiščnih zmogljivosti. Upravljanje z njimi je prevzela novoustanovljena odvisna družba Petrol skladiščenje. Skupina Petrol je z nakupom dveh energetskih podjetij, Energetika Ravne, d. o. o., in Energetika Štore, d. o. o., postal eden večjih zasebnih proizvajalcev električne energije v Sloveniji. Leta 2003 je pričela poslovati družba Petrol, d. o. o., Beograd, ki je bila v 100-odstotni lasti Petrola, d. d. Družbi Energetika Ravne, d. o. o., in Energetika Štore, d. o. o., ki sta bili v skupino Petrol vključeni leta 2002, pa sta od aprila 2003 dalje poslovali kot eno podjetje Petrol Energetika, d. o. o. Temeljni razlog za združitev je bila v večji stroškovni učinkovitosti in v boljših možnostih razvoja. Petrol, d. d., in Zavod Republike Slovenije sta za obvezne rezerve nafte in njenih derivatov septembra 2003 podpisala pogodbo o gradnji in dolgoročnem najemu rezervoarjev za srednje destilate, po kateri naj bi Petrol, d. d., v Lendavi zgradil in upravljal z dvema rezervoarjema skupne zmogljivosti 40 tisoč kubičnih metrov. Leta 2004 sta bila v Lendavi zgrajena omenjena dva dodatna rezervoarja s skupno zmogljivostjo 40 tisoč kubičnih metrov. Petrol, d. d., in NIS – Naftna industrija Srbije sta podpisala protokol o sodelovanju, po katerem sta družbi skupaj vlagali v gradnjo in posodabljanje mreže bencinskih servisov v Srbiji. Leta 2005 je družba Petrol Plin, d. o. o., z občino Slovenska Bistrica sklenila pogodbo, po kateri naj bi na območju občine zgradila plinovodno omrežje ter tako Slovensko Bistrico in njeno okolico oskrbovala z zemeljskim plinom. Plinska koncesija v Slovenski Bistrici pomeni 21. v nizu plinskih koncesij, ki si jih je do konca leta 2005 pridobila Skupina Petrol.³⁵

Aleksander Lorenčič

DEVELOPMENT OF OIL AND GAS ECONOMY IN SLOVENIA

S u m m a r y

As far as the energy supply of Slovenia is concerned, today the oil and gas economy plays the central role. In 1990 a thoughtful renewal of the Slovenian economy was one of the priorities in the strategy of the development of Slovenia. With the decree on the establishment of public corporations of 1990,

³⁴ Dostopno na: 1993 do 99 | Petrol, <http://www.petrol.si/o-podjetju/petrolova-zgodovina/1993-do-99>, dne 10. 12. 2012.

³⁵ Dostopno na: 2000 do 05 | Petrol, <http://www.petrol.si/o-podjetju/petrolova-zgodovina/2000-do-05>, dne 10. 12. 2012.

an adaptation of electricity industry began, mostly with the goal of ensuring it could satisfy the actual needs of the population and economy rather than focusing on extensive growth. The government gradually introduced the required amendments, mitigating the simultaneous problems in the framework of its competences and responsibilities. Among other things it also prevented bankruptcies. In this time the Žirovski vrh uranium mine was put out of operation or stopped working due to the extreme difference between its production costs and realistic market prices. Apart from the strategy in the field of coal and uranium mining industry the government had also drawn up a strategy for the field of oil and gas economy. The documents indicate that oil products would temporarily replace the general demand and partially also the industrial demand for national coal. In order to improve the supply of a part of Slovenia with oil products, the first stage of the modernisation of the Lendava refinery was proposed. Furthermore, it was expected that the consumption of residual fuel oil and light fuel oil would be reduced as it was – in industry as well as general use – replaced by natural gas. Due to its technological obsolescence and non-ecological production, the Lendava refinery stopped operating. Production machinery was removed, only the oil pipeline with the annual capacity of two million tons and the link to the Adriatic pipeline in Virje, Croatia, remained. Today the Nafta Lendava company produces methanol, which should, according to the expert opinion, take over the majority of the supply with liquid fuels even before the year 2030. Furthermore, Slovenia also lacks its own gas resources, therefore it depends on the importation from abroad exclusively. In the 1970s the international transit gas pipelines, running through Austria towards Italy, were constructed, providing the possibility of introducing a supply of Slovenia with a new energy product, natural gas. Gas supply was first tackled in the 1970s: the company TOZD Petrol Zemeljski plin was established and started transporting and selling gas in 1978. In this time the basic gas pipeline with the diameter of 500 mm and operating pressure of 50 bar was built. As it was connected to the gas pipelines in the neighbouring Austria and Italy, it also became an integral part of the European gas pipeline network. In 1992 the supply route was diversified by complementing the supply of natural gas from Russia with supply from Algeria. Even though Slovenia does not have its own crude oil and own production capabilities, since 1991 the supply of liquid fuels has been reliable and without any complications. The characteristics of the Slovenian liquid fuel market include a sufficient number of modern, ecological filling stations, ensuring a satisfactory supply of high-quality liquid fuels to the consumers as well as considerable productivity of points of sale, since the annual sales of liquid fuels per filling station have been above the European average. As far as the final energy consumption structure in Slovenia in 2007 is concerned, the largest share of 48 percent went to liquid fuels. Natural gas was in the third place, with 17 percent. The 2004 accession of the Republic of Slovenia to the European Union also entailed the entry into the single European natural gas market as well as organisational adaptation of the society to European institutional changes. The supply of natural gas in Slovenia is ensured through a technologically excellently-maintained gas pipeline network with approximately 125,000 consumers. In the opinion of experts, the developmental perspectives in this field are considerable. There are three sources of supply and potentials to include additional sources still exist. Currently the project of the »South Stream« gas pipeline, which is supposed to originate in the south of Russia and which looks like it is also going to include Slovenia, is very topical.

1.01

UDK: 502.14: 341.7(497.4)"1991/2013"

Prejeto 13. 3. 2013

Miha Pongrac in Boštjan Udovič*

Zgodovinski razvoj okoljske diplomacije v Sloveniji 1991–2012

IZVLEČEK

Članek se ukvarja z analizo razvoja okoljske diplomacije na Slovenskem, v letih 1991–2012. Temeljni cilj članka je predstaviti, kako se je v Sloveniji razvijala okoljska diplomacija (o ekoloških vprašanjih), kakšna je bila njena pomembnost med drugimi zadevami na področju zunanje politike in diplomacije ter kdo so bili temeljni generatorji razvoja okoljske diplomacije v Sloveniji. Rezultati, do katerih prideta avtorja, niso ravno spodbudni, saj kažejo, da je (bil) razvoj okoljske diplomacije v Sloveniji izrazito »obroben pojav«, povzročen predvsem zaradi pritiskov zunanjega okolja (npr. okoljskih konferenc, članstva v EU idr.) ter manj notranjih silnic. Rahlo spremembo v razvoju okoljske diplomacije v Sloveniji je mogoče zaznati v času t. i. Pahorjeve vlade (2008–2011), ko je bil minister za zunanje zadeve Samuel Žbogar, ki je – zaradi svojih osebnih življenjskih načel – v oblikovanje nacionalne zunanje politike vnesel drugačen pogled na okoljsko diplomacijo, in sicer bolj proaktiven. A ta proaktivnost se zaradi Žbogarjevega odhoda, kot tudi zaradi aktualne ekonomske krize, ni obdržala.

Ključne besede: Slovenija, Ministrstvo za zunanje zadeve RS, diplomacija, okolje, okoljska diplomacija, nevladne organizacije, zgodovina

ABSTRACT

HISTORICAL DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL DIPLOMACY IN SLOVENIA 1991–2012

The article analyses the development of environmental diplomacy in Slovenia between 1991 and 2012. The basic goal of the article is to present how the environmental diplomacy (diplomacy dealing with ecological issues) has developed in Slovenia, what its importance among other matters in the field of environmental politics and diplomacy has been, and who have been the propagators of the development of environmental diplomacy in Slovenia. The results established by the authors are not very encouraging: they show that the development of environmental diplomacy in Slovenia has been an exceedingly »marginal phenomenon«, gaining momentum mostly under external pressure (e.g. environmental conferences, membership in the European Union, etc.) rather than due to

* mag., miha.pongrac@gmail.com; dr., docent, Fakulteta za družbene študije Univerze v Ljubljani, Katedra za mednarodne odnose, Center za proučevanje mednarodnih odnosov, Kardeljeva ploščad 5, SI- 1000 Ljubljana; bostjan.udovic@fdv.uni-lj.si.

internal efforts. A slight change in the development of environmental diplomacy in Slovenia can be noted in the time of the so-called Pahor's Government (2008–2011), when the Minister of Foreign Affairs was Samuel Žbogar, who introduced a different – more proactive – view into environmental diplomacy because of his own personal principles. However, due to the end of Žbogar's term and in light of the current economic crisis, this view has not been maintained.

Key Words: Slovenia, Ministry of Foreign Affairs Republic of Slovenia, diplomacy, ...

Uvod

Slovenija, ki je postala samostojna država junija 1991, je z mednarodnim priznanjem dvanajsterice januarja 1992, ZDA aprila 1992 in vstopom v Združene narode 22. maja 1992 začela svojo zunanjepolitično pot v mednarodno skupnost. Zato si je morala postaviti zunanjepolitične prioritete, ki naj bi jih zasledovala v mednarodni skupnosti v naslednjih letih, s ciljem krepitve lastnega ugleda. Seveda sta bili v začetnih obdobjih ključni prioriteti včlanitev v Evropsko unijo in organizacijo NATO, zato je druge izzive Slovenija odrinila na stran. A neupravičeno.

Pričujoči članek analizira eno od prioritete, ki dobiva v mednarodni skupnosti vedno večjo težo, in sicer vprašanje varstva okolja. Pri tem se avtorja ne osredotočava na ukrepe, ki jih je Slovenija sprejela za varovanje okolja in trajnostni razvoj, ampak analizirava predvsem razvoj institucionalizacije varovanja okolja v Sloveniji, in to skozi prizmo aktivnosti Slovenije na mednarodnem parketu, kar označujeva s konceptom »okoljske diplomacije«. Tako naju zanima, kako je Slovenija od osamosvojitve dalje oblikovala lastne aktivnosti na zunanjepolitičnem področju v povezavi z varovanjem okolja.

Vodilo za raziskovanje so tri raziskovalna vprašanja; prvo se dotika »prisotnosti« varovanja okolja in trajnostnega razvoja v slovenski politiki in diplomaciji. Drugo vprašanje, ki izvira iz prvega, je, kako se Slovenija odloča za oblikovanje lastne okoljske diplomacije. Pri tem naju zanima, ali se odloča proaktivno, tj., da sama prehiteva svetovne trende, ali pa se na svetovne trende odziva, prilagaja in torej oblikuje lastno okoljsko diplomacijo reaktivno. Tretje vprašanje, ki se dotika predvsem zgodovinskega razvoja okoljske diplomacije v zadnjih 20. letih, pa se nanaša na to, kako se je v Sloveniji razvijala okoljska diplomacija, zakaj je bil njen razvoj tako počasen, ter končno, kakšno je stanje danes oz. kakšen razvoj lahko pričakujemo v prihodnje.

Zaradi bližnje zgodovine metodološko članek kombinira več virov. Osnovni vir informacij so primarni in sekundarni pisni viri, s katerimi smo zastavili okvir analize in podali osnovne informacije o zadevi. Te informacije smo v celovito sliko zgodovinskega razvoja dopolnili še z intervjuji s sogovorniki, ki so oblikovali (ali še oblikujejo)

okoljsko diplomacijo Slovenije.¹ Zaradi njihove želje, da ostanejo anonimni, smo intervjuje označili z »intervju« in jih številčili zaporedno.

Članek je razdeljen na dva dela. V prvem delu je kratek oris, kaj sploh je okoljska diplomacija ter kako jo velja razumeti, drugi del pa analizira zgodovinski razvoj okoljske diplomacije Slovenije od leta 1991 dalje. Ta del je razdeljen na tri poddele: prvi obsega obdobje do članstva v Evropski uniji, drugi čas članstva in predsedovanja Slovenije Svetu EU, tretji pa obdobje po volitvah 2008. Članek zaključujemo z orisom dogajanj v letu 2012 in odprtimi vprašanji, ki se v tem času postavljajo pred slovenske politične odločevalce.

Okoljska diplomacija: kaj je ter njeni začetki v mednarodni skupnosti

Termin okoljska diplomacija je skovan iz dveh konceptov, in sicer diplomacije kot osrednjega političnega sredstva zunanje politike držav in okolja.

Okoljska diplomacija se tako s pomočjo instrumentov diplomacije ukvarja z reševanjem vprašanj zaščite okolja in vzpostavljanja trajnostnega razvoja.²

Za razliko od klasične diplomacije, v kateri je glavni nosilec aktivnosti država, razumljena kot subjekt mednarodnega prava in mednarodnih odnosov, v dejavnostih okoljske diplomacije sočasno deluje več akterjev. Najbolj izpolnjeni model postavlja v središče delovanja državne akterje (ministrstva, agencije, paradržavni akterji), katerih aktivnosti dopolnjujejo še nevladne organizacije, ki se ukvarjajo z okoljem, kot tudi strokovnjaki, ki se spoznajo na probleme okoljevarstva in trajnostnega razvoja. Za razliko od ostalih vrst diplomacije ima civilna družba v okoljski diplomaciji največjo vlogo, zato so posamezniki in skupine, ki se strokovno ukvarjajo z vprašanji okolja in trajnostnega razvoja, pogosto vabljeni tudi na srečanja, na katerih se države dogovarjajo o ukrepih, ki jih bodo sprejele. Še ena stvar je zelo pomembna pri definiranju okoljske diplomacije, in sicer delovanje akterjev v okoljski diplomaciji. Ker so okoljska vprašanja zelo zapletena in redko (oz. nikoli ne) vključujejo samo dve državi, se odločitve sprejemajo med več državami, in še to na večjih zasedanjih.³

Na podlagi povedanega lahko okoljsko diplomacijo (katere razvoj v Sloveniji analizirava v nadaljevanju) opredeliva kot (a) mnogostransko (multilateralno) diplomacijo, ki se največkrat odvija na (b) mednarodnih ali globalnih konferencah (npr. o podnebju, okolju idr.). Na njej sodelujejo (c) države članice (običajno članice OZN) ter nevladne organizacije in posamezni strokovnjaki, ki se ukvarjajo s področjem varovanja okolja in trajnostnega razvoja.⁴

¹ David A. Aaker, Vineet Kumar, George Day: Marketing research. New York 1998; Gilbert A. Churchill, Dawn Iacobucci: Marketing research: methodological foundations. Mason 2005.

² Geoff R. Berridge, Alan James: A dictionary of Diplomacy. New York 2003.

³ Jerica Vidmar: Okoljska diplomacija in Evropska unija: diplomsko delo. Ljubljana 2007.

⁴ Več o definiciji v: Prav tam, str. 21-24; Milan Jazbec: Osnove diplomacije. Ljubljana 2009. Več o različnih pogledih na definiranje okoljske diplomacije Richard Elliot Benedick: Diplomacy for the environment. V: Environmental Diplomacy: Conference Report, 1998, str. 3-12, speltina stran (dalje Benedick, Diplomacy for the environment); Claude Weinbar: From environmental diplomacy to en-

Za prelomna dogodka v vzpostavljanju (globalne) okoljske diplomacije štejemo poročilo Generalnega sekretarja Organizacije združenih narodov U Thanta »Človek in njegovo okolje«,⁵ ki je izšlo leta 1969, ter prvo Svetovno konferenco OZN o človekovem okolju, ki je potekala v Stockholmu leta 1972. Za slednjo se je pozneje uveljavil termin *Stockholmska konferenca*. Čeprav do nekih prelomnih dogodkov na Stockholmski konferenci ni prišlo, pa je bil to začetek obravnavanja skupnostnih evropskih vprašanj na mednarodnem parketu. Dodana vrednost Stockholmske konference je v tem, da so že od začetkov na njej sodelovali tudi nedržavni akterji (med njimi so posebno vlogo imele nevladne organizacije, ki so se ukvarjale z vprašanjem zaščite okolja). Sklepi konference pa so privedli do ustanovitve Programa ZN za okolje (UNEP; Res GA 2997 (XXVII)), s primarno nalogo pospeševanja mednarodnih okoljskih norm in politik.⁶

Izboljšanje poznavanja vzrokov in posledic za globalno segrevanje, ki je posledica več študij, izvedenih med 60. in 80. leti, je bilo razlog, da se je stroka leta 1979 prvič srečala na svetovni konferenci o podnebjju, kjer je potekala razprava o človeških faktorjih in podnebnih spremembah.⁷ Temu je leta 1985 sledilo srečanje ZN o podnebnih spremembah, ki je potekalo v Beljaku, in na katerem je stroka dosegla soglasje o tem, da je segrevanje zemeljskega ozračja posledica prekomernih emisij toplogrednih plinov, ter izdaja Brundtlandovega poročila v letu 1987, ki govori o nujnosti trajnostnega razvoja. S tem se je v mednarodni skupnosti počasi na agendo začelo uvrščati vprašanje, kako bi se svetovni voditelji lahko na učinkovit način spopadli s posledicami podnebnih sprememb, pojavljati pa so se začele tudi napetosti med razvitimi, industrijskimi državami in državami v razvoju, ki so še danes ena temeljnih značilnosti svetovne okoljske diplomacije.⁸ Konec leta 1988 je bil ustanovljen Medvladni forum o podnebnih spremembah (*International Panel on Climate Change* – IPCC), katerega naloga je bila, da prouči vzroke in posledice podnebnih sprememb. Sekretariat IPCC, ki deluje kot koordinator med strokovnjaki, zaposlenimi pri IPCC in svetovnimi voditelji, predstavlja pomemben doprinos k okoljski ozaveščenosti na svetovni politični ravni. Kot dodatni poziv k dialogu za preprečevanje svetovnih podnebnih sprememb, sta služila Druga svetovna podnebna konferenca in ocena IPCC o podnebnih spremembah (oboje leta 1990).⁹

vironmentally sound diplomacy. V: *Environmental Diplomacy: Conference Report*, 1998, str. 25-30, spletna stran.

⁵ Michael G. Schechter: *United Nations global conferences*. London-New York 2005.

⁶ Peter Nilsson: *NGO involvement in the UN Conference on the Human Environment in Stockholm 1972. Interrelations Between Intergovernmental Discourse Framing and Activist Influence*, 2004, spletna stran; Ernest Satow: *A guide to diplomatic practice*. New York 2011.

⁷ Paul Harris: *Environmental Change and Foreign Policy*. London 2009 (dalje Harris, *Environmental Change and Foreign Policy*).

⁸ Benedick, *Diplomacy for Environment*, str. 5; Harris, *Environmental Change and Foreign Policy*, str. 2; Michael Oppenheimer: *How the IPCC Got Started*, 2007 spletna stran (dalje Oppenheimer, *How the IPCC Got Started*).

⁹ Harris, *Environmental Change and Foreign Policy*, str. 2; Oppenheimer, *How the IPCC Got Started*.

Vse omenjene konference in srečanja so služile kot predizpozicija za t. i. »Zemeljsko konferenco« (Earth Summit), ki je leta 1992 potekala v Riu de Janeiru in na kateri je približno 180 posebnih državnih odposlancev sklenilo Agendo 21, načrt za doseganje svetovnega trajnostnega razvoja, temelječega na upoštevanju prepletenosti človekovih pravic in pravic žensk s socialnim razvojem in naraščanjem svetovnega prebivalstva. Omenjeni načrt je postal vodilo za vse nadaljnje svetovne konference o podnebnih spremembah in o trajnostnem razvoju.¹⁰

Okoljska diplomacije Slovenije 1989–2012

Leto 1989 je bilo prelomno iz več vidikov. Na globalni ravni se je začela »raztapljati« dvopolna ureditev sveta, za nas, Slovence, pa je skladno z raztapljanjem slednje prišlo do sprememb v političnem in gospodarskem življenju. V takšnem okviru je Slovenija *de facto* postajala vse bolj samostojna, porajale so se ideje o novih konceptih jugoslovanskega združevanja. Gotovo je bil to čas revolucionarnega vrenja in tektonskih sprememb, kar se je kazalo tako v velikih kot majhnih zadevah. Ena od malih zadev, ki je bila za Slovence in prihodnje slovensko državotvorje pomembna, je bila prva Alpska konferenca, ki jo je gostilo nemško mesto Berchtesgarden.¹¹ Konferenca se je udeležala na ravni ministrov za okolje, Socialistično federativno republiko Jugoslavijo (SFRJ) pa so na njej zastopali predstavniki Socialistične republike Slovenije (SRS). Prvič zato, ker je bila SRS edina država SFRJ, ki je na svojem ozemlju imela Alpe in je torej vedela, o čem bo govora; ter drugič zato, ker se centralna oblast v Beogradu za »obrobne teme« (kot so bila takrat še razumljena vprašanja okolja) ni kaj preveč zanimala.

Na berchtesgardenski konferenci je bil sprejet osnutek Konvencije o varstvu Alp, ki poudarja, da onesnaževanje zraka in rek s prometom in turizmom predstavlja nevarnost za prebivalstvo, ki živi na alpskem območju, kot tudi za tamkajšnjo floro in favno. Slovenija je to konvencijo podprla v času njenega nastajanja, formalno pa jo je ratificirala leta 1995 (Ur. l. RS št. 19/1995). Dejstvo, da se je Slovenija aktivno udeležila berchtesgardenske konference in je konvencijo tudi ratificirala, pa priča o tem, da so se v začetnih letih izgradnje lastne države slovenskim političnim odločevalcem zdela pomembna tudi okoljska vprašanja. Tak zaključek potrjuje tudi sodelovanje slovenskih strokovnjakov na zasedanjih članic Alpske konvencije, ki jim je Slovenija med vsemi državami članicami predsedovala največkrat (trikrat od enajstih predsedstev: v obdobjih 1995–1996, 1996–1998 in 2009–2011).¹²

¹⁰ Earth Summit: UN Conference on Environment and Development, 1992, spletna stran.

¹¹ Suzanne Warsinsky: Notes on the Alpine Convention, 1997, spletna stran.

¹² Poslovnik Alpske konference, 2011, spletna stran.

Od zametkov (1991) do začetkov (2004)

Slovenija je postala *de facto* neodvisna država 25. junija 1991, *de iure* pa šele po izteku brionskega moratorija oktobra leta 1991. Januarja 1992 je Slovenijo kot neodvisno državo uradno priznalo 12 držav takratne Evropske skupnosti, aprila 1992 Združene države Amerike, 22. maja 1992 pa je Slovenija postala članica Organizacije združenih narodov (OZN).

Dva tedna po sprejemu v OZN je Slovenija kot polnopravna članica že sodelovala na Konferenci OZN o okolju in razvoju (*United Nations Conference on Environment and Development; UNCED*), ki je v zgodovino odšla kot »Earth Summit«. Konferenca v Riu de Janeiru je potekala od 3. do 14. junija 1992 in velja danes za prvo moderno konferenco o okoljski diplomaciji. Čeprav formalno okolje ni bila zunanje-politična prioriteta¹³ Slovenije, je ta na konferenco v Rio de Janeiro poslala skromno delegacijo predstavnikov Ministrstva za okolje in prostor (MOP), z argumentom, da je zanjo pomembno aktivno sodelovanje v vseh svetovnih razpravah glede okolja in trajnostnega razvoja.¹⁴ Na konferenci v Riu de Janeiru so države izpogajale tudi Okvirno konvencijo OZN o podnebnih spremembah (*United Nations Framework Convention on Climate Change; UNFCCC*),¹⁵ h kateri je Slovenija pristopila istega leta, ratificirala pa jo je šele oktobra 1995.¹⁶ (Pre)pozna ratifikacija UNFCCC je Sloveniji onemogočila udeležbo na prvi konferenci držav pogodbenic (*Conference of Parties; COP*), ki je konec marca/začetek aprila 1995 potekala v Berlinu. Ne glede na to, da Slovenija na *COP 1* v Berlinu ni mogla sodelovati, je Ministrstvo za okolje in prostor v vsem tem času podrobno spremljalo prve poskuse svetovnih voditeljev, da bi dosegli konkretne cilje o preprečevanju podnebnih sprememb in segrevanja ozračja.¹⁷ Leto pozneje, na zasedanju *COP 2* v Ženevi, je Slovenija že sodelovala kot polnopravna članica.¹⁸

V prvih petih letih po osamosvojitvi so na pogajanjih, srečanjih in mednarodnih konferencah o okolju in trajnostnem razvoju sodelovali le predstavniki Ministrstva za okolje in prostor¹⁹ z glavnim pogajalcem Andrejem Kranjcem. Njihova naloga je bila predstavljati državo na srečanjih *COP* ter pripravljati poročila o doseženem (in

¹³ Zunanjepolitične prioritete so v tem času bile integracija v evropski ter evroatlantski prostor, aktivna in konstruktivna dejavnost v političnih in ekonomskih multilateralnih organizacijah (OZN, OVSE, Srednjeevropska iniciativa, CEFTA idr.), okrepitev bilateralnih odnosov s partnerskimi ter predvsem tudi sosednjimi državami kot tudi oblikovanje, skrb za Slovence v zamejstvu in priznanje politične, ekonomske in kulturne vloge in interesov Slovenije v mednarodni skupnosti (Ministrstvo za zunanje zadeve, *Ten years of Slovenia's Foreign Policy*), 2011.

¹⁴ Intervju 1. Ljubljana, januar 2011 (dalje Intervju 1); Intervju 2. Ljubljana, januar 2011 (dalje Intervju 2).

¹⁵ Osnutek konvencije je bil pripravljen že v začetku maja 1992.

¹⁶ Ur. l. RS-MP 13/1995.

¹⁷ Intervju 1.

¹⁸ Intervju 3. Ljubljana, januar 2011 (dalje Intervju 3).

¹⁹ Po odgovorih sogovornikov lahko sklepamo, da Ministrstvo za zunanje zadeve pri oblikovanju stališč do okoljskih vprašanj ni sodelovalo. Zato v tem obdobju težko govorimo o okoljski diplomaciji, kot smo jo definirali na začetku.

izpogajanjem) po koncu mednarodnih konferenc s področja okolja. Za to obdobje lahko rečemo, da je bilo sodelovanje med uradnimi vladnimi strukturami, stroko in nevladnimi organizacijami slabo oziroma neobstoječe. Nezadovoljstvo civilne družbe s takim ustrojem določanja okoljskih prioritet in oblikovanja stališč države navzven je povzročilo, da se je oblikovalo posebno telo, ki je vključilo v oblikovanje stališč za mednarodne forume o okolju tudi določene elemente civilne družbe, nevladnih organizacij ter posameznikov. Da bi to zagato razrešili ter vključili karseda širok spekter interesov, je vlada RS na svoji 27. seji (11. septembra 1997) sprejela *Sklep o ustanovitvi Slovenskega komiteja za vprašanja spremembe podnebja (SKVSP)*.²⁰ Ta Sklep je določal, da je SKVSP »strokovno telo vlade RS« (2. člen, 1. odstavek); naloge SKVSP (3. člen) in sestavo SKVSP (6. člen). Med nalogami SKVSP lahko najdemo naslednje:

- sodelovanje pri usklajevanju dejavnosti za izvajanje državne politike, ki se nanaša na spremembo podnebja in pomeni uresničevanje ciljev okvirne konvencije OZN o spremembi podnebja (v nadaljnjem besedilu: konvencija),
- sodelovanje pri pripravi predlogov stališč Slovenije za zasedanje konference pogodbenic konvencije in njenih delovnih teles,
- sodelovanje pri izdelavi nacionalnega poročila, ki ga predvideva konvencija in spremljanje izvajanja smernic, ki jih določa ta program,
- dajanje mnenj na predloge besedil nacionalnega programa varstva okolja in drugih nacionalnih razvojnih programov s področij energetike, prometa, kmetijstva in gozdarstva, ki se nanašajo na cilje konvencije.

Z vidika oblikovanja okoljske diplomacije je gotovo najpomembnejši drugi odstavek, ki določa, da to strokovno telo pripravlja predloge stališč (ki jih potem obravnava vlada RS) za mednarodno udejstvovanje Slovenije na področju okoljevarstvenih vprašanj. Če to nalogo kombiniramo s tem, da drugi člen določa, da je SKVSP posvetovalno telo vlade RS in ne MOP, lahko vidimo, da je vlada s tem *Sklepom* želela poudariti pomen sodelovanja med civilno družbo, strokovnjaki in uradnimi političnimi odločevalci na področju varovanja okolja. Če pa upoštevamo 1., 3. in 4. odstavek 3. člena *Sklepa* ter pogledamo sestavo SKVSP, lahko ugotovimo, da glavna vloga SKVSP ni bila priprava aktivnosti in stališč Slovenije v mednarodnih forumih, ampak oblikovanje okoljske politike, ki je bila usmerjena predvsem navznoter.²¹ Čeprav lahko SKVSP označimo kot prvi korak h koherentnemu razvoju okoljske di-

²⁰ Ur. l. RS 59/1997.

²¹ 6. člen *Sklepa* izpostavlja, da SKVSP sestavljajo: *minister za okolje in prostor (ki je predsednik tega telesa); državni sekretar v Ministrstvu za okolje in prostor (ki je namestnik predsednika); državni sekretar v Ministrstvu za gospodarske dejavnosti, državni sekretar v Ministrstvu za promet in zveze, državni sekretar v Ministrstvu za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano (druga raven odločanja); predstavnik Hidrometeorološkega zavoda Republike Slovenije, po en predstavnik z ministrstev: za ekonomske odnose in razvoj, za zunanje zadeve, za znanost in tehnologijo, za finance, za šolstvo in šport, za zdravstvo; dva predstavnika okoljskih nevladnih organizacij; predstavnik Slovenske akademije znanosti in umetnosti in predstavnik Gospodarske zbornice Slovenije*. Natančna analiza pokaže, da iz MZZ prihaja »predstavnik«, ki ni izbran na najvišji politični ravni. Implicitno lahko zaključimo, da MZZ kot organ, ni bilo »zares« vključeno v snovanje okoljske diplomacije.

plomacije, pa lahko sočasno ugotovimo, da vlada RS ne v tem Sklepu ne v njegovih modifikacijah leta 2001 in 2005 ni zaznala potrebe, da bi večjo mero odločanja o/v okoljskih vprašanjih poverila Ministrstvu za zunanje zadeve.²²

Ne glede na to, da je SKVSP imel določene pomanjkljivosti, pa je bila njegova ustanovitev ključna predvsem za harmonizacijo stališč med različnimi političnimi odločevalci. To se je pokazalo že kmalu po njegovi ustanovitvi decembra 1997 na konferenci v Kjotu, na kateri je Slovenija nastopila z usklajenimi in dobro formuliranimi stališči glede aktualnih okoljskih vprašanj in vprašanj globalnega segrevanja.²³ A ne samo to, zaradi dobre organizacije pogajalcev in pridobivanja podpore za okoljske zadeve je Slovenija uspela v Kjotski protokol (ratificiran leta 2002)²⁴ vključiti tudi posebni status vrtač, kar lahko štejemo kot pomembno diplomatsko zmago. A od tu do resnega razmisleka o okoljski diplomaciji je (bilo) še daleč.

Istega leta, kot je Slovenija ratificirala Kjotski protokol, so posamezniki ustanovili društvo Focus, ki se ukvarja predvsem z vprašanji podnebnih sprememb, energije, mobilnosti ter okolja nasploh. Omenjava ga predvsem zato, ker se je to društvo, delujoče kot koordinator (ali celo neke vrste »dežnik«) organizacij, ki se ukvarjajo z okoljem in podnebjem (npr. Cipra, Umanotera, Greenpeace), intenzivno vključilo v snovanje in oblikovanje slovenske okoljske diplomacije.²⁵ Na strani nevladnih organizacij je danes to društvo gotovo eden najpomembnejših deležnikov z vidika vprašanj varovanja okolja in trajnostnega razvoja.²⁶

Ustanovitev *Focusa* kot koordinativnega telesa je v zadnjem desetletju veliko pripomogla k razvoju okoljske diplomacije v Sloveniji, predvsem zaradi okrepitve angažmaja nevladnih organizacij, ki tako kot skupine pritiska delujejo in vplivajo na sprejemanje odločitev političnih odločevalcev. A vsekakor ta dogajanja niso prišla v skokih, ampak so se razvijala postopoma. K pospešku v razvoju okoljske diplomacije je gotovo pripomoglo članstvo Slovenije v Evropski uniji (2004) in njeno predsedovanje Svetu Evropske unije (2008). Ta dva mejnika sta tako zavest o pomenu okolja kot aktivnosti na tem področju potisnila stopničko višje.

²² Sklep o spremembi *Sklepa o ustanovitvi Slovenskega komiteja za vprašanja spremembe podnebja*, ki ga je vlada RS sprejela na svoji 49. seji (17. novembra 2005), vsebuje samo »lepotne popravke«. MZZ še vedno predstavlja »predstavnik« (nizka politična raven); pomemben dodatek tega *Sklepa* pa je, da uvaja predstavnika slovenskih univerz v SKVSP, kar pomeni, da se ideja okoljske diplomacije vseeno popolnjuje. V tem okviru jo sedaj sestavlja trikotnik: državni odločevalci – nevladne organizacije – znanost/strokovnjaki (Ur. l. RS 106/2005).

²³ Intervju 3.

²⁴ Ur. l. RS-MP 17/2002.

²⁵ Med dejavnostmi organizacije Focus zasledimo »organiziranje okroglih miz in delavnic, izvajanje projektov, ozaveščanje javnosti, sodelovanje s podobno usmerjenimi društvi in organizacijami, vlado, vladnimi in lokalnimi ustanovami, podjetji in mediji, spremljanje in analiziranje dogajanj na področju varstva okolja, vključevanje javnosti v procese odločanja in druge aktivnosti /,,/«. Focus, društvo za sonaravni razvoj (spletna stran).

²⁶ Prav tam; Intervju 2.

*Okoljska diplomacija? Od vstopa v EU (2004) do predsedovanja
Svetu EU (2008)*

Maja leta 2004 je Slovenija vstopila v Evropsko unijo (EU) kot ena od desetih novih članic. Čeprav članstvo v Uniji pomeni določene prednosti in ugodnosti, pa prinaša tudi določene slabosti. Ena izmed teh je iskanje konsenza oziroma »skupnega glasu EU« o določenih skupnostnih vprašanjih, saj države nimajo enotnih stališč o tem, kaj velja sprejeti oz. katere so prednostne teme.

Zavedati se moramo, da Slovenija kot novinka v »klubu« ni želela preveč izstopati iz povprečja, zato se je pri vprašanjih o okolju pogosto sama *pasivizirala*. To posledično pomeni, da je v forumih EU delovala predvsem re-aktivno (se je na pobude odzivala), namesto da bi delovala pro-aktivno. Drugi podatek, ki ga moramo upoštevati, je struktura koalicij v EU. Ta ni stalna, še posebej na področju vprašanj, povezanih z varovanjem okolja. Za ponazoritev: v zvezi z vprašanji pogozditve Slovenija deli stališča s Poljsko, ne strinja pa se s Francijo. Pri vprašanju tranzitnega prometa se ne strinja z Avstrijo, pri nekaterih drugih temah pa Slovenija deli stališče s Ciprom in Malto, nasprotuje pa mnenju Velike Britanije.²⁷ O kompleksnosti nadalje priča podatek, da Slovenija glede problematike izpustov ogljikovega dioksida zavzema podobna stališča kot zahodne države, nasprotuje pa stališčem novih držav članic EU ter članicam, ki so znotraj njene geografske regije.²⁸

Poleg (našteti) objektivnih dejavnikov, ki jim moramo podati še vprašanje že sprejete zakonodaje na ravni EU (*acquis communautaire*), pa (je imela) ima Slovenija kot majhna država nekaj lastnih ovir, ki so hromile in še hromijo pro-aktivno delovanje v institucijah EU in v mednarodnih forumih, tj. pomanjkanje človeških in kapitalskih virov. Če slednje izpustimo, saj se skorajda vse države soočajo na tak ali drugačen način z njimi, pa je pomanjkanje primerno usposobljenih človeških virov zelo pomembno za oblikovanje skupnih stališč, vplivanje na odločevalce ter nasploh oblikovanje nacionalne okoljske diplomacije.

Da je pomanjkanje usposobljenega kadra za delovanje na EU parketu bil eden resnejših problemov, ki je zaviral oblikovanje nacionalne okoljske diplomacije, so izpostavili tudi sogovorniki, ki so dejali, da imamo v Sloveniji »le sedem strokovnjakov, ki se aktivno ukvarjajo z okoljskimi pogajanji na ravni EU. Ti pa ne morejo zagovarjati vseh stališč Slovenije v kar 15 organih EU, ki razpravljajo o podnebnih problematikah«.²⁹ Posledica tega je, da v mnogih primerih na ravni EU strokovnjaki privzamejo tudi vlogo državnega uradnika ter poleg strokovnih predlogov oblikujejo tudi konkretne politične odločitve. V določenim primerih pa je morala Slovenija (in občasno še mora) najemati tuje strokovnjake, ki so o posameznih vprašanjih izoblikovali »slovenska« stališča.³⁰

²⁷ Intervju 2; Intervju 3; Intervju 4. Ljubljana, januar 2011 (dalje Intervju 4).

²⁸ Intervju 2; Intervju 3.

²⁹ Intervju 2.

³⁰ Intervju 5. Ljubljana, januar 2011 (dalje Intervju 5).

Ne glede na to, da je Slovenija bila novinka na področju delovanja EU, pa je dokaj hitro dobila pomembne zadolžitve. Z novo razporeditvijo predsedovanj leta 2006 je postalo jasno, da bo Slovenija prva članica, ki bo predsedovala Svetu EU, in sicer v prvi polovici leta 2008.

Predsedovanje Svetu EU poteka tako, kot si ga država sama zastavi. Lahko je uspešno ali neuspešno, a vse je odvisno od tega, koliko drznosti si država privošči, kot tudi, v kakšnem času in mednarodnem okolju predseduje. Čeprav za Slovenijo predsedovanje mednarodnim forumom ni bilo nič »novega«, ³¹ pa je bilo predsedovanje Svetu EU še poseben izziv prav zato, ker je bila Slovenija prva nova država članica, ki je predsedovala Svetu EU, zato se je zavedala posebne teže, ki jo ima njeno predsedovanje za vrednotenje vseh ostalih predsedovanj novih članic v prihodnje. Čeprav programa predsedovanja ni sestavljala sama, ampak je bil ta usklajen s Triom, ³² pa je znotraj določenih parametrov program oblikovala dokaj ambiciozno. V program je kot eno svojih prednostnih nalog uvrstila tudi t. i. podnebno-energetski paket.

V času svojega predsedovanja Svetu EU je bila Slovenija tako prisiljena (tudi zaradi pritiskov iz EU) bolje zastaviti svoja stališča do okoljskih vprašanj. Kot vodilna članica EU je v tistih šestih mesecih tudi institucionalizirala določeno stopnjo lastne okoljske diplomacije. Ena od akcij, ki je vodila do tega, je bila oblikovanje delovne skupine na nacionalni ravni, ki je bila sestavljena iz uradnikov, zainteresiranih organizacij civilne družbe in strokovnjakov. ³³ Njena temeljna naloga je bila oblikovanje stališč o posameznih okoljskih vprašanjih. ³⁴

Ta skupina se je odzvala tudi na nalogo, ki je padla na ramena Slovenije kot ena ključnih nalog EU, in sicer podnebno-energetski sveženj (gre za t. i. razpravo o ciljih 20-20-20), ³⁵ v okviru katerega se je Slovenija morala kot predsedujoča aktivno vključevati v pogovore tudi s tretjimi državami, predvsem o povezanosti podnebnih sprememb in mednarodne (okoljske) varnosti. Prav tako je kot predsedujoča sodelovala v intenzivnih razpravah o okolju in biotski raznolikosti na formalnih in neformalnih ministrskih srečanjih. Npr. marca 2008 je v Bruslju potekalo prvo srečanje ministrov za okoljske zadeve države EU, Latinske Amerike in Karibov. V prvih dneh aprila 2008 je Slovenija na srečanju gostila naravovarstvenike in strokovnjake s področja

³¹ Slovenija je leta 1999 predsedovala Varnostnemu svetu Organizacije združenih narodov in leta 2005 Organizaciji za varnost in sodelovanje v Evropi.

³² S Trio označujemo tri države članice EU, ki tvorijo trojko, ki določa prioritete 18-mesečnega predsedovanja.

³³ Intervju 3; Intervju 4.

³⁴ Ta delovna skupina je tudi pripravila smernice in strategije že za srečanje na Baliu, ki je potekalo decembra 2007, kjer je Slovenija aktivno sodelovala pri oblikovanju smernic za zmanjševanje emisij ogljikovega dioksida po letu 2012 (Jana Urh: Podnebna si.nergija: izzivi za slovensko zunanjo politiko po koncu predsedovanja. V: Predsedovanje Slovenije Svetu Evropske unije: zunanji odnosi. Ljubljana 2008).

³⁵ Te označujejo prizadevanja za doseg uporabe vsaj 20-odstotkov obnovljivih energetskih virov, 20-odstotno znižanje emisij toplogrednih plinov glede na meje iz leta 1990 in 20-odstotno izboljšanje energetske učinkovitosti do leta 2020 (Coal Geology: 20-20-20 strategy by European Union for green energy by 2020, spletna stran).

okolja, nekaj dni kasneje pa je Ministrstvo za okolje in prostor organiziralo še neformalno srečanje okoljskih ministrov na temo biodiverzitete v gozdovih; maja 2008 so ministri za promet govorili o prihodnosti mobilnosti s posebnim poudarkom na okoljskih vprašanjih. O okolju je razprava potekala tudi na srečanjih dveh formacij Sveta EU (GAERC in ECOFIN). Junija pa je Slovenija sodelovala na konferenci o podnebnih spremembah v Bonnu v Nemčiji.³⁶

Čeprav se razprava o podnebno-energetskem paketu ni zaključila v času slovenskega predsedovanja (meniva, da je nerealno pričakovati, da bi se lahko mala država uspešno spopadla s tako zahtevno temo, ki je močno povezana z nacionalnimi interesi), pa je Slovenija v tem času naredila velik korak na področju lastne okoljske diplomacije. Že v pripravah na predsedovanje kot tudi v času samega predsedovanja je razprava o okoljskih vprašanjih potekala v okviru trikotnika vlada – stroka – nevladne organizacije (zainteresirana javnost).³⁷ Po koncu predsedovanja pa je to sodelovanje nekako zvedenelo.

Vzpon (2008) in zaton (2012) okoljske diplomacije

Po zaključku predsedovanja Svetu EU je Slovenija odšla na redne volitve. Na njih so večino glasov dobile stranke Socialnih demokratov, Zares, LDS in Desus, ki so konec leta 2008 oblikovale vladno koalicijo. Zunanji minister v tej vladi je postal Samuel Žbogar, dolgoletni diplomat, nazadnje zaposlen kot veleposlanik v Washingtonu.³⁸ Eden izmed njegovih prvih ukrepov je bila ustanovitev novega *Sektorja za globalne izzive*, katerega naloge so bile usmerjene predvsem v koordiniranje in pripravljanje stališč za celovite odzive na različne sklope globalnih izzivov, iskanje odgovorov na vprašanja oblikovanja celovitega in globalnega pristopa do voda v mednarodnih odnosih in zunanji politiki Slovenije ter prizadevanja, da bi bile okoljske vsebine bolj celostno vključene v tematike, s katerimi se pri svojem delu srečujejo slovenski diplomati.³⁹ Strukturnim spremembam so nato sledili še vsebinski premiki, predvsem na področju ozaveščanja o pomembnosti okolja in trajnostnega razvoja. Tako je Žbogar v delovanje Ministrstva za zunanje zadeve vpeljal tri nove aktivnosti: EKO skupino, zniževanje ogljičnega odtisa MZZ in nov načrt mobilnosti.

Poleg notranjih sprememb je spremembe doživela tudi zunanjepolitična in diplomatska dejavnost Slovenije. MZZ je začel postajati eden ključnih akterjev pri oblikovanju stališč o okolju na mednarodni ravni. MZZ je tako uvedlo t. i. Zeleno skupino (*Green Group*), znotraj katere naj bi se na rednih srečanjih sestajali ministri za zunanje zadeve šestih držav, po velikosti primerljivih s Slovenijo, z različnih celin,

³⁶ Intervju 1; Intervju 5.

³⁷ Od intervjuvanca 5 sva izvedela, da je bilo sodelovanje med vlado, stroko in nevladnimi organizacijami prav v času predsedovanja Svetu EU na najvišji ravni.

³⁸ Meniva, da je k »ozelenitvi« diplomacije v Sloveniji poskrbela prav osebna narava ministra Žbogarja (in nekaj njegovih sodelavcev), ki je menil, da se mora država na zunanjepolitičnemu področju ukvarjati tudi (formalno in proaktivno) z vprašanji varovanja okolja.

³⁹ Ministrstvo za zunanje zadeve, Slovenia and the European Union, 2011, spletna stran.

z namenom spodbujanja in sodelovanja pri zamisli o »zeleni diplomaciji«. ⁴⁰ Znotraj tega okvira so se ministri za zunanje zadeve Islandije, Kostarike, Nove Zelandije, Singapurja, Slovenije, Združenih Arabskih Emiratov in Zelenortskih otokov prvič srečali septembra leta 2010 ter se dogovorili, da bo *Zelena skupina* najprej obravnavala vprašanja voda. Za tako imenovano »diplomacijo voda« (*water diplomacy*) so se odločili zato, ker se nekatere izmed držav iz omenjene skupine že danes soočajo s pomanjkanjem, druge pa s preobiljem voda (v obliki poplav). ⁴¹ Skupina je nato oblikovala še skupno stališče o podnebnih spremembah, ki so ga v posebni publikaciji predstavili že pred srečanjem COP leta 2010 v Cancunu in nato še pred srečanjem COP leta 2011 v Durbanu.

Naslednji korak v oblikovanju okoljske diplomacije Slovenije predstavlja »imenovanje« okoljskih atašejev na petih veleposlaništvih Republike Slovenije po svetu (v Pekingu, Buenos Airesu, Skopju, Kopenhagenu in Londonu). ⁴² S pilotnim projektom okoljskih atašejev je MZZ pričel marca 2010. Sprva so si zamislili, da bi okoljski atašeji imeli enoletni mandat z možnostjo podaljšanja. Direktorat za globalne zadeve in politično multilateralo pa je v tem času imenoval tudi korespondenta, katerega naloga je bila pridobivati informacije o delu atašejev na področju okolja. Naloga atašejev je bila, da pripravljajo okoljske profile ter spremljajo okoljske projekte, ki potekajo v državi akreditacije, ter da pripravijo podlago za morebitno sodelovanje Slovenije na področju okoljskih zadev z državami akreditacije. Leta 2011 so se na MZZ odločili, da mandat atašejem podaljšajo še za leto dni ter da bodo opravili prvo evalvacijo njihovega dosedanjega dela. Znotraj tega okvirja bodo na MZZ razmislil tudi o novih delovnih usmeritvah ter možnosti, da v omrežje okoljskih atašejev vključijo še slovensko veleposlaništvo v Parizu. Prvi podatki analize o delu okoljskih atašejev kažejo, da so pogoji za dobro opravljanje nalog, ki pripadajo atašejem, še posebej nezadostni na veleposlaništvih z majhnim številom diplomatov (na primer v Kopenhagenu in Buenos Airesu). Vendar pa so okoljski atašeji postali že relativno ustaljena praksa v slovenski diplomaciji. Sčasoma bi tako lahko institut okoljskega atašaja postal prisoten na vseh veleposlaništvih Republike Slovenije po svetu. ⁴³

Sočasno z aktivnostmi MZZ na področju institucionalizacije okoljske diplomacije pa so potekale aktivnosti tudi na drugih ravneh. Tako je šest mesecev po imenovanju nove vlade (sredi leta 2009) ta vlada ustanovila *Službo Vlade Republike Slovenije za podnebne spremembe (SVPS)* (Ur. l. RS 49/2009), katere primarna naloga je bila iskanje rešitev na vprašanja podnebnih sprememb, okoljske varnosti in izzivov, povezanih s trajnostnim razvojem ter koordinacijo vseh akterjev, vključenih v proces

⁴⁰ Države so bile izbrane kot vodilni akterji na področju okoljskih vprašanj v regiji, ali pa kot države, ki si na tem področju želijo postati vodilne (Intervju 4).

⁴¹ Ministrstvo za zunanje zadeve, Global challenges department, 2011, spletna stran.

⁴² Pri tem ne gre za imenovanje novih diplomatov, temveč so že obstoječi diplomati v tujini prevzeli še funkcijo okoljskega atašaja.

⁴³ Intervju 4; Intervju 6. Copenhagen, junij 2012 (dalje Intervju 6); Intervju 7. Ljubljana, januar 2011 (dalje Intervju 7).

tvorjenja okoljske diplomacije.⁴⁴ Odlok o ustanovitvi SVPS določa naloge SVPS (2. člen), sestavo SVPS (4. člen) ter deležnike (3. člen), s katerimi SVPS sodeluje pri svojem delovanju. Med nalogami, ki jih navaja drugi člen (in so pomembne za debato o institucionalizaciji okoljske diplomacije), izpostavljamo nekatere:

Služba opravlja naslednje naloge:

- usmerja sektorske in medsektorske politike na področjih blaženja, prilagajanja in tehnološko-razvojnega prehoda v nizkoogljično družbo;
- usmerja oblikovanje razvojnih politik za doseganje ciljev blaženja in prilagajanja na podnebne spremembe;
- sodeluje pri oblikovanju prioritet sektorskih in medsektorskih programov za blaženje podnebnih sprememb in prilagajanje;
- sodeluje pri oblikovanju tehnološko razvojne politike in spodbujanju nizkoogljičnih platform;
- usklajuje stališča resorjev za mednarodna pogajanja o podnebni politiki ter v imenu Vlade Republike Slovenije (v nadaljnjem besedilu: vlada) predstavlja stališče Slovenije v mednarodnih institucijah in forumih za področje podnebnih sprememb;
- po sklepu vlade pripravlja tudi predloge zakonov in drugih aktov, ki zadevajo področje podnebnih sprememb;
- sodeluje pri pripravi stališč resornih ministrstev za pripravo predpisov in drugih dokumentov Evropske unije, ki posegajo na področje podnebnih sprememb;
- sodeluje z relevantnimi deležniki na tem področju, kot so lokalne skupnosti, nevladne organizacije, gospodarstvo, raziskovalne institucije itd.;
- sodeluje z institucijami Evropske unije, z Združenimi narodi in z ostalimi mednarodnimi institucijami na področju podnebnih sprememb v širokem pomenu.

Čeprav je formalno SVPS vezana samo na podnebne spremembe, pa se je – kot ugotavljajo sogovorniki – ukvarjala tudi z drugimi okoljskimi vprašanji (in bila v izrazito pomoč pri institucionalizaciji okoljske diplomacije MZZ).

Četudi se kadrovsko vprašanje morda na tem mestu zdi nepomembno, pa simbolično 4. člen daje direktorju SVPS veliko moč. 3. odstavek 4. člena navaja, da ima »pri vodenju službe direktor enaka pooblastila, kot jih ima minister pri vodenju ministrstva«. Čeprav je *de iure* direktor podrejen vladi, minister pa Državnemu zboru, pa simbolična podelitev enakih pooblastil pomeni, da se znotraj vlade direktor SVPS *de facto* izenači z ministrom. Ima torej enako moč in to pomeni, da so njegovi dosjeji enako pomembni, kot so pomembni dosjeji ministrov v vladi. Tako lahko zaključimo, da je s Sklepom o ustanovitvi SVPS podnebje (kot del okoljske diplomacije) prvič v zgodovini v Sloveniji dobilo položaj »pomembne tematike«.

V strukturi oblikovanja okoljske diplomacije in njene institucionalizacije pa velja izpostaviti, da je po letu 2008 Slovenija prvič oblikovala postavke sistema, ki bi se lahko smelo razvijal naprej. Te postavke je gradila na podlagi preteklih izhodišč in razvoja, ki ga je bila deležna okoljska diplomacija v letu 1991–2008. Ključ za uspeh

⁴⁴ Intervju 2; Intervju 3.

začetka oblikovanja okoljske diplomacije je torej bil predvsem v tem, da so politični odločevalci imeli solidne temelje, na katerih so lahko gradili. To pa so bile izkušnje dvajsetletnega obdobja zgodovine samostojne Slovenije.

Morda velja omeniti še eno zadevo, ki je pomembna za oblikovanje in delovanje okoljske diplomacije, in sicer vprašanje sodelovanja oz. delitve dela na področju okoljske diplomacije. V času 2008–2011 velja, da čeprav je MZZ privzelo pomemben položaj v oblikovanju okoljske diplomacije, pa je pokrivalo samo njen »zunanji del«, notranji del je prepustilo SVPS. Ta je bila tako nosilni organ koordinacije med uradništvom (in političnimi odločevalci), stroko in civilno družbo. Okoljska diplomacija je v tem obdobju dobila odlično osnovo za nadaljnji razvoj, a do tega ni prišlo, saj je na Slovenskem kriza zaostila politično situacijo. Konec leta 2011 smo tako imeli predčasne volitve, ki so dale drugačno sliko politične razporeditve prostora. 10. februarja 2012 se je oblikovala nova vlada.

Glede na zaostrene javnofinančne razmere in glede na stanje slovenskega gospodarstva je bila vlada prisiljena zarezati v določene stroške, kar se je odrazilo tudi v zmanjšanju ministrstev in javnih teles,⁴⁵ ki so skrbela za delovanje države. Varčevanje je tako prizadelo strukturo kot vsebino. Z vidika strukture je bila spomladi 2012 ukinjena SVPS (Ur. l. RS 21/2012), njene naloge pa so bile prenesene na Ministrstvo za kmetijstvo in okolje. Čeprav pooblaščen sektorji na Ministrstvu za kmetijstvo in okolje nadaljujejo naloge, ki jih je imela SVPS, pa smo se z vidika institucionalizacije in opolnomočenja okoljske diplomacije vrnili korak nazaj. Namreč z vladne ravni (SVPS je bila vladna služba) se je vprašanje okoljske diplomacije ponovno postavilo na medministrsko raven. To pa terja veliko sodelovanja med ministrstvi, kar pa, vemo, je v Sloveniji prej izjema kot pravilo.⁴⁶ Drug premislek pa je predvsem vsebinski; čeprav je nova struktura MZZ ohranila Sektor za globalne izzive, pa intervjuvanci povedo, da se tem področjem v času novih razmer namenja relativno manj pozornosti, kot se jim je v preteklosti. Če predvidevamo, da so izjave objektivne, potem lahko zaključimo, da je Slovenija tudi na področju okoljske diplomacije MZZ storila korak nazaj. Okoljska vprašanja tako spet postajajo »sekundarna«, razpršena, strategije pa se ponovno oblikujejo predvsem po načelu delovanja *ad hoc* in ne smelo, začrtano ter jasno. V tem okviru intervjuvanci izpostavljajo, da smo se v snovanju in oblikovanju okoljske diplomacije vrnili v obdobje 1991–2004 ter s tem izgubili vse prednosti, ki smo jih s procesom učenja zaradi dela (*learning by doing*) pridobili v času vstopanja v EU ter predsedovanja Svetu EU, ki je bilo za slovensko zunanjo politiko gotovo pomemben dosežek.

Celotna analiza razvoja okoljske diplomacije v Sloveniji pa kaže še na en moment, ki ga velja omeniti, in sicer preveliko personalizacijo zunanjepolitičnih prioritet v Sloveniji. Kot sva že omenila, se je preskok v institucionalizaciji okoljske diplomacije

⁴⁵ Pred volitvami so bile vse politične stranke naklonjene zmanjšanju ministrstev kot načinu varčevanja v javnem sektorju.

⁴⁶ Sabina Kajnc, Marjan Svetličič: Ocena uspešnosti in problemi slovenskega predsedovanja Svetu EU – pogled od znotraj. V: Teorija in praksa, 2009, št. 1-2, str. 5-30, tu str. 18-22.

zgodil s prihodom Samuela Žbogarja na mesto zunanjega ministra, saj je bil osebno izrazito vpet v vprašanja okolja. Po njegovem odhodu v diplomacijo EU pa je zadeva nekako zamrla. Dejavnik osebnosti sicer lahko vnese pomembne elemente v zunanjo politiko, problem pa nastane, če vsaka »osebnost«, ki nastopi mesto zunanjega ministra, zamenja smer v zunanji politiki. To pomeni, da postaja zunanja politika države nekoherentna in tako slabo zastopa nacionalne interese. Tukaj vidiva še prostora za izboljšavo pristopa k okoljski diplomaciji, in sicer, da ta (kot druge tematike zunanje politike) preide od personalnega dejavnika k utemeljeni strategiji zunanje politike, ki bi bila osnova za delovanje vseh političnih odločevalcev. Odločitev o tem je bila v času Žbogarjevega mandata sprejeta, a je strategija, ki je bila oblikovana, zaradi določenih (neznanih?) razlogov obtičala v predalu. Slovenija tako še leta 2013 vodi svojo zunanjo politiko na podlagi strategije iz leta 1999.

Zaključek

Slovenija je svojo okoljsko diplomacijo gradila postopoma. Njene zametke srečamo že pred njeno formalno osamosvojitvijo, potem pa se po mednarodnem priznanju začne postopen razvoj aktivnosti na področju okoljske diplomacije. Čeprav ta proces poteka dokaj smelo in pooblaščen organi oblikujejo stališča za ključne mednarodne konference, pa lahko v dvajsetletnem razvoju pristopa k okoljski diplomaciji opazimo, da je večina aktivnosti, ki se dogajajo na področju okoljske diplomacije v Sloveniji, določena z dvema dejavnikoma – zunanjim okoljem in osebnimi preferencami posameznikov. Slovenija tako k oblikovanju lastne okoljske diplomacije pristopa odzivno na zahteve zunanjega okolja ali pa proaktivno, če to terjajo določeni politični odločevalci. Oba pristopa pa sta nestrateška.

Tako stanje lahko utemeljimo predvsem s tem, da vprašanje okolja ni bilo nikoli zares »ključno«, ampak le drugotirno vprašanje slovenske politike in odločevalcev. Posledično do tega vprašanja nismo nikoli oblikovali nacionalnih strategij, ki bi izhajale iz slovenskih stališč in potreb, pač pa so bile vse aktivnosti pogojene s pritiski in zahtevami »od zunaj«, iz mednarodne skupnosti. Zato tudi ni bilo potrebe, da bi imela civilna družba in strokovnjaki večjo težo pri odločanju o stališčih Slovenije do okoljskih vprašanj. Tako civilne družbe kot strokovnjakov so se politični odločevalci poslužili šele, ko so bili prisiljeni oblikovati nacionalna stališča do določene okoljske tematike. Seveda je bilo v večini primerov to sodelovanje ad hoc, pri čemer se je včasih zgodilo, da stališča ene delovne skupine niso bila v popolnosti usklajena s stališči druge delovne skupine.⁴⁷ Posledično (je) to vodi(lo) do fragmentacije in neučinkovitosti odločitev.

A ne glede na vse povedano je v postopnem razvoju okoljske diplomacije v Sloveniji prišlo tudi do pozitivnih premikov, med katere lahko uvrščava predsedovanje Svetu EU in sodelovanje vseh zainteresiranih deležnikov v pripravah na predsedovanje ter v delu na dosjelih v času predsedovanja kot tudi ustanovitev *Službe Vlade*

⁴⁷ Intervjuji 1-7.

Republike Slovenije za podnebne spremembe (SVPS), ki je bila osnovni koordinativni organ za oblikovanje smernic in odločitev na področju varovanja okolja in podnebja. Obe zadevi sta pustili pomemben pečat tudi na vprašanih varovanja okolja. Žal je gospodarska kriza povzročila to, da aktivnosti na področju institucionaliziranja okoljske diplomacije nismo dokončali, še več, šli smo korak nazaj, na stanje pred letom 2004. A ne glede na to zametki okoljske diplomacije Slovenije ostajajo. Čas je le, da jih začnemo oblikovati v celoto, koherentno in jasno. A za to je potrebna strategija odnosa do okoljskih vprašanj. Če jo na notranjepolitičnem področju deloma imamo, je čas, da jo zgradimo tudi na zunanjepolitičnem področju. Tu pa lahko največ prispeva konsenz vseh, kaj so ključni cilji naše zunanje politike. In ker je Slovenija majhna država, je morda prav okolje tisto, kjer lahko najde svojo nišo v mednarodni skupnosti.

Miha Pongrac, Boštjan Udovič

HISTORICAL DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL DIPLOMACY IN SLOVENIA
1991–2012

S u m m a r y

The article describes the historical development of environmental diplomacy in Slovenia since its beginnings, i.e. since the attainment of the Slovenian independence in 1991 until 2012. It answers three questions: 1. What is the position of environmental protection and sustainable development in the Slovenian politics and diplomacy; 2. In what way did Slovenia reach decisions about forming its own environmental diplomacy in the last 20 years (was it proactive or reactive with regard to the formation of these goals); and 3. What is the importance of environmental diplomacy for the future of Slovenia. This is described in three periods of time: since the attainment of independence (1991) until the Slovenian membership in the EU (2004); since the Slovenian membership in the EU until the end of the Slovenian EU Council Presidency (2008); and since that point until the politically and economically turbulent year of 2012. The information mainly stems from primary and secondary sources, supplemented with the information gained from interviews.

The Republic of Slovenia has developed its environmental diplomacy progressively, even though environmental care and sustainable development have never represented one of its foreign political priorities (and has since the beginning been outweighed by the key priorities of joining various international organisations like NATO and EU). Initially only state institutions were involved in its development (Ministry of the Environment and Spatial Planning), but gradually the so-called “triangle of co-development of the Slovenian environmental diplomacy” was established: state authorities, non-governmental organisations, professionals. This kind of cooperation reached its peak during the Slovenian EU Council Presidency and continued well under the auspices of the Government Office of the Republic of Slovenia of Climate Change, which contributed to the shaping of the guidelines and decisions in the field of environmental protection and coordinated cooperation between the stakeholders. Nevertheless, the national strategy has never been outlined in the field of environmental diplomacy in Slovenia. Instead the development has mostly depended on ad hoc actions, which have been the result of external pressures or preferences of individuals. Consequently environmental diplomacy in Slovenia has operated in quite a fragmented way. The constantly changing preferences or adaptations to new guidelines and demands of the international community have resulted in the adoption of inefficient decisions. Furthermore, the economic crisis also affected the unfinished institutional formation of the Slovenian environmental diplomacy, since the state was forced to close certain offices and services due to austerity measures. However, the foundations of environmental diplomacy nevertheless remain.

Zapisi

1.02

UDK: 061.2:379.82(497.4Kočevje)"197"

Prejeto 24. 1. 2013

Natalija Mihelčič*

Kulturni utrip v sedemdesetih letih 20. stoletja na Kočevskem : kulturna društvena dejavnost v Kočevju

IZVLEČEK

V članku obravnava avtorica stanje kulturne dejavnosti v Kočevju kot lokalnemu središču velikega območja na jugu Slovenije v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Poudarek je na prikazu vrsti kulturne društvene dejavnosti v občini in njena razširjenost ter pomembnost v urbanem okolju. Kulturna amaterska dejavnost v občini je bila močno razmahnjena, vendar kljub temu še vedno okrnjena zaradi številnih težav in razmer. Treba je poudariti, da je Kočevska pokrajina, ki so jo zgodovinarji in mnogi strokovnjaki označili za »posebno« in jo v svojih delih obravnavali z obilico previdnosti. Pretekla zgodovina Kočevske se je namreč močno prepletala z zgodovino kočevskih Nemcev, ko je bila narodnostno zelo mešana pokrajina. To pa na razvoj in oblikovanje kulturnega prostora na tem območju po drugi svetovni vojni ni imela vpliva. Toliko manj v sedemdesetih letih 20. stoletja

Ključne besede: Slovenija, Kočevje, Kočevska, kultura, socializem, amaterska kultura

ABSTRACT

CULTURAL SCENE IN THE KOČEVJE REGION: CULTURAL ACTIVITIES OF SOCIETIES IN KOČEVJE IN THE 1970S

The author of the following article explores the state of the cultural activities in Kočevje as the local centre of a large region in the south of Slovenia in the 1970s. She places an emphasis on the outline of the types of the cultural activities of societies in the Kočevje municipality and their extent as well as significance in the urban environment. The amateur cultural activities in the municipality were extensive, but nevertheless still impeded by numerous problems and circumstances. We have to underline that the Kočevje province has been characterised as „special“ by many historians and other experts, who have dealt with this region very carefully in their works. Namely, the history of the Kočevje region has been closely related and intertwined with the history of the Kočevje Ger-

* prof. zgodovine in geografije, OŠ Stopiče, Kidričeva 4, SI-1330 Kočevje, natalie.mihelcic@gmail.com

mans, as it was a very nationally mixed province. However, this did not influence the development and shaping of the cultural space in this area after World War II, let alone in the 1970s.

Keywords: Slovenia, Kočevje, Kočevje region, culture, socialism, amateur culture

Uvod

Pričujoči članek obravnava stanje kulturne produkcije v Kočevju v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Poudarek je na prikazu zvrsti kulturne društvene dejavnosti v občini in njena razširjenost ter pomembnost v urbanem okolju.

Pred dobrimi štirimi desetletji je podoba Kočevske bila popolnoma drugačna, kot jo (lahko) vidimo danes. Zaradi vojne vihre porušena in uničena dežela, je bila po vojni prisiljena, da se dvigne iz (po)vojnih ruševin. Sanacija gospodarstva, obnova in ureditev fiziognomske podobe občine, ureditev komunalne in stanovanjske problematike, uvedba sprememb na področju šolstva in sanacija ter izboljšava prometne povezanosti so bila področja, ki so se zvrstila med najpomembnejšimi nalogami lokalne oblasti v prvih povojnih letih. Kultura in njena dejavnost pa sta ostali »zunaj konteksta« primarnih nalog občine in bili sekundarnega pomena. Toda kmalu se izkazalo, da je nastran potisnjena kulturna dejavnost postala »orodje« za širitev in krepitev socialistične misli in duha. Kljub dejstvu, da je bilo kulturno področje (vedno) zapostavljeno, je to kot družbena sestavina zavzemalo pomembno vlogo v družbi samoupravljanja. Število kulturno-prosvetnih društev in sekcij se je v primerjavi s predvojnimi časom povečalo, vendar je v sedemdesetih letih zaznati rahlo zmanjšanje števila društev zaradi številnih težav in nezanimanja prebivalstva za tovrstno dejavnost.

Amaterska in profesionalna kulturna dejavnost v kočevski občini sta se po dvajsetih letih končane druge svetovne še vedno otepali številnih težav, s katerimi sta se spopadali že od samega začetka svojega delovanja. Pomanjkanje prostorov, strokovnega kadra, finančnih sredstev in mladine so bile najpogostejše težave na seznamu nujnih zadev, potrebnih čimprejšnje rešitve. Vendar je bilo za odpravljanje le-teh preveč porabljenega časa in izrečenih besed, ki niso rešile težavno situacijo v društvih. Sklicevanje sej društvenih in občinskih odborov ni (veliko) pripomoglo k rešitvi. Zbrani predsedniki društev in organizacij, njihovi člani in predstavniki občinske oblasti so (zaman) razpravljali o problematiki, a skupnega jezika nisi našli. Dolgoletni predsednik Občinskega sveta Svobod, Jože Smolej, je takole izrazil mnenje o (delni) rešitvi zaskrbljujočega stanja na področju kulture na Kočevskem: »Predvsem je potreben soliden program dela, ki naj zajame vse možnosti kulturnega izživljanja. /.../ pri tem veliko pričakujemo /.../, treba pa je dati veliko moralno, predvsem pa materialno podporo. Prepričan sem, da bomo naše kulturno življenje spravili z mrtve točke le s pametnim, načrtnim programiranjem in z združitvijo vseh sil. Za tako delo pa bi bil /.../

potreben že profesionalac«. ¹ Dobronamerne in vzpodbudne besede predsednika so bile samo upanje na »kulturni« premik, stanje pa se v sedemdesetih letih ni premaknilo na bolje. Slednje kaže na že slabo stanje kulturne dejavnosti v preteklem desetletju, ki se je nadaljevalo tudi v naslednjih desetih letih.

Raznolikost kulturne društvene dejavnosti v kočevski občini v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja

Na Kočevskem so v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja delovale štiri DPD Svoboda (Kočevje, Kočevska Reka, Stara Cerkev, Mozelj) in druga amatersko kulturno-prosvetna društva v bližnjih in oddaljenih vaseh. V okviru društev so delovale različne sekcije, najbolj zastopani sta bili pevska in dramska sekcija. Na področju profesionalne kulturne dejavnosti pa so delovali Kočevski muzej, Šeškov dom in knjižnica. Ustvarjalci in nosilci kulturne dejavnosti so bili večinoma šolski učitelji in šolska mladina.

Najbolj se je kulturna dejavnost razmahnila v središčnem mestu občine, v Kočevju, kjer so bili pogoji za kulturno dejavnost najboljši. Kočevje kot sedež občine je imelo vodilno vlogo na kulturnem področju, saj je od tu potekala organizacija in koordinacija kulturne dejavnosti v celotni občini. Tu je bila koncentracija prebivalstva največja, prav tako je bila v mestu mreža kulturnih ustanov in kulturnih organizacij ter društev, ki so organizirala vsa pomembna kulturna dogajanja v občini. Zaradi svoje funkcijsko-ekonomske vloge je bilo Kočevje »prizorišče« najpomembnejših in največjih prireditev/proslav na Kočevskem. V mestu je delovala DPD Svoboda Kočevje, ponovno ustanovljena leta 1953² (leta 1960³ se je združila s DPD Svoboda Rudnik), ki je imela dramsko, pevsko, plesno, baletno, šahovsko in godbeno sekcijo.⁴ Slednja je bila v okviru DPD Svoboda Kočevje najuspešnejša sekcija, ki je s trdim delom in veliko prizadevnostjo njenih članov uspela premostiti številne kadrovske in finančne težave in je dejavna še danes. Sekcije DPD Svoboda Kočevje so imele svoje prostore v Rudarskem domu na Rudniku, tudi v prosvetnem domu v Šalki vasi ter občasno v Šeškovem domu. Zaradi prostorske stiske je prihajalo do nesporazumov med posameznimi sekcijami znotraj društev, tudi z drugimi kulturno-prosvetnimi društvi, ki niso delovala v okviru Svobode Kočevje. V dolgoročnem pogledu je to privedlo do nerednih in vse manj pogostih sestankov ter nepripravljenosti sekcij in

¹ Dolenjski list, 1964.

² DPD Svoboda je bila v Kočevju ustanovljena že leta 1913. Prvotni prostori društva so bili v hotelu Post (danes so v prenovljeni stavbi stanovanja). Njena dejavnost se je razmahnila v letih 1918/1919, nato pa je prenehala delovati. Po spominih Ivana Erkerja iz Brega pri Kočevju je prostor društva bil v gostilni Kiklmakl (današnja DZS), gledališke predstave pa so se odvijale v gostilni Kmet (današnja gostilna Beljan). V času pred prvo svetovno vojno so bile predstave v rudniških barakah na Rudniku. Imeli so oder, katerega so delili skupaj s prosvetnim društvom Kočevje. — Mladi Kočevjec, leto 3, št. 6, str. 5–7.

³ Novice (22. 10. 1960, str. 3) navajajo kot čas združitve obeh Svobod leto 1960, druga literatura pa navaja leto združitve 1961. — 50 let Delavske godbe Kočevje. Kočevje 1977 (dalje 50 let Delavske godbe Kočevje), str. 19.

⁴ Godba na pihala je bila v Kočevju ustanovljena leta 1927.

društev, večinoma tudi do njihovega propada. Sekcije pri DPD Svoboda Kočevje so začele delovati takoj po vojni, vendar zaradi nastalih povojnih razmer je bilo njihovo kulturno delo šibko in še neuveljavljeno. Šele v petdesetih letih, ko so bile ponovno ustanovljene DPD Svobode, je njihovo delo postalo nekoliko živahnejše in bolj izrazito. Gledališče je ponovno zaživelo v petdesetih letih po ustanovitvi Svobode Kočevje, vendar se je še vedno borilo za svoj obstoj, saj je bilo stanje na področju dramskega odseka zelo slabo. Primanjkovalo je igralcev in denarja za postavitve odra in igralskih oblačil, zanimanja za sodelovanje med občani pa je bilo zelo malo. Čeprav se je dramska sekcija znašla v zelo težkem položaju, je bilo zanimanje zanje med šolsko mladino zelo veliko, predvsem med vrstami predšolske mladine. Leta 1974 je bilo ustanovljeno Lutkovno gledališče, katerega začetki segajo v leto 1946/1947, ko je delovalo kot otroško lutkovno gledališče v sklopu dramskega odseka DPD Svoboda Rudnik.⁵ Novoustanovljeno gledališče bilo zelo dobro sprejeto med (pred) šolsko publiko, kasneje tudi med nekoliko starejšo mladino. Delo Matije Glada, ki je deloval v obeh gledališčih, se je nadaljevalo, sodeloval je tudi z lutkovnim krožkom na osnovni šoli, kjer je bilo zanimanje za tovrstno šolsko kulturno dejavnost veliko.

Istega leta je novoustanovljeni Moški pevski zbor Svoboda Kočevje začel z rednimi vajami. Začetek pevskega zbora sega v leto 1968 v Stari Cerkvi pod vodstvom Vere Ficko. Zbor je deloval pod okriljem lokalnega gasilskega društva, vendar se je kmalu preimenoval v Moški pevski zbor Stara Cerkev. Zaradi novo pridruženih pevcev iz Kočevja in okoliških vasi se je pevski zbor preimenoval v ime, ki ga nosi še danes. Prvi pevovodja novega zbora je postal Ive Stanič, ki je združil pevce iz mešanega pevskega zbora Svoboda Kočevje iz petdesetih letih pod tedanjim pevovodjo Mirka Trošta in pevce pevskega zbora Jakob Gallus pod vodstvom Miloša Humeka. Zbor je od svojega začetka dosegel uspešne rezultate na številnih kulturnih prireditvah in se udeleževal revij pevskega zborov v Dolenji vasi ter vsako leto gostoval na pevskega taboru slovenskih pevskega zborov v Šentvidu.⁶

Poleg DPD Svobode Kočevje, v katerem so večinoma sodelovali starejši občani, je bila v mestu zelo močna kulturna dejavnost šolske mladine. Na gimnaziji Kočevje je deloval MKUD Matej Bor, ki je s svojimi odseki pripravljal živahne kulturne programe za šolske prireditve ter sodeloval tudi pri kulturnem delu prireditev za občinske in državne praznike. Najbolj zastopani sekciji sta bili pevski in dramski, nekoliko manj zanimanja je bilo za literarno in šahovsko sekcijo. Gimnazijsko društvo Matej Bor je bilo ustanovljeno takoj po vojni (leta 1946⁷) in je že od samega začetka zelo uspešno delovalo na šolskem kulturnem področju. Število njegovih aktivnih članov je v sedemdesetih letih znašalo 45.⁸ Članstvo v društvu se je stalno spreminjalo, prav tako pa je pestrost programov posameznih sekcij privabljala nove člane med gimnazijsko

⁵ Novice, 15. 4. 1958, str. 3.

⁶ Ciril Štrumbelj: 25-letnica Moškega pevskega zbora Svoboda Kočevje. Kočevje 1999, str. 6–7.

⁷ Miloš Humek: Kočevje, kraj (ne)srečnega imena. Kočevje 1999, str. 9.

⁸ Zapisnik Izvršnega odbora Temeljne kulturne skupnosti občine Kočevje: pregled stanja kulture in kulturne dejavnosti v občini Kočevje, 1971, str. 5.

mladino. Mentor in starosta društva je bil Miloš Humek,⁹ predsednik Občinskega sveta za kulturo v šestdesetih letih in prvi ravnatelj glasbene šole (1961–1984), je s svojim vztrajnim in neutrudnim delom doprinesel veliko kulturni dejavnosti na Kočevskem. Po svojem prihodu na kočevsko gimnazijo leta 1945 je osnoval mešani pevski zbor gimnazijcev, ki so se kasneje pridružili MKUD Matej Bor, bil je tudi pobudnik učiteljskega pevskega zbora na gimnaziji, ki se je zaradi pomanjkanja moških vokalov hitro razšel. Kasneje sta začela delovati še dve pevski skupini, in sicer vokalna skupina Doremi (leta 1967–1979) pod vodstvom Ive Staniča na osnovni šoli in vokalna skupina osmih gimnazijk, imenovana Polyphonia. Slednja je prenehala delovati leta 1978, medtem ko je mešani pevski zbor pod vodstvom Ive Staniča deloval še v naslednjem desetletju. Pevska zbora pod vodstvom prof. Humeka in Iva Staniča sta gostovala tudi po drugih slovenskih krajih. Literarna sekcija gimnazijcev je enkrat letno izdajala dijaški list »Utrinki mladosti«, ¹⁰ ki je kasneje zaradi neresnega dela in nezanimanja gimnazijcev prenehal izhajati.

Mesto Kočevje je imelo dve kinodvorani, kjer so predvajali domače in tuje filmske ter dokumentarne predstave. Matični kino Jadran v središču mesta je od svoje ustanovitve leta 1935¹¹ (z vmesnim prenehanjem delovanja zaradi vojne) imel zabavno-kulturno vlogo, saj je poleg rednih kinopredstav gostil tudi številne kulturne (ne)šolske prireditve, plese in prireditve za občinski ali državni praznik. Sprva so se filmske predstave predvajale ob sobotah in nedeljah ter praznikih, kasneje pa je uprava kina določila razpored kinopredstav tudi med tednom, večkrat na dan. Kinodvorana je imela 418 sedežev, ki je bila redko kdaj popolnoma zasedena. Izbor zvrsti filmskih predstav je bil pester, vendar kvaliteta filmov je bila slaba. Vodstvo kina je na filmski repertoar uvrstilo več zabavnih filmov, premalo pa je bilo predvajanih filmov z vzgojno-poučnimi vsebinami. Uprava kina je bila večkrat zaradi »neustreznih« filmskih predstav deležna negativne kritike o izboru zvrsti filmov, saj so gledalci zaradi slabe kvalitete odhajali iz kinodvorane sredi filmske predstave. Upravi kina je bilo očitano, da izbira filmske predstave s slabim »vzgojnim« elementom. To je povzročilo nevšečnosti med odraslimi-gledalci in upravo kina. Prvi so menili, da tovrstne kinopredstave kvarijo otroke in mladino. Navajam članek iz Novic, ki je

⁹ Profesor Miloš Humek se je rodil 6. 9. 1917 v Ljubljani kot najmlajši otrok šestčlanske družine. Z ženo Žoržo (rojeno Petan) sta bila leta 1945 poslana v Kočevje, kjer sta se kot profesorja zaposlila na kočevski gimnaziji. Humek je svoje življenje na Kočevskem posvetil glasbi (bil je ravnatelj in profesor na glasbeni šoli v Kočevju) in sodeloval s številnimi kulturniki. Svoje glasbeno znanje in plemenitost, prežeto z idealizmom, je želel prenesti na mladino in na ljudi okoli sebe. Dolgoletna kulturna zagnanost in udejstvovanje profesorja Humeka sta zaznamovali kulturo na Kočevskem.

¹⁰ Dijaški list se je sprva imenoval Prvi poganjki in je začel izhajati leta 1952, v poznih petdesetih letih pa je prenehal izhajati. Leta 1966 se je preimenoval v Utrinke mladosti. Vendar tudi pod tem imenom dijaški list ni izhajal dolgo zaradi pomanjkanja zanimanja med gimnazijci.

¹¹ Kino Jadran je svoja vrata uradno odprl 10. 8. 1935. Prvi zvočni kino sta uredila zakonca Poje v bivši stavbi hotela Trst leta 1932, tri leta kasneje pa sta kupila in uredila prostor bivše gostilne Harde, kjer tudi danes stoji stavba kina. Med vojno je bila stavba močno poškodovana, vendar sta jo zakonca Poje leta 1945 obnovila in zopet začela predvajati filmske predstave. Leto kasneje sta bila primorana, da sta dvorano vzdrževala podnajemno zaradi finančnih težav. Leta 1952 je bila stavba kina nacionalizirana.

javno kritiziral stanje »kočevske filmske politike«: » /.../ Več filmov različnih zvrsti se predvaja, vmes pa filmi z dvomljivo vsebino. Podjetje kina bi se moralo zavedati, da otroci hodijo v kino in pregledajo vse filme, tudi s slabo vsebino. Skrbeti jih mora, da kinopredstave niso samo zabava, ampak vzgojna, tudi za odrasle. /.../ Morajo se sestati zastopniki družbenih organizacij in oblasti, da rešijo filmsko politiko«. ¹² Podobno zasledimo tudi pri predvajanju filmov na podeželju, kjer so se gledalci pritoževali upravi potujočega kina pri Delavski univerzi, da le-ta predvaja samo kavbojske filme in premalo dokumentarnih filmov. Slednji primer se je zgodil v Osilnici, kjer so »kinopredstave potujočega kina postajale nekulturne, saj le-te ne vzgajajo gledalce. O filmih, ki se predvajajo, potujoči kino ne posreduje filmske ocene in razlage niti umetniške vrednosti filma.« ¹³ Uprava kina Jadran je na zgoraj omenjeno kritiko odgovorila strogo, kjer je kot razlog za »slab« izbor zvrsti kinopredstav navedla nezmožnost vpogleda naročenih filmov: »Naročilo za filme mora biti hitro, ker se potem ne dobi več dobrega filma. /.../ Filmi so skrbno in strokovno izbrani, tuje filme predvajamo po pregledu in navodilih državne filmske komisije, ki dopusti ali prepove predvajanje filma, medtem ko domači filmi pa se morajo predvajati.« ¹⁴ Poleg slabe kvalitete filma so se občani pritoževali tudi nad slabo informiranostjo gledalcev o vsebini filmske predstave. Vodstvo kina je sprva nedosledno in pomanjkljivo skrbelo za izdajanje filmskega razporeda in vsebine filma v zidanih omaricah za informacije gledalcem, kasneje pa je poskrbela za sprotno in pravočasno obveščanje gledalcev, tudi preko časopisja. ¹⁵ Manj pogosto so se kinopredstave predvajale v kinu Rudnik (leta 1952) v prosvetnem domu v Šalki vasi. Le- te so se predvajale enkrat ob sobotah in dvakrat ob nedeljah. Dvorana s 250 sedeži je bila (večinoma) polna v času šolskih počitnic, ko so otroci iz okoliških vasi Rudnika, Šalke vasi in Željnj redno prihajali na predvajanje filmskih predstav. Povprečen obisk kina Jadran je znašal 150 obiskovalcev, kino Rudnik pa je beležil petino obiska kapacitete dvorane. Obisk obeh kinodvoran je bil odvisen od filmske zvrsti in časa predvajanja le-teh. Skupaj je bilo v mestu približno 18 kinopredstav tedensko. ¹⁶ V sklopu Delavske univerze Kočevje pa je deloval potujoči kino, ki je bil organiziran v Mozlju, Livoldu, Dolgi vasi, Stari Cerkvi, Brodu na Kolpi, Osilnici in Hribu.

Večnamenska dvorana Šeškovega doma s 327 sedeži je bila najbolj opremljena dvorana v mestu. Služila je različnim sekcijam kulturnih društev, v njej je razsta-

¹² Novice, 9. 2. 1962, str. 8.

¹³ Povzeto po: Dolenjski list, 14. 3. 1974, str. 10.

¹⁴ Novice, 16. 2. 1962, str. 8.

¹⁵ V šestdesetih letih prejšnjega stoletja je pritisk časopisnih občil na upravo kina Jadran postal oster, saj je v Novicah možno zaslediti kar nekaj napisanega o omenjenem problemu. Navajam ugotovitve (na podlagi pregledane periodike), da je bil razpored filmskih kinopredstav v kinu Jadran objavljen v Dolenjskem listu, na pobudo (zahtevo) javnosti pa sta se razpored in vsebina filma objavila tudi v Novicah (1956–1963) vse do leta 1963. Tudi v sedemdesetih letih zasledimo filmski razpored v Dolenjskem listu, po prenehanju izhajanja lokalnih Novic pa so tovrstne razporede objavljale Kočevske novice (1984–1990). Obveščanje o filmski predstavi je potekalo tudi preko zidanih omaric za informacije gledalcem pri kinu Jadran.

¹⁶ Zapisnik Izvršnega odbora Temeljne kulturne skupnosti občine Kočevje: pregled stanja kulture in kulturne dejavnosti v občini Kočevje, 1971, str. 6.

vljal tudi kočevski muzej. Dvorana je imela velik stalni oder, ki je bil pomanjkljivo opremljen, vendar večkrat uporaben za gledališke in lutkarske predstave. Na odru Šeškovega doma so se zvrstile predstave Mestnega gledališča Ljubljana, otroškega Šentjakobskega gledališča iz Ljubljane, ljubljanske Opere, lutkovne¹⁷ igrice pod vodstvom Matije Glada, pevski nastopi gimnazijskega zbora in druge kulturne prireditve ob internih, občinskih in državnih praznikih. Večkrat so bila na odru uprizorjena dramska dela amaterskega gledališča Jože Šeško (preimenovano Sindikalno gledališče Kočevje), kateri tesni sodelavec je bil dolgoletni predsednik Komisije za dramsko dejavnost v Kočevju, Vekoslav Figar, zvesti pripadnik gradnje Šeškovega doma leta 1938. Šeškov dom,¹⁸ spomenik slovenske državnosti, je postal simbol kulture v Kočevju, saj je kot kulturna ustanova v sedemdesetih letih pomenil »dom« kulturnega dogajanja. Za potrebe raznih prireditev sta se občasno uporabljali še dvorana Množičnih organizacij, ki je imela 100 sedežev, in dvorana gimnazije z 80 sedeži. Omenjeni dvorani sta bili brez odra in sta bili namenjeni za družabne in kulturne prireditve. Dvorana Doma telesne kulture je nudila prostor za kulturne prireditve s 60 sedeži, vendar se je le-ta uporabljala zelo redko, saj so jo uporabljala športna društva v športne namene. Drugi prostori v Domu telesne kulture so bili dodeljeni različnim (športnim) društvom, zato je bila avla doma najprimernejša za različne razstavne dejavnosti muzeja in šol.

Kot del DPD Svoboda Kočevje je v sedemdesetih letih delovala godba na pihala. Njeni začetki segajo v leto 1927, ko je začela delovati prva godbena dejavnost v mestu Kočevje. Njen ustanovitelj je bil Jože Petrovič, doma iz Sel na Krasu. Po vojni je novoustanovljena godba Proleter znova našla svojo pot v kulturni dejavnosti in kot sekcija DPD Svobode Rudnik (slednja je bila ponovno ustanovljena leta 1951) imela svoje prostore na Rudniku, v novozgrajenem Rudarskem domu (leta 1959). Z združitvijo obeh Svobod leta 1960 je godba postala najbolj dejavna sekcija v mestu. Štela je okoli 20 članov,¹⁹ večinoma rudarjev, njen kapelnik je bil Andrej Struna (leta 1977). Število članov je naraslo na 82,²⁰ med njimi so bile tudi članice-godbenice. Godba se je vse do poznih šestdesetih let financirala s pomočjo članarin včlanjenih godbenikov in podpornih članov, leta 1971 pa je Sindikalni odbor rudnika predlagal sofinanciranje godbe s strani drugih družbenih organizacij in vseh delovnih kolektivov. Predlog se je istega leta uresničil in godba se je preimenovala v Delavsko godbo Kočevje.²¹ Postala je družbena organizacija vseh občanov z določenimi nalogami in

¹⁷ Leta 1974 je vodstvo lutkovnega gledališča prevzel Danilo Škulj, ki je za kratek čas nasledil Matijo Glada.

¹⁸ Šeškov dom, nekdanji Sokolski dom, je vse do leta 1963 služil kot telovadnica šolski mladini in športno-telovadnemu društvu Partizan Kočevje ter kot prostor za kinopredstave, kulturne in družabne prireditve. — Natalija Mihelčič: Ivan Kordiš: Na zdar! Sokolsko društvo Kočevje. Kočevje 2009, str. 83.

¹⁹ Zapisnik Izvršnega odbora Temeljne kulturne skupnosti občine Kočevje: pregled stanja kulture in kulturne dejavnosti v občini Kočevje, 1971, str. 7.

²⁰ 50 let Delavske godbe Kočevje, str. 21.

²¹ Godbeno dejavnost na Kočevskem zasledimo že v času med obema vojnama. Prve godbe na pihala so nastajale v okviru gasilskih društev, nekatere med njimi so del le-teh ostale, medtem ko so druge poiskale samostojno pot. Tako prve godbe na pihala zasledimo v Predgradu, Koprivniku, Mozlju,

obveznostmi ter Pravili godbe. Dejavnost godbe je bila vsestranska. Sodelovala je na številnih kulturnih in družabnih prireditvah, proslavah, na pogrebih in priredila tudi samostojne koncerte. V Dolenjskem listu zasledimo, da je »Delavska godba priredila koncert na Nami pod vodstvom Andreja Strune«, ²² prav tako v Kočevskih razgledih beremo o živahni dejavnosti pihalne godbe in njene »udeležbe na srečanju pihalnih godb v Artičah pri Brežicah«. ²³ Godba je bila »sestavni del« skoraj vsake prireditve v mestu in izven njega, bila nepogrešljiv kulturni element kulturnega utripa na Kočevskem. Njeno sodelovanje se je zahtevalo na občinskih in državnih praznikih, podjetja pa so ji najemala tudi za svoje interne proslave, kot je to storilo podjetje Itas Kočevje ob svojem prazniku, 3. julija 1973, ko je godba zaigrala na dvorišču podjetja. ²⁴ Ta je za svoje delovanje in sodelovanje na številnih prireditvah leta 1971 prejela najvišje občinsko priznanje – Šeškovo nagrado ²⁵ in bila odlikovana še z drugimi plaketami ter priznanji.

Leta 1974 je Kočevje pridobilo novost na področju literarnega ustvarjanja. V gimnazijski dvorani je bil 11. decembra 1974 ustanovljen Kulturni klub ali Klub kulturnih delavcev, katerega predsednica je bila Marjanca Colarič. Ob njegovi ustanovitvi je Marjanca Colarič povedala naslednje: »S kulturo se ukvarja veliko ljudi, ki so marsikaj ustvarili. Med njimi so pravi entuziasti, ki jim je bila kultura v srcu ter jo želijo z vso prizadevnostjo pospeševati in jo približati ne le inteligenci, marveč tudi delovnemu človeku in zlasti mladini«. ²⁶ Kulturni klub, ki je imel svoj prostor v gimnazijski dvorani, včasih tudi v majhni dvorani Šeškovega doma, je spodbujal literarno ustvarjanje, prirejal literarne večere z različnimi domačimi in tujimi literarnimi ustvarjalci ter v okviru svoje dejavnosti razvil tudi fotografsko in amatersko likovno dejavnost. Eden izmed številnih pesniških večerov Kulturnega kluba je bil pripravljen v okviru 30-letnice osvoboditve Kočevja, kjer so kulturni delavci »prebiralili pesmi Mateja Bora, člani kluba Ivan Zoran, Franc Lovšin in Nebojša Ignjatović pa so predstavili svoje pesmi. Na uvodnem delu večera jih je lepo pozdravil nonet Rog s svojimi pesmimi«. ²⁷ Pobudnica ustanovitve Kluba kulturnih delavcev se življenja v Kočevju in klubskega ustvarjanja v sedemdesetih letih takole spominja: »V gimnazijsko dvorano, kjer so se odvijali kulturni večeri, smo vabili književnike iz Ljubljane, moji

Kočevju, tudi v Starem logu. Prvi amaterski godbeniki v Kočevju so začeli igrati leta 1927 pod vodstvom Jožeta Petroviča. Dejavnost Mestne godbe Kočevje je počasi naraščala, vendar je njeno delovanje prekinila druga svetovna vojna. Šele leta 1946 je prišlo do ponovne ustanovitve mladinske godbe Proleter, ki je leta 1949 propadla. Ponovno je bila godba ustanovljena leta 1951 kot Rudarska godba. Ta se je leta 1962 preimenovala v Pihalni orkester sindikalne podružnice Rudnik Kočevje, leta 1971 pa v Delavsko godbo Kočevje. Leta 1999 je sledilo rojstvo nove godbe z imenom Pihalni orkester Kočevje–1927, pod katerim imenom deluje še danes. O začetku in delovanju godbe gl. publikacije: Sabina Devjak: Pihalni orkester Kočevje 1927–2007. Kočevje 2007 (dalje Devjak, Pihalni orkester Kočevje); Vesna Jerbič Perko: Mestna godba Kočevje. Razstavni katalog. Kočevje 2008; 50 let Delavske godbe Kočevje.

²² Dolenjski list, 10. 10. 1974, str. 7.

²³ Kočevski razgledi, 8. 2. 1977, str. 32.

²⁴ 50 let Delavske godbe Kočevje, str. 23.

²⁵ Sabina Devjak: Pihalni orkester Kočevje, str. 13.

²⁶ Kočevski razgledi, 8. 2. 1975, str. 43.

²⁷ Dolenjski list, 15. 5. 1975, str. 16.

gostje so bili med drugimi Dane Zajc, Veno Taufer, Ivo Svetina, Ifigenija Simonič, Ciril Zlobec, Milan Jesih ... Tudi Novomeščani so prišli in se predstavili na večeru poezije /.../.²⁸

Kulturni klub se je kasneje pridružil DPD Svoboda Kočevje, v okviru katerega je deloval vse do svojega prenehanja leta 1979.

Velik problem v mestu je predstavljalo pomanjkanje prostorov za kulturno-prosvetna društva. Družbene organizacije in podjetja so najela večino prostorov v mestu, zato so številna društva morala iskati prostore drugod. Ob tem so se morala dogovarjati s Kulturno skupnostjo Kočevje in družbenimi organizacijami. Nekatera podjetja so društvom prostore dajala v najem, spet druga društva so prostore pridobila v šolah in mestnih dvoranh. Zaradi slednjega je mladinska dejavnost v sedemdesetih letih popolnoma zamrla. Že desetletje prej se je klubska dejavnost borila s prostorsko problematiko, saj je bila omejena le na prostor bivšega Steklarstva,²⁹ okoli katerega se je zbirala mladina in starejši občani. Želja po oživitvi mladinskega (klubskega) življenja v sedemdesetih letih je bila velika, vendar zaradi pomanjkanja prostora mladinski klub ni zaživel. Krajevna skupnost Kočevje in Občinski odbor Kočevje sta obljubljala prostore za mladinski klub. Dogovarjala sta se o namestitvi kluba v prostorih stavbe Vezena ali v prostorih kina Rudnik, predloženi so bili tudi predlogi o njegovi namestitvi v skladišču Trikona za kavarno v središču mesta ali v stavbi Krajevne skupnosti.³⁰ Toda do realizacije predlogov ni prišlo in mladina je ostala brez svojega mladinskega kluba. Šele leta 1985 je mladinski klub dobil prostore v nekdanji gostilni Rog, tri leta kasneje pa je klub uradno odprl vrata v obnovljenem poslopju gostišča Rog, ki se je preimenoval v gostišče Škorc.³¹ Od tedaj naprej je mladina imela v njem svoje prostore, odprl se je tudi disko. Klubska dejavnost je zaživila tudi na Rudniku, kjer je bila dobro sprejeta.

Kulturni utrip Kočevske v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je bil raznolik, vendar skromen. Glede na številčno slabo zastopane sekcije kulturno-prosvetnih društev je bila kulturna produkcija odraz nezanimanja prebivalstva, ki v kulturnem ustvarjanju ni videlo smisla in se je raje prepuščalo vsakodnevnu životarjenju. Zveza kulturno-prosvetnih društev Občine Kočevje je pozivala in spodbujala h kulturnemu ustvarjanju in udejstvovanju, vendar rezultat ni bil preveč zadovoljiv. Še tako skromno kulturno življenje v občini ni moglo zaživeti, saj so se kulturno-prosvetna društva in njihove sekcije neprestano soočale s številnimi problemi. Med najpogostejši je bilo poleg pomanjkanja finančnih sredstev tudi pomanjkanje prostorov, v katerih so društva delovala. Nekatera med njimi so ostala brez svojih prostorov, spet druga pa so *hiral*a ter se stiskala v majhnih, neprimernih prostorih. Dvorane v naseljih so bile večnamenske, vendar dotrajane in neopremljene, večinoma tudi neuporabne. Neustrezen kader in pomanjkanje strokovnjakov je privedlo do slabšega

²⁸ Romana Novak: Intervju z Marjanco Kočever, pesnico. V: Kočevski utrip, lokalni mesečnik. Ribnica, julij 2010, str. 16.

²⁹ Dolenjski list, 27. 4. 1963, str. 6.

³⁰ Dolenjski list, 30. 9. 1976, str. 19.

³¹ Dolenjski list, 7. 1. 1988, str. 2.

kulturnega ustvarjanja. (Morebitni) Vzrok za skromno kulturno udejstvovanje na Kočevskem lahko iščemo tudi v socialni in narodnostni sestavi prebivalstva. Narodnostno mešano območje, kamor so se po vojni doseljevali priseljenci iz republik bivše Jugoslavije, ni bilo enotno območje in še manj so se njeni prebivalci počutili kot enoten in usklajen narod. V tako narodnostno pisani podobi je »kulturni duh« na Kočevskem težko zaživel. Tudi izgon kočevskih Nemcev je pustil deželo stigmatizirano, prepojeno s strahom in negotovostjo. Dvajset let po vojni kulturna dejavnost na Kočevskem ni bila še v »tirnicah«, v katerih so jo mnogi pričakovali. Kulturna dejavnost je v kočevski občini zaostajala za ostalo Slovenijo in postala »dežela brez kulture«. Razbliniti njeno nedejavnost je bila sicer primarna naloga kulturnih društev, vendar izkazalo se je, da bo politično začrtana naloga težko dosegla svoj namen. Prebivalci Kočevske niso bili tako dovzetni za »kulturno odprtost«, kot bi pričakovali. »Zaprto« prebivalstva in ohranjanje tradicionalnih oblik kulturnega življenja je bil (morda) odraz različnih narodnosti v občini. Andrej Arko je v intervjuju za Dolenjski list takole opisal kulturno dejavnost v »deželi brez kulture«: »V Kočevju žive ljudje z vseh koncev države. Kraj je brez tradicije in poskrbeti bi morali za nove tradicije /.../ in prevzgojiti ljudi. Začeti bi morali z delom in s tradicijami novega Kočevja«. ³² Prav zaradi narodnostno pisane podobe Kočevske je bila »privzgoja nove kulture« težka naloga, ki so si jo zadala društva, obenem pa tudi privzgojiti občutek pripadnosti domači pokrajini in občini, kar pa se tudi do sedanjih dni ni uresničilo.

Sedemdeseta leta 20. stoletja so za Kočevsko prinesla številne novosti, razmahnila se je mreža televizijskih in radijskih sprejemnikov, kino je za prebivalce pomenil velik tehnološki napredek in življenje je postalo živahnejše. Z razvojem in napredkom na področju gospodarstva, šolstva in znanosti, stanovanjske tematike ter infrastrukture, je bila kulturna dejavnost na Kočevskem postavljena na »stranski tir.« Ne glede na njeno postransko vlogo med družbenimi dejavnostmi si je ta utrla pot med prebivalstvom in nekaterim pomenila način življenja. Toda izkazalo se je, da kljub veliki prizadevnosti in trudu kočevskih kulturnikov in ljubiteljev kulture, ta ni dosegla zadovoljljive ravni, ki je bila načrtovana že takoj po vojni. Nepremostitev številnih težav pri kulturnem ustvarjanju je pomenilo oviro na področju kulture na Kočevskem, ki jo društva, organizacije in kulturne ustanove v naslednjem desetletju niso mogle popolnoma preseči. Kulturna dejavnost je pri mnogih prebivalcih veljala zgolj za »nepomemben segment« v *človekom življenju, kateremu niso posvečali pozornosti*. ³³ S tovrstnim razmišljanjem številnih je Kočevska vstopila v naslednje desetletje 20. stoletja.

³² Dolenjski list, 12. 3. 1964, str. 5.

³³ Izjava pričevalke Ž. M., dne 30. 8. 2010, Kočevje.

Natalija Mihelčič

CULTURAL SCENE IN THE KOČEVJE REGION: CULTURAL ACTIVITIES OF SOCIETIES
IN KOČEVJE IN THE 1970S

S u m m a r y

The extensive cultural activities in the 1970s in Kočevje, the local centre of a large area in the south of Slovenia, represented the peak of cultural endeavours. The activities of numerous cultural societies and groups even surprised the local authorities. As expected, cultural activities were the strongest in Kočevje, the central city of the region, whose competition consisted of the rural cultural societies with their smaller projects. The shift towards a more organised cultural creativity on a larger scale was contributed to by the fact that such a development became a kind of a wish and demand of those who saw cultural activities as the only tool for the realisation of the aspirations of the socialist ideology. The cultural policy represented a means to an end. In this period the activities of amateur cultural society were compelling. However, despite all the effort and enthusiasm they failed to achieve the level of quality that the municipal authorities aspired to. In Kočevje the amateur cultural activities were deemed as the strongest, representing a model for the other societies in the vicinity and surroundings as well as for the rural sections. The DPD Svoboda Kočevje society was among the strongest and most active, followed by the activities of the secondary school society MKUD Matej Bor as well as musical activities. The rural cultural societies still lagged behind considerably in the production of cultural works: after all, the activities of the rural sections depended on the will of the villagers, who did not see any sense in participating in cultural projects. What were initially limited and then also weakened activities of the newly established Cultural Workers Club lingered on until its abolishment in 1979. The club, just like other societies in the city and in the rural areas, also had to face severe problems with financing and facilities. Apart from the troubles with the staff, evident in almost all of the cultural societies, the lack of suitable facilities represented the second greatest problem. The only activity which was quite successful and operated smoothly was the cinema in Kočevje. However, it also started to decline soon, since it was frequently criticised due to the educationally improper contents of the films screened there. Under the auspices of the Kočevje Workers' University a travelling cinema also operated, providing (regular) film screenings in the rural areas. However, despite the conviction that cultural activities were successful, it turned out that due to the weakened and limited activities of the cultural societies in the 1970s the symptoms of an „infirmity“ of the cultural sector started manifesting themselves.

Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones

Inštitut za novejšo zgodovino

336 strani

Cena 24,00 EUR

Razmišljanja in razpravljanja

Prejeto 19. 8. 2013

Janko Pleterski*

Država dveh domovin: historiografski premislek

1 Uvod

Oglašam se vnukom iz svojega mlina starejših občanov ob porazni diagnozi političnega položaja v Sloveniji, ki jo je napisal Vlado Miheljak ob razcepljenem praznovanju našega dneva državnosti 2013. Berem »... tako preprosto več ne gre:« Prav vsakič v tem času pride do iracionalnega prepira, mislim na proslavo dneva državnosti. Teme, o katerih se prepirajo, sicer niso iracionalne. So stvar temeljnega premisleka, kdo smo, kaj hočemo, iz česa izhajamo. Iracionalni so vložki o razhajanju. Lahko bi kdo očital, da se lahkotno zabavamo in naslajamo nad nemočjo države in njenih proslav. A dejstvo je, da smo država dveh domovin. Država ni točka identifikacije, ampak zgolj domena lokacije. V isti državi Sloveniji stanujeta dve domovini, ki imata malo skupnega. Pravzaprav je edino, kar ju povezuje, vzajemni prezir, sovraštvo in enako nevedni politični eliti. In prav na proslavah se ta temeljna razlika, ki presega celo tradicionalni srednjeevropski kulturni boj, razgali do obisti.« (Država dveh domovin, Mladina, 28. junij 2013).

Če se bo kdo čudil, da se oglašam, in zamahnil z roko nad preprirom »starih prdcev«, ga vabim, naj le še enkrat prebere navedeni odlomek in razmislek o teži dogajanja za njegov današnji čas, za njega samega in za vse njegove.

Dobro, toda zakaj prav jaz, ki sodim v ropotarnico in storim uslugo drugim in sebi, če molčim? Seveda gre tudi za moj osebni razlog, za nasledek stare in zastarele osebne prizadetosti, o kateri pa sem izgubil že dovolj besed. Toda zdaj hočem ob diagnozi Vlada Miheljaka opozoriti na nekaj, kar ostaja vsa leta samoumevnost, o kateri premišljati ni ne primerno ne dostojno, kar pa po mojem znanju in prepričanju potrebujemo za dober začetek terapije diagnosticiranega bolezenskega stanja Slovenije danes.

Naša slabost za nas same in za našo podobo pred svetom je, da ne zmoremo sprejeti dediščine svoje domovine, edine, ki nam je na voljo. Celovstajniki se v svojem zanosu raje povzdigujejo nad levico in nad desnico, namesto da bi začeli sprejemati dediščino, ali bi to vsaj poskusili. Da bi našli, kaj je takega, kar je človeku v oporo pri

* akademik, dr., redni univ. prof. v pokoju, SAZU, Novi trg 3, SI-1000 Ljubljana

novih potrebah in prizadevanjih. Videti je treba, da so kompromitirane elite svojo moč in dobiček vedno črpale iz nečesa vrednega, kar obstaja v ljudeh. To je treba venomer iskati in najti kot energijo, ki lahko pomore uspehu novih pobud. Za tak namen in s stališča in z izkušnjo odsluženega zgodovinarja hočem v tem prispevku opozoriti, da se vsi, ki mešajo godljo dveh domovin v isti državi, naslanjajo, mor-da tudi nevede, na zmoto, ki žal tiči že kar v koncepciji tistega nadvse uglednega slovenskega nacionalnega programa, ki je bil objavljen v zdaj že zgodovinski 57. številki Nove revije februarja leta 1987 (NoR 57). Že tam so namreč v imenu svoje upravičene zahteve po novi samoodločbi za državo, ki bo utemeljena na demokraciji, zašli v neko zmoto. V svoji zagnanosti so prepolovili slovensko zgodovino na dvoje, v zgodovino pred njimi in v zgodovino, ki so jo začenjali sami. Iz prve so izčrtali tisto, v čemer se je najbolj odražala prav tista v ljudeh obstoječa in delujoča tvorna moč, ki je bila odločilni dejavnik v zgodovini naše države. Izvrgli so dokaz državotvorne zmožnosti ljudi, ki se je udeležila v predhodni samoodločbi, v tisti, ki se je zgodila v letih druge svetovne vojne na slovenskih tleh. To izvrženje ni bilo samo zgodovino-pisna pomota, to je bila konceptualna zmota pobudnikov nove državotvorne volje.

Odrpalo se je vprašanje, ali gre z novostjo volje in hkratnim zanikanjem enkrat že izpeljane samoodločbe tudi za preklic pravice, ki je sicer priznana kot trajna, a zdaj le s pogojem, da ni bila kompromitirana s svojo odločitvijo za po novem programu nezakonito revolucijo. Ker pa zgodovine za nazaj ni mogoče spreminjati, je preostala le možnost, da se spremeni domovina te neveljavne samoodločbe. Ali gre torej v novem programu za uresničenje možnosti, da se ustvari domovina, ki bo imela nov začetek zgodovine? Če bi takrat avtorje NoR 57 to vprašali, bi najbrž vprašanje zavrnil kot nesmiselno. A ker takšno vprašanje ni bilo domišljeno in izrečeno, tudi ni bil izrečen jasen nikalni odgovor in vprašanje je ostalo virulentno.

Pozneje pa se je zmota uzakonila celo v ustavi in danes je možno, da v Sloveniji proglašajo dvojnost domovine, kdor koli hoče, če je le politično dovolj močan.

Mislim konkretno, da se je program NoR 57 docela po nepotrebnem že v svojem izhodišču obesil na zanikanje Avnoja in s tem tudi na zanikanje v Avnoj vgrajemega sklepa Kočevskega zbora. S tem je preklical dejstvo, da se je v letih druge svetovne vojne in po njej kakšna slovenska narodna samoodločba sploh dogodila. Skratka, postavil se je na stališče, da tisto, kar se je zgodilo, ni pripadlo niti zgodovini, ki bi bila res naša, niti domovini, ki bi mogla biri res naša.

2 Nova revija številka 57

V NoR 57 so februarja 1987 objavljeni »Prispevki za slovenski nacionalni program«. Namen avtorjev torej ni bil prispevati kaj k hudourni tekoči polemiki tistega časa v Jugoslaviji in Sloveniji, ampak je bila zastavljena beseda o programu! O slovenski in nacionalnodržavni prihodnosti! Za vso dogledno prihodnost, tudi za današnjo Slovenijo, ki jo mi še doživljamo.

Glede na tedanji politično krizni položaj, poln negotovosti tudi glede osebne varnosti avtorjev, je razumljivo, da so pisci v svojih formulacijah najraje ostajali dvo-

umni. Vendar so bile jasne temeljne črte ponujenega koncepta novega narodnega, ali po njim ljubšem izrazoslovju, nacionalnega programa, in ostajajo tudi danes jasne in nedvoumne. Ni dvoma, da ima prav Tine Hribar, ko pravi, da je bilo iz prispevkov za novi nacionalni program razvidno, da sta se pri Novi reviji zavzemanje za nacionalno samostojnost in pa zavzemanje za parlamentarno demokracijo že od vsega začetka razvijala(i) vstric, in da je šlo pri očitkih o nacionalizmu vsekakor za pomoto, če že ne za namerno podtikanje (Posvet SAZU 1994, 280). Mislim, da sem to sam že takrat vsaj približno tako dojemal. Ta hip pa se mi zdi lepo, da tudi on priznava možnost pomot v debati, kar pomeni, da obstaja tudi možnost, da bi kdo tudi med avtorji NoR 57 mogel kakšno svojo takratno pomoto danes vsaj še enkrat premisliti in jo morebiti celo po dolgih letih popraviti.

Ponujenega gradiva še nisem vsega dodobra prebral, ko me je Ciril Zlobec povabil, naj se udeležim diskusije o njem v okviru Socialistične zveze delovnega ljudstva. In udeležil sem se je ter povedal svoje osebno mnenje glede tistih vprašanj, za katera sem se čutil strokovno pristojnega, saj so uredniki sami terjali razpravo na ravni ekspertiz! Tega ne bom zdaj ponavljal. Kar sem povedal, je bilo do zdaj že trikrat objavljeno, dvakrat v Delu in enkrat v dokumentaciji same NoR. In niti ne skušam zdaj za nazaj kritizirati celote prispevkov. Ne vem niti, ali je med tem to kdo že poskusil. Hočem le opredeliti s svojega današnjega vidika svoj pogled na v začetku omenjeno zmoto NoR 57 v zvezi z zgodovino slovenskih narodnih samoodločb.

Najprej naj dodam, da sem se v svojem strokovnem delu, seveda spodbujen tudi osebnonazorsko, trudil, široko obravnavati temo "povezanosti družbenega z narodnim vprašanjem" (Andrej Rot), ter da je jedro mojih del misel, da ima svoje mesto v zgodovini vsak narodov emancipacijski dejavnik, vrednostno razumljen skozi njegovo ravnanje, ki je v različnih zgodovinskih položajih pogojevalo uresničenje temeljne pravice do samoodločbe. Da torej v tem smislu vidim strnjen pomen državnopravnih prelomov v letih 1918, 1945 in 1991 (Jurij Perovšek).

Šlo je – in gre še danes – za vprašanje, ali obstaja, kakor to imenujem, verižna strnjenost pomenov vseh treh prelomov, pa čeprav so jih politično vodile popolnoma različne sile. Leta 1918 sile slovenskega političnega katolicizma, 1945 sile OF pod vodstvom KPS, 1991 pa morda še najbolj moč politično različno usmerjenega ljudstva, željnega demokratičnih sprememb in odprtosti v svet.

V tisti razpravi se mi je upiralo, da bi si Slovenci in Slovenija v svoj narodni program zapisali nalogo, da bodo zanižali pravico do samoodločbe Makedoncem, Črnogorcem, Bošnjakom, in da bi to hoteli zato, da popravijo glavno strukturno napako obstoječe jugoslovanske federacije. Domneval pa sem, da predlagatelji nameravajo iz Jugoslavije izstopiti. Zakaj potem še hočejo segati v bodočnost preostanka? In to s popravkom, za katerega sem vedel, da je pri srcu velikosrbskim nacionalistom četniške provenience. Tisti čas ga je v Srbiji – pač preformuliranega v memorandumu Srbske akademije znanosti in umetnosti (SANU) – prevzemala celo že večinska frakcija komunistov pod vodstvom Slobodana Miloševića. Danes vemo, da bi samostojna Slovenija, če bi se v svoji zunanji politiki v tej točki držala koncepcije programskih zamisli NoR 57, postala soodgovorna za Srebrenico. In najbrž bi dolgo ostala brez

veleposlanikov v samostojni Podgorici in Skopju. Pač bizarna zmota v nacionalnem programu, bi lahko rekli danes, ko vemo, da se to na srečo ni zgodilo. Ampak to je bila že takrat tako očitna nepremišljenost, da je ostala komaj opažena. Ob navdušenju, da si Slovenci krojimo svoj lastni narodno-nacionalni program, in to proti komaj še »brcajočemu« enournemu režimu, in razen tega še v jasno vidni nameri odločiti se za demokracijo, se je ta bizarna zmota tedaj v javnosti nekako izgubila kot nekaj odvečnega. Kot nekaj tako nevrednega pozornosti, da je zmota preprosto štrbunknila v javno pozabo doma in v svetu. In tam za vselej obležala! Samo to je omogočilo, da je Slovenija te dni na Brdu promotor in ponosna gostiteljica zahodno-balkanske spravne konference.

Ni pa brez škode v pozabi obležala neka druga zmota v ponujenih programskih prispevkih. Zmota, ki se je bo javnost očitno morala šele ovesti, čeprav njene posledice že dolgo in vse bolj nejevoljno občuti na svoji koži. Ta zmota žal ne more več ostati z molkom pokopana in danes terja novega premisleka. Nemara premisleka celo koga izmed avtorjev NoR 57.

V teh prispevkih so namreč avtorji pravico do narodne ali nacionalne ali ljudske samoodločbe pravzaprav zanikali tudi Slovincem in Slovenkam, celi »kokoški« od Prekmurja do Primorja. Za nazaj, in s tem tudi za sproti, so jo zanikali, ko so izničevali načelno neugaslost, trajnost, permanenco takšne pravice. Resda so to počeli v upravičeni ihti za prebuditel volje za novo samoodločbo, a vendar zmotno izničujoč zgodovinsko avtentičnost, legitimnost, zakonitost predhodne, v zgodovini nedvomno izvedene samoodločbe. S to zmoto so Slovence v očeh današnjega sveta zavestno prikrajšali za ugled in lastno samozavest zgodovinskega naroda.

Kako se je to zgodilo in se dogaja še danes?

Ni bilo in tudi danes ni toliko kočljivo, da je France Bučar program pisal s svojega mnenjskega stališča, češ da sta revolucija in ves sistem tedanje federativne Jugoslavije nekaj nezakonitega, ampak to, da je takšno mnenje spreminjal v narodno programsko terjatev. V slovenski narodni program je vnesel točko, da je treba obenem z novo samoodločbo iz slovenske narodne zgodovine izčrtati predhodno slovensko samoodločbo. Izčrtati jo z njenimi državnopravnimi tvorbami vred kot nezakonito, in to vbrizgati nazaj kot nekakšen rehabilitativni serum pod kožo svoje domovinske preteklosti. Kakor da tvorbe in dosežki te samoodločbe ne bi nikoli obstajali. Logično bi bilo stopiti od njihovih narodu očitno koristnih in samoumevnih dosežkov kritično razumevajoče naprej. Vsaj tako kakor so pisci prispevkov v svoji isti sapi izpovedovali na prav neverjetno domišljav in hkrati ignorantski način svojo lastno ozemeljsko »saturiranost« v okviru obstoječih meja obstoječe Socialistične republike Slovenije. Stopiti od obstoječih dosežkov naprej bi bilo logično in zgodovinsko verodostojno, saj kaj drugega v realni politiki niti ni bilo izvedljivo. Toda v državljanski zavesti je tu po NoR 57 ostal nekakšen, lahko bi rekli nameren, programiran primanjkljaj.

Gotovo je bil tak primanjkljaj čustveno zadovoljiv za mnoge od kompartijskega totalitarizma prizadete državljane, politično pa zanesljivo priročen avtorjem NoR 57 za pridobivanje soglasja političnih somišljenikov, zlasti pa glasnikov v svetovni vojni

poražene kolaboracije. Toda kako naj potem državljani Slovenije sploh še doumejo zgodovino države, domovine, kako naj potem svobodni polnovredno sodelujejo v demokratičnem odločanju? Namenoma jim je s svojiskim zidom, ne berlinskim, temveč antikontaminacijskim, čistunsko pravoverniškim, zagrajeno spoznanje, da je enotnost ljudstva na plebiscitu 1990 nastala, najprej in odločilno s prelomom v političnem stališču dotedanjih revolucionarjev, ko so privolili v politično svobodne volitve in z njimi v novo nacionalno samoodločbo. To se je zgodilo v marcu 1990 in s tem je bil sprejet program NoR 57 v obeh temeljnih točkah, o katerih govori Tine Hribar. Mimo tega je potem vsa nadaljnja leta potekal boj na čistunskem zidu. Ali bo to res ostal zid med dvema domovinama in dvema odlomkoma iste zgodovine? Mar je to bil namen piscev NoR 57?

Gotovo je tudi ta boj potekal in še traja v različicah. Vsem je sicer skupno zanižanje samoodločbe 1945. V današnjem žargonu bi lahko rekli, da rdeči zvezdi v zgodovini ne priznavajo pravice do državotvornosti. Variante so v gledanju na pravico rdeče zvezde do puške za odpor proti okupatorjem. O tem se 1987 še ni zdelo primerno izrekati. Poudarek je ostajal na programski zahtevi po demokraciji kot brezpogojnem temelju nacije.

A ko je bil potem v marcu 1990 ta pogoj sprejet, se je žal izkazalo, da protagonisti programa NoR 57 menijo, da zahteva po demokraciji ni bila postavljena brez zahteve po dodatnih pogojih, ter da samo tako pogojevana pravica lahko obvelja kot zares pravilna pravica v naši deželi.

Že izvršeno temeljno dejanje demokratizacije lahko pridobi polno priznanje le s pogojem, da preklic avnojske samoodločbe za nazaj obvezno obvelja v pojmovanju narodne in državne zgodovine ter kot edino demokratično tudi za naprej. S tem je končno osamosvojena demokratična Republika Slovenija postala legitimna le pogojno v očeh tistih, ki politično živijo od vlaženja gobe, ki naj s table izbriše rdečo zvezdo.

Začelo se je skupno »navijanje« medvojne in sedanje desnice za Drugo republiko, ki si bo pravo legitimnost s tem brisanjem šele pridobila. Skupno tudi zato, ker se je nadaljeval molk o tem, kaj pomeni zgodovinopisno konstruiranje zasebnega »protipartizanskega tabora« v statistiki slovenskih žrtev v drugi svetovni vojni. Pač v imenu tihega ali pa tudi čedalje glasnejšega, zdaj že brezčasnega antikomunizma kar tako.

Nič ni pomagalo, da so po opravljenih prvih demokratičnih parlamentarnih volitvah mnogi dobronamerniki upali zagledati v spravni maši na Rogu z besedo Tineta Hribarja še en »konec državljanske vojne«. Namesto tega so na Rogu v začetku julija 1991 sicer doživeli sproščujoče priznanje krivde storilcev poboja ter sploh obžalovanje storjenega zla žrtvam v vseh »hudih jamah«. Niti najmanj pa ne tam niti kje druge niso dočakali obžalovanja svoje krivde in prošnje za odpustanje v jamah ležečim pokojnikom s strani tistih, ki so jih žrtvovali posebnemu namenu. Niso jih priznali za svoje žrtvovance, da bi pomagali celiti srčne rane tudi njihovim svojcem. In tako ostaja do danes.

Katera slepota povzroča, da se v politiki naroda ne da in ne da uvideti, da je konec revolucionarnega totalitarizma, konec »državljanske vojne«, napočil s soglasjem vseh

o izvedbi demokratičnih parlamentarnih volitev v aprilu 1990. Kaj je krivo, da je ta konec v politiki skrepenel v spomin na nekakšno zgolj tehnično, proceduralno epizodo? Zakaj ne opažamo, da je tedaj nastopil odločilni trenutek demokracije?

Ne brez kančka ponosa povem, da sem bil v trenutkih tega preloma v naši zgodovini še vedno član predsedstva Socialistične Republike Slovenije, in da je to predsedstvo na peti dan marca 1990 sprejelo izjavo o državljanski umiritvi (spravi), v kateri je mogoče prebrati: »Ne ozirajte se na osebni odnos posameznih državljanov in posameznih njihovih skupin do dogajanj v preteklosti, ki je stvar njihovega prepričanja, je treba izhajati iz dejstva, da se je zgodovina dogodila, da je spremeniti ni mogoče.«

Toda mi tu živimo s politiko, ki se ne more otresti skušnjave, da ne bi demokraciji še danes in jutri zarisovala omejitev s tem, da avtentičnosti dogajanj v preteklosti postavlja pogoje za nazaj, in ki zahteva, naj bi jo predružali po željah posameznikov ali njihovih skupin. Rdeči zvezdi je to opletanje pridobilo kar nov simbolni pomen. V slovenski politiki postaja ona simbol tistega opletanja s prastrahom, ki naj bi ga izganali iz zgodovine, predno si dopustimo demokracijo. Seveda iz tiste zgodovine, ki jo prav mi, izbranci, pišemo za nas same, da bi naši privrženci lažje odkrivali in razkrinkovali sovražnike naše prave Slovenije danes. Ta v astrologiji utemeljeni politični zvezdni postopek bi morda lahko elegantno poimenovali za »betelgezofobijo«. Po imenu Betelgeze, zvezde na nebu z najmočnejšim rdečim sojem. O tem nas je gimnazijce še pred vojno poučil naš profesor kozmografije Silvo Breskvar. Zdaj sem si njeno žarečo rdečo barvo ogledal še na Googlu.

Torej, betelgezofobija!

Ona v državi varuje drugo, edino pravo domovino. Tisto brez pregrešne narodne samoodločbe Slovencev v letih 1941–1945, ki je bila zgolj zarota komunistov, odkritih in tistih, ki so se skrivali za špansko steno Osvobodilne fronte in antifašizma! Že ves čas niso bili nič drugega kakor levi fašisti!

Spominjam se, kako je tistega februarja 1987, na koncu debate o Prispevkih za slovenski nacionalni program, predsedujoči Ciril Zlobec nekako roteče vprašal navzoče avtorje: »Pa saj se bomo o tej naši slovenski stvari na koncu že nekako sporazumeli?« In spominjam se, s kakšnim pomilovalnim smehljajem mu je odločno odkimaval Dimitrij Rupel. Takrat je Rdeča zvezda pač še sevala na našem državnem nebu. A danes nad nami vsemi miglja le še Betelgeza. Tam daleč med nebeškimi zvezdami na nebu, v veselje duhovom nebeškimi in upajočim ljudem na naši zemljici. Tudi o njej poje stara, lepa in v svoji iskrenosti večni človekov up oznanjajoča božična pesmica Idričana Leopolda Belarja (1828–1899). Še vedno mi zveni v spominu iz mladih let:

*Glej, zvezdice božje // migljajo lepo, // odprto široko // je sveto nebo. //
Duhovi nebeški // se z raja vrste, // prepevajo slavo, // na zemljo hite.
Obljuba predavna // postala je res, // Zveličar je rojen // ljudem iz nebes.
Pri ubogih pastirih // na slamci leži, // si revščino izvoli // ponižnost uči.
O srečne dušice, // ki njega dobe, // z nebeško tolažbo // jim polni srce.
Le k njemu hitimo, // saj rad nas ima, // zaupno odkrijmo // mu rane srca.*

Kolikokrat se je v zadnjih letih med Slovenci oglasil up o rešitelju države in njenih ljudi iz gospodarske krize in politične razdvojenosti, bi nam danes lahko povedali le

žvižgači. Celo politiki obeh taborov ponavljajo za pogajalskimi mizami, da je upanje tisto, ki zadnje umira. Ali ni sprejemljiv simbol tega dejavnika, v zgodovini nedvomno najdaljšega trajanja, človeškega upanja, rdeča zvezda – Betelgeza? Upe zbujajo celo tistim, ki bi jo na Zemlji radi ugonobili ...

Nikogar ne sprašuje, nad kom miglja. Mi sami moramo vedeti, da z astronomsko neugasljivostjo obseva – rahlo, rahlo, rahlo – tudi Slovenijo, svojeglavo, v sicer vsega vajeni Evropi, edinstveno domovino treh samoodločb v zgodovini 20. stoletja, samorastniških, od nikogar podarjenih. In mi jo danes, to svojeglavko, še potrebujemo. Mar ne?

Ko sem še tik pred vojno pri nas počitniško pešalil po Makedoniji, sem videl, da tam ljudje odkimajo, kadar hočejo pritrditi. Pravici Makedoncev do samoodločbe so avtorji »prispevkov« NoR 57 v Ljubljani pred leti odkimavali. Seveda se dandanes oklepajo veličine svojega programa. Brez popravkov. Kar odkimavajo, pa če so pripombe tudi upravičene. Pa vendar bi se danes najbrž kdaj z odkimavanjem raje podali v Makedonijo. Gotovo ob vprašanju, ali imajo Makedonci pravico do samoodločbe. In malce kot za šalo, a z grenkim priokusom, se sprašujem, ali se bodo vedno selili pod Markovo kale, kadar jih bo kdo še kaj podobnega vprašal glede Slovencev? Glede njihove samoodločbe, izbojevale v letih 1941–1945? Ali pa bodo občemeli v tisti stavbi nekdanje kranjske nemške hranilnice na nekdanji Knafljevi ulici (danes Tomšičeva v Ljubljani), kjer smo vsi tvegali razpravo o NoR 57?

S privolitvijo na izvedbo skupščinskih volitev po pravilih pluralne, strankarske demokracije ter s svojim geslom »Evropa zdaj!« je dotedanja stranka revolucije sprejela in začela uresničevati osnovni strateški, resnično programski cilj NoR 57! Namreč, demokratični državni sistem in novo narodno samoodločbo na njegovi podlagi. Tisti dan so nastopili dnevi zelene pomladi. Privolitev vseh v izvedbo skupščinskih volitev po načelih parlamentarne demokracije v marcu 1990 je dejansko zasekala tisti prelom, katerega je pozneje, v že izvoljeni skupščini njen predsednik France Bučar po svoje in zase označil kot »konec državljanske vojne«.

Toda častilci dejanja NoR 57 so medtem in v nadaljnjem pomešali programske zahteve z obveznosto določene interpretacije vprašanja, kdo je v zgodovini imel prav. S tem je sprejetje zahtevane norme bodočega ravnanja, sprejetje in udejanjenje programa, v naprej dobilo kar nov pogoj. Pogoj, ki mu je bilo treba zadostiti pred priznanjem, da je bistvo programa doseženo. Pogoj je bil politično strankarski in omogočil je znano strankarsko stališče, ki pravi: Priznam ti, da si demokrat in da priznavaš demokratičnost moje domovine le, če si politično naš, ali, še bolje, naravnost moj.

Ali ni tja vodila logika poti, po kateri so krenili akterji NoR 57, in to od tistega trenutka naprej, ko so dediči ZKS marca 1990 sprejeli obe temeljni postavki programa NoR 57? In ali si niso prav glavni med akterji NoR 57 na tej poti simbolno postavili kažipot v vratarnici predsedstva Republike Slovenije z Batovo vrečko? Simbolno po mnenju komentatorke Mete Roglič v Dnevniku letos 26. junija kot začetku brezkončne politične razklanosti v odnosu do naše državnosti?

Kažipot, katerega roka še vedno kaže v isto smer in je še vedno tudi Janševa? Prav malo ob tem pomeni dejstvo, da mi je bila s to isto roko prisoljena klofuta, zaslužena z mojim nastopom v debati o NoR 57. Vnukom pripovedujem o tem.

3 Zgodbe o Cirilu Žebotu

Ob tem vzporedna zgodba o Cirilu Žebotu, ki je bil še pred vojno desna roka Lamberta Ehrliche, po smrti le-tega konec maja 1942 in do konca vojne ter še dolgo po njej vodilni glasnik slovenskega klerofašističnega antikomunizma. Po koncu vojne bi ob mirovni konferenci raje delil Slovenijo, kot pa jo videl združeno v Titovi Jugoslaviji. Toda v sedemdesetih ga je zamikalo, da bi se vrnil v politiko na domačih, slovenskih in jugoslovanskih tleh. Ob svoji odločitvi za vrnitev je spoznal nujnost, da revidira svoja stališča in da najprej prizna legitimnost in zakonitost slovenske samoodločbe 1945 za vstop v jugoslovansko federacijo. Videl je, da tega ni mogoče speljati na političnem temelju kolaboracije s fašizmom v času druge svetovne vojne, niti ne na tezi slovenske politične emigracije, ki je to kolaboracijo nepremakljivo upravičevala s svojim antikomunizmom, zdaj vsečnem tudi Zahodu v hladni vojni, kar je za emigracijo seveda pomenilo tudi manifestativno zavračanje Avnoja. V okviru takšnih svojih preudarkov je Žebot tvegala popoln in dramatičen prelom s koncepcijo emigratskega slovenskega katolicističnega vodstva. Napisal je pismo washingtonskemu škofu in ugovarjal postavitvi spominske table v slovenski kapeli katedrale, ki bi označevala pokojnega škofa Rožmana, njegove svetovalce in domobrance kot žrtve komunizma. Poučil je Američana, da gre za protizavezniške kolaborante s fašističnimi državami iz časa druge svetovne vojne in ne za žrtve komunizma. Jeseni 1987 pa je Ciril Žebot – očitno ne vedoč, da zdaj že nasprotuje predlogu NoR 57 – zapisal, da je socialistična republika Slovenija suverena država z ustavno zajamčeno pravico do odcepitve, ki si tega že doseženega položaja ne bo več pustila odvzeti. Žebot pojasnjuje, da se je (avnojska) Jugoslavija drugače razvijala kot pa ZSSR (Neminljiva Slovenija, str. 18–21).

Ob tem bi se lahko vprašali, ali so avtorji NoR 57 Žebota prehiteli, ali pa so se z zanikanjem Avnoja in samoodločbe postavili v čakalno vrsto za njim ter ob bok reprezentantom totalitaristične stare domobranske pravde. Tako se spraševati je danes morda malce smešno. Nikakor pa ni smešno vprašanje interpretacije samoodločbe iz leta 1945 v koncepciji NoR 57. Dandanes bi Sloveniji bilo treba odpreti prav to vprašanje, če hoče odkloniti blodnjo o dveh domovinah v isti državi.

4 Badinterjeva presoja

Gre za to, da presežemo na način, kakor to zmorejo zgodovinski narodi, tisto najglobbo razklanost Slovenije, ki jo čedalje bolj moreče in vse bolj hromeče občutimo. Ne gre za to, da bi izsilili za vse obvezen odgovor na vprašanje, kdo vse je v preteklosti imel ali ni imel prav. Gre za to, da bi zmogli zdajle, ta hip, in morda tudi še jutri, tvorno razmišljati, kako že od danes naprej živeti v prihodnje. Zaživeti namreč kot

zgodovinski narod. Tega še ne znamo in o tem nismo (še) pripravljeni premišljati. Komu gre zasluga za to, da smo sprejeli ustavo Slovenije, kakor da gre za osvojeno deželo in ne za našo domovino? S slepo pego v njej za pojav naroda, ki je na svoji – v Evropi edinstveno težavni poti – zmogel po dveh samoodločbah (1918 in 1945) še tretjič (1991) odločiti o sebi s stališča človekove svobode. Te svoje izpričane zgodovinskosti dojeti sami ne znamo, pa čeprav smo prav to ne tako davno že doživeli. Pač v tujih očeh! Nam samim, neposredno prizadetim, za čuda neopazno.

Ozrmo se na dogajanje, ko je šlo za to, da svet prizna našo državno samostojnost, našo tretjo samoodločbo. Oglejmo si enkrat vsaj sporočilo o videni naši zgodovinskosti, ki veje iz odrešilnih sklepov komisije Roberta Badinterja! Nisem mednarodni pravnik, celo prebirati ta dokument mojim očem ni več mogoče, toda moj spomin zgodovinarja mi na prvem koraku pove ključno dejstvo. Komisija se ni obremenjevala s presojanjem ne prve ne druge slovenske samoodločbe 1918 in 1945. Za izhodišče svojih državnopravnih presoj je vzela položaj, ustvarjen z razvojem ustavnih sklepov druge, se pravi položaj po ustavi SFRJ 1974. To se ne izraža le s priznanjem osamosvojenosti Slovenije v mejah SR Slovenije, ampak tudi z določitvijo pravic osamosvojenosti Slovenije do nasledstva po SFRJ.

Seveda je to strokovna tema, ki potrebuje strokovne obdelave, a meni se zdi mogoče in nujno že zdaj nekaj reči o celoti za premislek današnjega dne. Ali ni mogoče pomiriti se z mislijo, da je bilo prav končanje revolucije z novo samoodločbo za državno samostojnost in s tem za prehod na parlamentarni, demokratični sistem prva in odločilna točka narodnega (nacionalnega) programa? Nikakor pa ni mogla in ne more biti stvar tega našega programa niti nova revolucija niti zmaga kontrarevolucije, pa tudi ne preklicevanje dotedanjih samoodločanj naroda, ljudstva ter izčrtavanje njihovih udejanjanj iz zgodovine, njeno žaganje.

Koristno bi bilo, da enkrat pozorneje preučimo sklepe Badinterjeve komisije o priznanju slovenske osamosvojitve. In premislimo, kaj po analogiji pomenijo za našo lastno videnje svoje zgodovine. Tukaj seveda ne zmorem več kakor nekaj opazanj.

Prvič: Ta meddržavna pravna komisija je v svojih sklepih stvarno vzela za izhodišče odločanja položaj, ki ga je ustvaril Avnoj (vključeno Kočevski zbor), oz. nadaljnji ustavni razvoj njegovih načel.

Drugič: Izključila je možnost, da bi katera izmed držav, ki so nasledile SFRJ, izrabila dogovorjeno (avnojsko s slovensko) samoodločbo narodov kot pravico celotne Jugoslavije za samo sebe.

Tretjič: Ni dvomila o subjektih v letih 1943–1945 storjenih narodnih samoodločb, ne o posameznih, ne o vseh skupno.

Četrtrič: S tedaj izvršenimi samoodločbami utemeljenim državam, obstoječih in že skoraj pol stoletja združenih v federacijo, je zdaj, po izvršeni novi samoodločbi, vsaki izmed njih priznala, neposredno in stvarno, v celotnem njihovem ozemeljskem obsegu značaj suverene, neodvisne države.

Petič: Izključila je možnost, da bi se katera štela za naslednico neke posebej obstoječe suverenosti Jugoslavije kot celote in s tem zaničala tudi obstoj takšne nadfederalne suverenosti Jugoslavije.

Šestič: Odrekla je možnost, da bi se uveljavili ozemeljsko novo določeni subjekti nove samoodločbe na območju razpuščajoče se SFRJ.

Sedmič: Prav avnojska struktura državnih subjektov, določena v imenu samoodločbe vsakega in vseh narodov, je bila s tem še posebej potrjena.

Osmič: Komisija ni govorila o (komunistični ali celo zgolj zgodovinski, Titovi) revoluciji. Brez besed je vprašanje o bodoči družbeni in politični usmeritvi prepustila vsaki posamezni nasledstveni državi. Brezpogojno, njej in vsem njim.

Devetič: Revolucij, ki so se zgodile v preteklosti, pa so njihova vprašanja ponekod še obstajala, ni v ničemer povezovala z upravičenostjo nacionalnih samoodločb, ne starih ne novih.

Desetič: Čeprav je popolnoma jasno, da je komisija sama izhajala iz (zahodnjaških) načel demokracije, je svoje sklepe izpeljevala iz državnopravnega stanja, definiranega v ustavi SFRJ 1974.

Enajstič: Takšno priznanje dejstva in ustavne veljave narodnih samoodločb na ozemlju Jugoslavije, izvršenih v času druge svetovne vojne, je obveljalo tudi pri pogodbenem dogovoru o gmotnem nasledstvu SFRJ. Ni šlo za način, ki bi bil primeren za likvidacijo posledic odcepljanja novih držav od nekdanje državne celote (po zgledu nekdanje udejanjene »*itio in partes*« habsburške monarhije, ki je nekoč nastala z dinastičnimi ženitvami po načinu »*et tu felix Austria nube*«, in ne s samoodločbami), temveč za razhod subjektov, ki so se nekoč s svojimi samoodločbami združili kot že državni.

Republika Slovenija je mednarodno obveljala s svojo nerazžagano zgodovino. Ne z odžaganim koncem, ki se z njim nekateri pri nas še vedno le z njim istovetijo kot s svojim začetkom. Brez opravljene refleksije celote v NoR 57 polemično navrženega slovenskega nacionalnega programa še venomer omogočajo drugim nekaternikom, da oni srkajo slast in oblast iz (brez)zgodovinske enolončnice. Komu bo vse to res ostalo v čast in slavo?

5 Samoodločba ljudstva?

Končno omenjam neko opažanje, zajeto iz našega današnjega, povstajniškega položaja. Težišče aktualnega političnega zanimanja se izraža tudi tako, da se že obravnavane in znane teme začno v besedilih imenovati z nekim novim imenom.

Na levi se glede samoodločbe vse manj govori o pravici naroda in vse bolj se omenja pravica ljudstva. Seveda je v zgodovini ljudstvo kot nosilec sprememb res primarno. Šele v moderni dobi, ko se pojavlja narod kot družboslovni in obenem politični fenomen, se začenja dvojnost pri tem, ko skušamo videti in razumeti, kaj ali kdo je v vsakokratnih osvobodilnih gibanjih težiščni nosilec sprememb. Ali narod ali ljudstvo. Težava je seveda tudi v definiranju obeh pojmov, ki se v dobršni meri stvarno, tudi v posameznikih, prekrivata. Pri ljudstvu je težišče namer določeno z demokratsko tendenco v družbenem dogajanju, pri narodu pa gre težiščno za pravico do samoodločbe v smislu suverenosti naroda med drugimi narodi. Danes se govori najglasneje o pravici do samoodločbe ljudstva, torej, kdo nosi oblast v (že suvereni)

državi. Subjekt pravice do samoodločbe pa je mogoče politično definirati v obeh smislih, ali pa se tudi zadovoljiti s sklicevanjem na državo. A dejansko je ves čas v imenu pravice enega subsumirana tudi pravica drugega, četudi imensko drugače definiranega. Lahko bi rekli, da gre za vzajemno subsumiranje naroda in ljudstva. To je mogoče v konkretnih političnih programih tudi razpoznavati in razločevati. Toda do neke mere gre pri tem le za uporabo variant teoretičnih politoloških artikulacij. V dogajanju zgodovine pa to ne gre tako zlahka.

Izločevanje, separata identifikacija tečišč nista izvedljiva, četudi uporabimo metodo različnega artikuliranja, poimenovanja tega, kar se je dogodilo. Če govorimo o NOB, je eno, če govorimo o socialni revoluciji, pa mislimo morda na kaj drugega. Toda oboje je lahko vključeno v isto dogajanje v istem narodu oz. v ljudstvu istega območja. In med seboj pojmovno in dejansko subsumirano. Različni so lahko odtenki težiščnih ciljev vsakega izmed aktualnih dejanj v gibanju, ki se dogaja, a subsumiranost obeh težišč ostaja. Tudi v političnih in družbenih spremembah, ki so jih ta zgodovinsko pogojena gibanja prinesla, ostaja subsumiranost razpoznavno navzoča. Danes se nekaterim zdi, da samo naštevaje posameznikov svojih zaslug za osamosvojitve Slovenije ne zadostuje več za prepoznavo, ali so namere in interesi teh posameznikov pravi za namere in interese vstajniškega nastopa, ki poudarja svojo ljudskost. In zato ljudje zahtevajo bolj specifično določanje namer in interesov ljudstva. Predvsem ljudstva in manj naroda. Ljudstvo je v tej osamosvojeni državi predvsem bilo opeharjeno. Hoče oblast in se zgraža nad krnitvijo svoje pravice do odločanja na referendumih. Ob tem pa pred našimi očmi nastaja možnost, da tudi slovenska država, slovenski narod, izgubi suverenost, saj je svoboden, da čofota kot riba, ki je že pogoltnila trnek, ko si je v ustavo zapisala zlato fiskalno pravilo. In nekateri se pri tem izživljajo s trdivijo, da so prav nekdanji izrecni osvoboditelji ljudstva in naroda (komunisti z OF) to osamosvojeno državo izdali z vzdrževanjem rdečega monopolizma. In zato ti specializirani nekateriki zahtevajo novo definicijo pravega interesa Slovenije (Druga republika).

Tako lahko nazorno vidimo, kako neko vzajemno politično izključujoče zanikanje obstoja subsumiranosti subjektov in interesov naroda in ljudstva v istem osvobodilnem gibanju, če postavljamo pogoje zgodovini za nazaj, zanesljivo vodi, če ga kdo hoče postavljati kot programski cilj delovanja danes in jutri, v razdvajanje obstoječe države. Vodi v absurdno izhodišče o obstoju dveh domovin v njej, od katerih pa je le ena »naša«.

S to ugotovitvijo bi pravzaprav lahko končal svoje razmišljanje o NoR 57. Ob vprašanju, komu naj gre danes prva beseda, narodu ali ljudstvu, pa se mi zdi potrebno omeniti neko svojo osebno izkušnjo in pripadajoče zgodovinopisno opažanje.

V prvih poletnih mesecih po vojni mi je mladostni prijatelj Bojan Štih, takrat udomačen v uredniških krogih Ljudske pravice, povedal, kako je slišal Borisa Kidriča, arhitekta Osvobodilne fronte slovenskega naroda, reči: »Imamo zdaj samo vojsko in navdušenje ljudstva, drugega nič«.

Na posvetu 1966 o OF je profesor Fran Zwitter za zgodovino izpričal, da je Kidrič še v letu 1940, ko je govoril o fašistični nevarnosti za slovenski narod, omenil, da

bi se on, če bi nastala alternativa, ali socializem ali narod, odločil za socializem, nakar sta skupaj s tudi navzočim Kardeljem izrazila prepričanje, da do tega ne bo prišlo.

In zdaj, po koncu vojne, se je Kidrič pač zavedal, morda med vsemi Slovenci tedaj najbolj, da obstaja v izvojevanju, narodno revolucionarni slovenski samoodločbi subsumirana, tudi socialistična revolucija. Z drugo besedo, vedel je, da ima tisti njegov izrek »in drugega nič« velikansko težo prav v subsumacijskem značaju obstoječega ljudskega navdušenja, ki se je nanj opiral poleg vojske. Dokler je živel, je storil vse, da bi mu zadostil prav v tem pogledu. V tem naporu je zgodaj zgorel. Toda ne smemo pozabiti, da je ta njegov revolucionarni napor potekal tudi kot proces dodatne krepitve nominalno prvega vidika, to je narodnega vidika samoodločbe Slovencev in vseh drugih narodov v jugoslovanski federaciji. V boju za samostojni in neodvisni državni obstoj naroda proti kolosalnemu državnemu pritisku in idejnemu napadu stalinskega boljševizma, utelešenega v ZSSR in njenih oz. njegovih »lagerskih« zveznikih. Groza Golega otoka je neutajljiva in nepreklicna. A prav toliko in tako tudi ta titovski odpor in reafirmacija volje, izražene v narodni samoodločbi 1945. Tisti čas je to bila prva misel udeležениh in vsem na očeh. Najvidnejši predstavnik kulturniške ustanovne skupine v Osvobodilni fronti in med NOB, predsednik IOOF Josip Vidmar, se je odločil za vstop v Zvezo komunistov.

Boris Kidrič je bil odrešen novih preizkušenj. Toda čas je ustvarjal nove potrebe in nove možnosti ter odpiral nove dileme in alternative. Nikakor ne neopazno. In s številko NoR 57 se je na začetku leta 1987 predstavil poskus novega narodnega programa, kar je pomenilo pripravo za novo izpeljavo narodne samoodločbe. Moči naroda in ljudstva, zrasle s prejšnjo samoodločbo, so se zdele zadostne. Šlo pa je za novo voljo. In tu je nastal problem, katerega sem poskusil predstaviti. To sem že povedal. Zdaj naj se ozrem še k zgodovinarju Stefanu Lusi. To je človek, ki ima prednost, da stvari pri nas doživlja in presoja stereoskopsko, z dveh gledišč, z gledišča domačina, državljana Slovenije, in obenem z gledišča pripadnika italijanske narodnosti v njej. On je edini zgodovinar, ki je opazil in tudi izrekel: »Če rečeš v slovenščini, da je partija ščitila nacionalne interese, so vsi zadovoljni. V italijanščini je slabšalno, ker so v Italiji komunisti po prepričanju bili veliki internacionalisti. Od svojega nastanka je partija (na Slovenskem) delovala kot nacionalna stranka. Nacionalno vprašanje je bilo ves čas prisotno. Boris Kidrič je v štiridesetih letih rekel, da je najprej komunist in potem Slovenec, da pa nikoli ne bi želel biti postavljen pred to izbiro. Milan Kučan na koncu pravi ravno obratno, da je najprej Slovenec in potem komunist. To je velik obrat slovenske politike. Kidrič nikoli ni bil postavljen pred to izbiro, Kučan pa.« (Dnevnik, Objektiv, 23. junij 2012)

Ali je Kučan storil prav? Sam bi rekel, da. Ker narod ni le preprosto struktura dolgega trajanja, nedvomno daljšega kakor pa katera koli strankarska formacija, ampak je tudi sam po sebi vrednota kot obstoječa skupnost ljudi, iz kakršne se v moderni dobi človekove pravice šele morejo spočenjati in razvijati. Brez te danes temeljne fragmentacije človeštva, kar direktno iz svetovne človeške množice, so človekove pravice nekaj neoprijemljivega. Glej 29. člen Splošne deklaracije človekovih pravic!

Ali pa je Kučan storil prav to, kar omenja Stefano Lusa? Tu pa ne morem pritrditi.

Predvsem, komunizem Slobodana Miloševića ni mogel biti komunizem, ki naj bi ga bil takrat Kučan zavrnil kot alternativo slovenskemu narodu. Kučan je bil z Miloševićevim komunizmom v zgodovinskem konfliktu že prej, odločilno pa z izstopom ZKS iz vrst ZKJ na 14. kongresu ZKJ januarja 1990. In to ni bila zavrnitev komunizma kot takšnega. Dodajam, da je bil ta izstop dejansko tudi zavrnitev memoranduma SANU, ki ga je Milošević smiselno posvojil. Kučan je torej v marcu s privolitvijo na demokracijo in novo samoodločbo pravzaprav ponovno storil tisto, česar aktivisti NoR 57 niso zmogli niti v letu 1990 niti kdaj pozneje, do danes. Distanciral se je ponovno od memoranduma SANU, ki je impliciral zavrnitev slovenske samoodločbe 1945 z zavračanjem Avnoja. To je eno in preprosto vprašanje. Drugo pa je vprašanje, kaj je Kučanu pomenila odločitev, po formulaciji Luse, da je najprej Slovenec, potem komunist. To ve le Kučan sam. Jaz lahko njegovo ravnanje le interpretiram. Kučan se je gotovo zavedal tistega pojava subsumiranosti naroda in ljudstva v narodni samoodločbi, ki sem jo pravkar poskusil prikazati. Vedel je, da v demokraciji narod in ljudstvo nista nujno v izključujočem razkoraku. Prej nasprotno, da obstajata kot tvorno se seštevajoča moč. Seveda, brez politične modrosti ne gre. Ta dar pa ni odvisen kar od ideologije.

Nerešen problem druge slovenske samoodločbe (1945) je bila obljubljena dosledna ljudska demokracija. Ne moremo reči, da odgovorni niso iskali njegove rešitve, se trudili zanj doma ter se ozirali po njej po svetu. Ta samoodločba je s svojim socializmom ni našla ne tukaj ne tam. In dandanašnji čutimo, da tako še ostaja tudi po tretji. Tukaj in tam zunaj. Kakor se sploh nikoli ne ustavi, se življenje naroda, države in ljudstva tudi do 1991 kljub neuspešnosti tega iskanja ni ustavilo. Nasprotno, bilo je delovno, včasih v čem celo vrhunsko novatorsko, ustvarjalno, a padale so v imenu napredka tudi posamezne obetavne lipe. Tudi če so bile podobne tisti, ki je padla po namenu Martina Krpana. Navsezadnje je vendar bilo mogoče pričakovati, da bomo po tretji samoodločbi nadaljevali tisto, kar je bilo s trdom nabrano dobrega, in pustili za seboj, kar je bilo slabega, nerabnega ali celo zavrženja vrednega. Obojega, dobrega in slabega je bilo veliko. Domača naloga našega zdaj osamostaljenega žitja med drugimi narodi in domovinami, žitja v svetu, ki živi po normah denarja, tistega denarja, ki vlada planetu, brez milosti in brez oprijemljive odgovornosti. Brez moči ljudstva nikomur ni pomoči. Pot k tej moči, ki se je zdela še pred četrto stoletja široka in ravna, se je začuda zarasla. Medtem ko se sprašujemo, »kje so tiste stezice, ki so nekdaj bile«, in so vsaj nekoliko vodile k tej lastni moči, je treba najti vsaj smer. Storit prvi korak s tem, da končno sprejmemo dediščino zgodovine, dediščino svojih treh samoodločb, dediščino njihove ljudske moči. Samozavestno sprejeti celotno, že zato, ker drugače ne gre! »Hvala!« poreče ob sprejemu domovinske dediščine, kdor je po srcu in umu cesarost, kdor le minister, pa nič. Vsem nam pa seveda preostaja, da še naprej iščemo našo scabioso trento. Skušam jo zagledati celo ob pravljичno rahlem soju Betelgeze.

Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones
Inštitut za novejšo zgodovino
520 strani
Cena 30,00 EUR

Historična dokumentacija

Nina Vodopivec*

Pogovor z dr. Antonom Vratušo: gibanje neuvrščenosti in odprtost Slovenije v svet¹

Dr. Anton Vratuša akademik, doktor slavističnih znanosti, znanstveni raziskovalec, diplomat in politik je med drugim služboval kot jugoslovanski ambasador, stalni predstavnik v OZN, v New Yorku (med leti 1967 in 1969), aktivno sodeloval v gibanju neuvrščenosti, spremljal oblikovanje novega mednarodnega ekonomskega reda in kot ustanovitelj Mednarodnega centra za upravljanje javnih podjetij v deželah v razvoju (ICPE), skupni inštituciji držav v razvoju s sedežem v Ljubljani, sooblikoval prostor mednarodnega znanstvenega sodelovanja. Z dr. Vratušo sem prišla v stik, ker sem želela odpreti razpravo o pozicioniranju SFR Jugoslavije v svetu, o njenih preteklih gospodarskih mednarodnih in medkulturnih stikih ter o gibanju neuvrščenih.

Z vprašanjem sem se začela podrobneje ukvarjati leta 2011 v okviru panela o postsocializmu in postkolonializmu *New Postsocialist Ontologies and Politics* na konferenci mreže Soyuz v ZDA.² Eno ključnih vprašanj panela je bilo, kako misliti socializem in postsocializem v globalnih kontekstih, osrednje vprašanje mojega prispevka pa, kako uvrstiti jugoslovansko socialistično (s poudarkom na Sloveniji) in slovensko postsocialistično izkušnjo v globalni prostor. Teza je bila, da je SFR Jugoslavija v gibanju neuvrščenih držav sooblikovala mednarodno politiko in na ta način iskala svoj prostor političnega in družbenega prepoznanja v svetu. Jugoslovanska angažiranost v gibanju potemtakem ni bila (zgolj) odraz političnih in ideoloških teženj komunističnih politikov temveč način iskanja alternativne poti za legitimacijo jugoslovanske pozicije v svetu in političnega mesta Jugoslavije v mednarodni areni v drugi polovici dvajsetega stoletja. Po letu 1990 se je Republika Slovenija preusmerila od politike neuvrščenosti k evroatlantski paradigmi. Njena politika je marginalizirala številne pretekle lokalne povezave (v gospodarstvu, kulturi, znanosti in izobraževanju), položaj Slovenije na mednarodnem prizorišču pa je oblikovala v opoziciji do neuvrščenosti ter do preteklih povezav in sodelovanja z državami t. i. tretjega sveta.³ Ob

* dr. znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; nina.vodopivec@inz.si

¹ Objavljeni intervju je predelana verzija štirih posnetih ter prepisanih pogovorov z dr. Vratušo (marec 2012-marec 2013). Zvočne posnetke in prepise hranim N. V., vse prepise je pregledal in avtoriziral dr. Vratuša.

² Konferenco je organizirala profesorica Zsuzsa Gille, potekala pa je na univerzi Illinois, v Urbani Champaign.

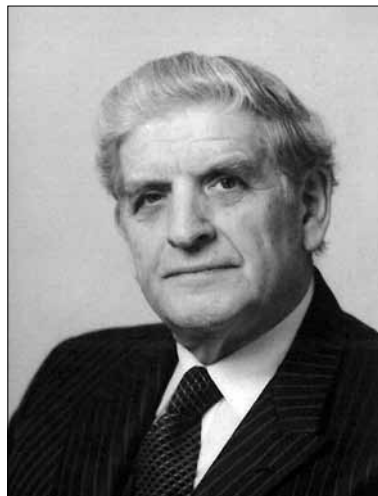
³ V predelani verziji sem prispevek preoblikovala v članek z naslovom *From Non-aligned Yugoslavia to multicultural Slovenia* za zbornik, ki ga je uredila Zsuzsa Gille. Zbornik še išče založnika.

iskanju gradiva za prispevek sem prišla v stik z Mednarodnim centrom za promocijo podjetij⁴ v državah v razvoju. V pogovoru z dr. Vratušo me je najprej zanimal njegov pogled na gibanje neuvrščenosti z vidika medkulturnih povezav, pozicioniranja Jugoslavije v svetu ter v zvezi z gospodarskim razvojem in vzpostavljanjem politike novega mednarodnega ekonomskega reda. Moje osrednje vprašanje je bilo, ali so se v gibanju neuvrščenosti, v okviru formiranja novega ekonomskega reda oblikovale alternativne naracije o razvoju, kakšni so bili takratni pogledi na gospodarski globalni razvoj, kaj je izkušnja neuvrščenosti (po njegovem mnenju) pomenila za Jugoslavijo. Najini pogovori so se nadaljevali, podrobneje sva začela govoriti o začetkih in razvoju Mednarodnega centra. Kljub temu da se morda bralki oz. bralcu ob prebiranju intervjuja in zastavljenih vprašanjih lahko zazdi, da gre za kronološki pregled vzpostavljanja gibanja neuvrščenih, moj namen nikakor ni bil napisati zgodovino gibanja.

Z intervjujem, ki ga objavljam ob takšnem uvodnem pojasnilu, želim spodbuditi premislek (oz. odpreti prostor za razpravo) o vključenosti SFR Jugoslavije v globalne tokove, o zgodovini globalne razvojne paradigme in izkušnji neuvrščenosti.

Kdaj in kako ste vi osebno prišli v stik oz. ste se angažirali v gibanju neuvrščenosti?

Vratuša: Gibanje neuvrščenih sem spremljal od samega začetka. Od leta 1952 do 1963 sem vodil zvezni državni kabinet podpredsednika Zveznega izvršnega sveta Edvarda Kardelja, torej ne njegov partijski ampak državni kabinet. Ko sem prišel, je imel Kardelj samo tajnico in spremljevalca, varnostnika. To je vse, kar je imel. V enajstih letih smo se razvili v resno znanstveno raziskovalno institucijo. Pripravljali smo gradivo za njegove nastope zlasti kot podpredsednika zveznega izvršnega sveta. Ob tem se je oblikovalo nekaj dobrih kadrov. Ko sem leta 1965 odšel, je bilo v kabinetu triindvajset delavcev, od tega trije doktorji znanosti. V glavnem smo bili vsi mladi kadri. Nekako se smatra, da je bil Kardelj zaprt človek, da ni imel smisla za človeka. To ni točno. Sploh ne. Za prošnje in pritožbe smo imeli posebnega referenta, ki je poročal neposredno Kardelju in moja naloga je bila samo, da spremljam, ali se naročila v zvezi z enim ali drugim, ki jih je Kardelj dal referentu, izvršujejo na terenu. Pri vodenju kabineta sem imel široko svobodo. Kardelj je zasledoval gibanje neuvrščenosti, in je — o tem sem tudi sam pisal — menil, da je sistem družbenega samoupravljanja v socialistični Jugoslaviji pravzaprav osnova za jugoslovansko politiko neuvrščenosti. Neuvrščenost ne kot neka tretja pot, ne kot tretji blok v svetu, ampak kot skupina

⁴ Leta 1997 se je spremenilo izvirno ime te mednarodne svetovalne, raziskovalne, izobraževalne ustanove v Mednarodni center za promocijo podjetij.

držav in političnih sil, ki želijo, ne posredovati med bloki, ampak koncipirati politiko miroljubnega reševanja sporov in prijateljskega sožitja med narodi. Kot skupina ljudi raznih političnih stališč, pristopov, strank, držav, ki se borijo za zmanjšanje nevarnosti oboroženega spopada zaradi blokovsko organizirane svetovne družbe. Ker je on to spremljal, je seveda bila to tudi naloga kabineta.

Ko se po osvoboditvi domovine nisem mogel vrniti na slavistiko,⁵ začel se je pritisk Kominforma na Jugoslavijo, sem po resnem razmisleku sprejel druge družbene odgovornosti in sem ob delu vpisal podiplomski študij na Visoki šoli za politične vede v Beogradu. Bilo je tri leta po osvoboditvi in bila je stalna nevarnost, da prodrejo divizije SZ in vazalov, Madžarov, Romunov, Bolgarov v Jugoslavijo. Kot študenta pred drugo svetovno vojno me niso nič zanimale politične stranke. Sicer pa sem tudi takrat spremljal dogajanje in ozračje okoli sebe ter svoje mesto v družbi. Spremljal sem delovanje v svetu. Ko je leta 1945 začela delovati organizacija ZN, sem se udeležil prvih petih zasedanj generalne skupščine, o tem sem tudi pisal. Na področju društvenega razvoja v Jugoslaviji pa sem se v Kardeljevem kabinetu še posebej zanimal za samoupravljanje in komuno. Človek, njegov položaj na delovnem mestu in v krajevni skupnosti, to je bil moj interes. Zato sem to raziskoval, o tem sem v sedemdesetih in osemdesetih predaval v Beogradu, na Fakulteti za politične vede, v Sloveniji tudi na FDV.⁶ Na mednarodnem področju so me od vsega začetka zanimale države v razvoju in proces dekolonizacije, saj je na valovih dekolonizacije nastalo tudi gibanje neuvrščenosti. Jugoslavija je bila že po svoji usmeritvi proti vojnim blokom in se je morala boriti za lasten obstoj. Gibanje neuvrščenih je bil eden njenih najmočnejših zaveznikov.

Kdo so bile ključne osebe, s katerimi bi povezali začetke gibanja?

Vratuša: Če so osebnosti pomembne, naj omenim vlogo Ču En Laja, ministra zunanjih zadev Kitajske, in Nehruja, predsednika indijske vlade. Ko sem bil dve leti predstavnik Jugoslavije v OZN, je bil predstavnik Indije G. Parthasarathy, v Indiji znan kot G. P. Postala sva dobra sodelavca. Parthasarathy je pozneje postal minister zunanjih zadev, na mojo prošnjo je bil pred tem nekaj časa tudi predsednik sveta Mednarodnega centra v Ljubljani. Parthasarathy mi je pripovedoval, da ga je Nehru — takrat predsednik vlade, ki je po Gandiju prevzel vodstvo — poslal na Kitajsko. Pred tem obiskom so bili odnosi med državama zelo slabi. Takrat je bila Kitajska še popolnoma zaprta. To je bil prvi kontakt Republike Indije z Ljudsko Republiko Kitajsko. Ču En Laj je bil konfuciansko izobražen človek. Parthasarathy se je vrnil domov s pravili Pančšila, pet principov neuvrščenosti. Nehru, ki je bil takrat že v letih, je od časa do časa tudi malo zadremal, ko mu je G. P. pripovedoval, kaj se je pogovarjal v Pekingu. Parthasarathy je počakal, da se je Nehru zbudil in potem nadaljeval. Leta 1955 je sledila konferenca v Bandungu, kjer se je že oblikovalo gibanje kot gibanje neuvrščenosti. Neuvrščenost ni bila nevtralnost. To je bilo aktivno stališče do vsega, kar se je dogajalo v svetu in dosledno izogibanje postati vazal ali sodelavec v

⁵ Doktoriral iz slavističnih znanosti leta 1941, op. N.V.

⁶ Takrat imenovana Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, op. N.V.

blokovski delitvi sveta. Znotraj gibanja je tekla pravzaprav ves čas razprava, kaj to je. Naser, predsednik Egipta je imel težave s tem terminom in je govoril o pozitivni nevtralnosti. V zraku so bili tudi drugi nazivi. Jugoslavija je vse to spremljala. Z Indijo je bila v dobrih odnosih, preko Indije, Šri Lanke (Cejlona), Indonezije, predsednika Sukarna je nastalo prijateljstvo z azijskimi državami. V Afriki je prišlo do revolucije, v Egiptu, mladi častnik Naser, ki je bil borec za neodvisnost, se je gibanju pridružil, potem so se osvobodile kolonije Zlate obale — to je Republika Gana, predsednik Nkrumah. Tako so se postopoma oblikovale vodeče osebnosti na vseh kontinentih razen Avstralije in Latinske Amerike. Mehika se je gibanju priključila kasneje.

In kakšni so bili odzivi v svetu?

Vratuša: Voditelji SZ niso mogli razumeti, zakaj je Jugoslavija med neuvrščenimi. Hruščov, ki je bil med najbolj demokratskimi voditelji v nekdanji SZ, je večkrat govoril o tem. Rekel je, *»Odlična reč, da je Indija neuvrščena, ampak da je Jugoslavija kot socialistična država neuvrščena, to mi pa ne gre v glavo.«* S tem je najbolje pokazal, kako je SZ oz. njeno vodstvo razumelo suverenost socialistično orientirane države. Prave suverenosti socialističnih držav ni razen SZ, to je bil njihov koncept. To je bil tudi osnoven problem sovjetsko jugoslovanskih odnosov. S tem ko se je Jugoslavija vključila v gibanje, si je zagotovila izhod v svet in množstvo prijateljskih držav. Potem je bila še Titova podoba, državnika, ki je daleč presegala meje SFRJ. Z vstopom Jugoslavije je gibanje postalo svetovno, globalno. Brez Jugoslavije bi ostalo gibanje manj razvitega tretjega sveta. Za Jugoslavijo je torej gibanje neuvrščenosti pomenilo tudi zagotavljanje svoje mednarodne varnosti. V Titovem sporu s Stalinom oz. s SZ so na svoj način odmevali tudi sovjetsko ameriški odnosi. Jugoslavija se je uspela zoperstaviti Stalinu. A tako Amerika kot SZ sta pozorno spremljali, kaj dela Jugoslavija. Kakršnokoli pomembno, zlasti zunanjo politično izjavo, je dal Tito, sta že drugi dan prišla ameriški ali sovjetski ambasador, ali pa oba, seveda ločeno. Nista sicer vedno protestirala, ampak enostavno, da sta se pozanimala, kaj je hotel reči Tito s tem, kar je izjavil. Jugoslavija se je morala stalno boriti za svojo neodvisnost. Imel sem možnost to spremljati iz svojega položaja v Kardeljevem kabinetu, pa tudi na mednarodnem področju na zasedanjih generalne skupščine OZN in preko sodelovanja v mednarodnih telesih, posebno v sekretariatu organizacije ZN na področju lokalne samouprave, kjer sem nekaj časa vodil poletne seminarje za strokovnjake iz dežel v razvoju. Vse to mi je širilo horizont za spremljanje gibanja neuvrščenosti. Na prvem sestanku šefov držav oz. vlad neuvrščenih držav leta 1961 v Beogradu sem bil namestnik generalnega tajnika sestanka na Vrhu, generalni tajnik je bil Vlado Popovič. Vse to so bile okoliščine, ki so me uvajale v gibanje neuvrščenosti.

Kako pa se je začela razprava o gibanju v Jugoslaviji?

Vratuša: Kot že rečeno, SFR Jugoslavija se je podobno kot države nekdanje kolonije komaj postavila na lastne noge, že so se začela prerekanja glede njenega lastnega samostojnega razvoja. V Kraljevini Jugoslaviji je namreč pred drugo svetovno vojno prevladoval tuji kapital, vsaj kar je bilo pomembnejšega v industriji in kmetijstvu. Po drugi svetovni vojni je bil v Jugoslaviji uveden sistem sovjetsko jugoslovanskih skupnih podjetij. Preko teh podjetij je želela SZ upravljati z delom jugoslovanskega

gospodarstva. Tu se je Jugoslavija uprla. Prvi zunanji pritisk s strani SZ je bil, ko so iz skupnih podjetij potegnili svoje strokovnjake, potem je prišla prepoved nakupovanja jugoslovanskega blaga, ki se je končala s popolno ekonomsko ter politično blokado in s terorističnim pritiskom. To je trajalo šest let. Boj v NOB je trajal štiri leta, odpor Kominformu pa šest. O tem se premalo ve. Jugoslavija je v svoji obrambi potrebovala svet v razvoju in gibanje neuvrščenosti. Preko gibanja je utrjevala svojo samostojnost. Hkrati ji je gibanje, ker so bilo vanj vključene številne države pretežnega dela sveta, omogočalo, da je pomembno prispevala k razvoju politike miru in miroljubnega sodelovanja v svetu. Iz geopolitičnega razloga je bila vloga SFRJ na svetovni ravni celo pomembnejša, kot jo je bila dejansko sposobna uresničevati dvajset milijonska Jugoslavija. Mislim, da so bili glavni razlogi za jugoslovansko politiko neuvrščenosti predvsem v tem: samoobramba in jačanje jugoslovanskega položaja v svetu. Kar pa se tiče jugoslovanskega prispevka h gibanju... je bilo pravzaprav v prizadevanju, da gibanje ne zapusti organizacije ZN. Jugoslavija se je zavzemala, da se politika gibanja udejanja dosledno v okviru OZN. V teh okvirih sta gibanje neuvrščenih in skupina 77 držav v razvoju dejansko imeli sistemske okvire za boj za enakopravnost v mednarodnih odnosih, predvsem pa za večjo enakopravnost med razvitim severom in manj razvitim jugom.

Zakaj se vam zdi pomembno, da je razprava o neuvrščenosti oz. gibanje neuvrščenosti ostalo v okvirih OZN?

Vratuša: Zato, ker so bile tam skoraj vse države našega planeta.

Se pravi, da je bilo pomembno gibanje oblikovati kot sestavni del istega mednarodnega političnega prostora in ne vzporedno ter mimo njega?

Vratuša: Seveda. Gibanje nikakor ni smelo ostati izven njega. Pomembno je bilo sooblikovati mednarodni prostor in sooblikovali smo ga kot člani globalne svetovne organizacije za mirno sodelovanje na vseh področjih. To je tisto, kar je tudi ohranilo gibanje neuvrščenih. Zaradi dejstva, da je gibanje ostalo del OZN. Še danes je tako. O neuvrščenosti se sicer manj govori, toda Skupina 77 je še vedno pomemben dejavnik v okviru OZN. Zdaj je v skupini 132 držav, a ime se je obdržalo od njegove ustanovitve na alžirski konferenci, ko je bilo v skupino vključenih 77 držav v razvoju. Janez Stanovnik, kasneje predsednik predsedstva SR Slovenije, je bil generalni tajnik te konference.

Kdo pa so bili ključni posamezniki, ki so oblikovali gibanje neuvrščenosti v Jugoslaviji?

Vratuša: To je težko reči, zato ker je bilo gibanje neuvrščenosti proces. Udejanjanje načela neuvrščenosti je bil ravno tako proces in v njem je sodelovalo veliko ljudi. Dejansko vsakdo, ki se je zanimal za družbene zadeve. Posebej v državi kot je bila Jugoslavija oz. v Sloveniji, kjer je ideja samoupravljanja sorazmerno najuspešnejše uresničevala tudi družbeno. Če pa naj vendar nekoga izpostavim, je to bil vsekakor Edvard Kardelj. On je postavil tezo, da je politika neuvrščenosti Jugoslavije zasnovana na družbenem samoupravljanju v Jugoslaviji. Sicer pa so politiko neuvrščenosti udejanjali zlasti diplomati; od Slovencev dr. Aleš Bebler, dr. Jože Vilfan, dr. Jože Brič. Med znanstveniki je bil v Sloveniji aktiven predvsem dr. Vlado Benko, profesor

na FDV, delno tudi dr. Stane Južnič. Iz drugih republik je treba omeniti na hrvaškem predvsem Lea Matesa, mednarodno znano osebnost, pa Vladimirja Bakarića, predsednika vlade SR Hrvaške, ki je med drugim sredi šestdesetih let organiziral posebno mednarodno konferenco o neuvrščeni v Zagrebu. Tam je imel Edvard Kardelj enega svojih temeljnih referatov o bistvu gibanja neuvrščeni. Politika neuvrščeni se je uresničevala tudi na področju gospodarstva, kulture, znanosti, novinarstva, se pravi v povezanosti s svetom v razvoju na vseh področjih mednarodnega delovanja. Politika neuvrščeni v Jugoslaviji ni bila produkt nekaterih posameznikov. Uresničevala se je predvsem v Sloveniji in na Hrvaškem, manj v drugih republikah, ki so bile preveč okupirane s svojim lastnim razvojem. Na področju gospodarstva pa je bilo nekoliko drugače. Uspešni sta bili zlasti Energoprojekt v Srbiji in Energoinvest v BIH. Pa tudi podjetja na Hrvaškem, v Sloveniji je bilo tega sorazmerno malo. Kardelj je to ocenjeval z drobnjakarstvom v slovenskem gospodarstvu. Eden redkih in uspešnih gospodarskih podvigov Slovenije v Afriki je naredilo podjetje Slovenijales v Centralno Afriški republiki, zlasti ko ga je vodil direktor Razdevšek, spreten in inovativen gospodarstvenik.

Če prav razumem, je bil Edvard Kardelj do slovenske mednarodne neangažiranosti na področju gospodarstva kritičen?

Vratuša: Bi rekel, da je bil (tudi v splošnem) najbolj kritičen do slovenske politike in Slovencev. Zaradi tega je bil v deželi manj priljubljen kot Boris Kidrič. Ni bil zaščitnik »posebnih interesov« svoje republike. Bil je med najodgovornejšimi osebnostmi v federaciji, prihajal je iz gospodarsko najbolj razvite republike, zato je bil do politike v Sloveniji posebno kritičen. Hkrati je bila značilna njegova stalna bojazen pred nacionalizmom in šovinizmom.

Če pogledava v čas petdesetih let dvajsetega stoletja, ko se je ideja neuvrščeni oblikovala na mednarodni ravni... kot ste rekli, to je proces. Zanima pa me, kako je sploh začelo prihajati do tega procesa, je imela Jugoslavija pri samem nastanku pomembno vlogo?

Vratuša: Neuvrščeni je globalne narave. Sem že povedal, kje je začetek te ideje, normalizacija odnosov Indije in Kitajske. Če je kdo zaslužen za njo, sta to Nehru in Ču En Laj, pa pet osnovnih principov Pančaišila, temelj osnovnih dokumentov iz Bandunga. A vendar je na idejo treba gledati v okviru splošnega razvoja v svetu. To je sicer tudi čas poboljšanega odnosa med SZ in Jugoslavijo, a Jugoslavija je poznala bistvo odnosa SZ do drugih socialističnih držav in je čutila, da potrebuje dodatno oporo v boju proti hegemonizmu.

Vi ste bili v petdesetih letih dvajsetega stoletja v kabinetu Edvarda Kardelja. Kot ste že rekli, je bil Kardelj ključen akter na področju oblikovanja politike neuvrščeni v Jugoslaviji. Kako je to bilo s stališča nekoga, ki je delal v njegovem kabinetu?

Vratuša: Mi v kabinetu smo Kardelju pripravljali gradiva in dokumentacijo za vsa področja njegovega delovanja kot državnega funkcionarja, kot podpredsednika zveznega izvršnega sveta, seveda tudi po vprašanih mednarodnih odnosov. Rad bi dodal, da je bil Edvard Kardelj tudi takrat, ko uradno še ni bil minister zunanjih

zadev, glavna oseba za snovanje jugoslovanske zunanje politike, ki pa se je v prvem obdobju oblikovala bolj v CK KPJ kot pa v zveznem ministrstvu za zunanje zadeve. Zavest o hegemoni naravi Sovjetske zveze je opozarjala, da je treba zaveznike iskati drugod. Razen tega je široka povezanost držav s konceptom mirnega reševanja sporov dajala nove moči tudi samemu gibanju.

Kako se je v tistem času razpravljalo o gibanju v Jugoslaviji? Kako se je razprava sploh oblikovala?

Vratuša: Ključni dejavnik je bil Tito. Imel je izostren čut, kaj v svetu lahko socialistični Jugoslaviji pomaga odpreti pot, da bi bila vplivna na področju mednarodnega dogajanja in pri krepitvi svojega položaja v svetu. Na svoj način so prispevali tudi ambasadorji SFRJ, ki so bili v tistem času v Indiji, v Indoneziji, Egiptu, v New Yorku: opozarjali so na pomen tega novega pojava v svetu. Tito je razumel in začel z vrsto potovanj, zlasti v Afriko in Azijo. S tem je krepil pozicijo Jugoslavije v svetu. Ko sovjetski pritisk ni ponehal, se je tudi razviti zahod, pa čeprav (politično in ideološko) pretežno nasproten jugoslovanskemu socialističnemu sistemu oz. vzdržan do njega, odprl za sodelovanje z Jugoslavijo. Zato mislim, da je bila za uresničevanje politike neuvrščenosti vendarle ključna vloga državnika Tita. Kar je bilo tudi normalno glede na njegov položaj. A za osmišljevanje bistva politike neuvrščenosti in za njeno udejanjenje v praksi je bil pa Kardelj. Vsaj sam sem ga tako doživljal.

Kakšni so bili pomisleki zaradi sodelovanja pri takšni mednarodni politiki?

Vratuša: Pomisleki so nastali zlasti, ko so se začela Titova številna potovanja. Kritika je bila usmerjena proti tem potovanjem, pa proti kreditom, ki jih je dajala Jugoslavija neuvrščenim in drugim državam v razvoju, češ da so nesigurni in je vprašanje, ali se bo denar sploh povrnil. Prav takšni so bili pomisleki pri gospodarskih dejavnostih, predvsem pri izgradnji infrastrukture v državah v razvoju. Ali se bo povrnil vložek, ki so ga opravila velika državna podjetja. Ampak tisti, ki so gledali na problem racionalno in dolgoročno, so rekli, da ni v vprašanju samo vsak dinar, ki smo ga vložili. S tem, ko so jugoslovanska podjetja vstopila v te države, se je odprla pot tudi za našo znanost in trgovino. Kar je bilo vloženo, se je vračalo tudi na drugih področjih v kulturi, znanosti, umetnosti. To je tisto, kar so znale ceniti predvsem skandinavske države. Ko sem bil stalni predstavnik SFRJ pri OZN, so mi njihovi ambasadorji pogosto govorili, da je te vrste pomoč najboljše naložen denar. In to tudi takrat, ko pomoč ni vezana. Skandinavske države so se v OZN borile za nevezano pomoč (untied assistance) skupaj z državami v razvoju.

Da bi bila torej pomoč nepogojena.

Vratuša: Da. V začetku, ko je začela organizacija ZN z delovanjem, je prevladoval sistem vezane pomoči državam v razvoju. Dajalec pomoči je odločal, v kaj se njegov denar vlaga, odnosno za kaj se koristi pomoč. Tako se je boj za neodvisnost in samostojnost novo nastalih držav prepletal z borbo za nevezano pomoč. Tudi ideja razvoja se je postopno preoblikovala in prav tako proces dekolonizacije. Danes sicer klasičnega kolonializma skoraj ni več, v pohodu pa so razne druge oblike kolonialnega podrejanja in izkoriščanja.

Zanima me pogled na gospodarski razvoj v globalni dimenziji. Kakšne so bile naracije o razvoju in novi mednarodni gospodarski ureditvi? Ali so bili pogledi različni, kaj je pomenilo oblikovanje politike novega mednarodnega ekonomskega reda, politike nove gospodarske ureditve?

Vratuša: Vsebina ni bila vedno ista. Beseda je sicer ostala, a se je kasneje začel njen pomen tudi dopolnjevati. V gibanju neuvrščeniosti in v deželah v razvoju je šlo za razvoj, katerega osnova naj bo zaupanje v lastne sile (self-reliance) in za enakopravnost na mednarodnem trgu. Ampak self-reliance, ki ni zaprt vase, temveč uresničuje in deluje v svetu medsebojne solidarnosti, v svetu, kjer se manj močni v svoji medsebojni pomoči povezujejo, da bi bili močnejši v uporabi onim, ki izrabljajo svojo moč s pritiskom. Pri uresničevanju politike dialoga, pri reševanju problemov je nastal tudi izraz konsenz. Vedno se je postavljalo skupaj; zaupanje vase, solidarnost in medsebojno sodelovanje, solidarity and mutual assistance. Nihče zgolj ne sprejema pomoči, ampak v nekem smislu sprejema pomoč in jo daje drugemu, se pravi, da se računa na njegovo sodelovanje v naporu za razvoj. Vse skupaj naj bi dalo vsebino Novemu mednarodnemu ekonomskemu redu, programu, ki so ga v okviru Konference združenih narodov o trgovini in razvoju (Unctad)⁷ pri OZN predstavile države v razvoju. Ravno ta novi ekonomski red pa sam označuje in kaže, kako se lahko v OZN razvojenijo mnoge stvari. Začelo se je namreč z geslom borba za novi mednarodni ekonomski red *The New international economic world order* (določna oblika pridevnika). Ko je bila na generalni skupščini OZN predložena prva resolucija, se ni reklo *A new* ampak *the new international economic order*. Z uporabo določnega člena se je točno povedalo, kakšno smer hočemo imeti. Potem se je razpravljalo na dolgo in na široko tako v mednarodnih forumih kot v posameznih državah in mednarodnih organizacijah. V naslednjih letih je določni člen *The* prešel v *A new international economic order...* in potem še naprej v *Towards a new international economic order*. Ta proces sicer nisem posebej študiral, ampak sem ga doživljal. Najprej se je v angleščini izgubil določni člen, zamenjal ga je nedoločni, potem pa je utonil v kretanju v smeri »towards«. To je ilustracija, kako gredo pogosto stvari v svetu.

Bi lahko rekli, da je bil na začetku nov ekonomski red zamišljen kot neke vrste alternativa?

Vratuša: Tako je. Potem pa je imel vse manj svoje izvirne osnove, na svoj način se je utapljal v splošnosti. OZN je bila v začetku precej učinkovita mednarodna organizacija. Najvažnejši organ je bil varnostni svet, kjer pa je od nastanka vladala pravica veta peterice najmočnejših. Ekonomsko socialni svet, ki bi moral delovati na področju ekonomsko socialnih, kulturnih humanitarnih problemov enako obvezno kot varnostni svet na področju mednarodne obrambe miru in varnosti, njega pa so porinili v zakotje. V okviru Ekonomsko socialnega sveta, ki ga mnogi vse manj resno jemljejo,

⁷ Unctad – United Nations Conference on Trade and Development, Konferenca združenih narodov o trgovini in razvoju, držav v razvoju, med državno telo pri OZN je bilo ustanovljeno leta 1964 v Ženevi z namenom odpirati vprašanja mednarodne trgovine in gospodarskega razvoja držav v razvoju.

deluje komisija OZN za trajnostni razvoj. Če je že sam Ekonomsko socialni svet postavljen v kot, kako naj bo učinkovita komisija za trajnostni razvoj?

Mednarodni center za upravljanje javnih podjetij v državah v razvoju (ICPE), ki je nastal leta 1974, je bil najprej jugoslovanska, a je kmalu postal skupna institucija držav v razvoju s sedežem v Ljubljani. Bili ste njegov ustanovitelj in prvi upravnik. Kaj je bila temeljna ideja centra in kako se je oblikovala?

Vratuša: Na prvem zasedanju vodij držav oz. vlad neuvrščenih držav v Beogradu (1961) sem se spoznal z Jožetom Packom, takrat pravnim svetnikom mizarskega podjetja v Sevnici. Včasih so slučajnosti važne. Ko sem se kasneje leta 1969 vrnil z mesta ambasadorja SFRJ pri OZN, sem ga pritegnil k osnovanju Mednarodnega centra. U Tant, takratni generalni tajnik ZN, s katerim sva se poznala, me je pred odhodom v Jugoslavijo vprašal, ali bi bila Jugoslavija pripravljena oblikovati inštitut za sodelovanje z državami v razvoju. V zveznem izvršnem svetu so idejo sprejeli in so meni zaupali organizacijo. Potem smo začeli. Pacek, ki je bil generalni tajnik skupščine SRS, bil je pravnik, je vzel pravne zadeve za oblikovanje mednarodne znanstvene raziskovalne inštitucije, Franjo Turk, njegovo partizansko ime je bilo Gorazd, ekonomist, je bil šef kabineta Borisa Kraigherja, on je skrbel za pokrivanje stroškov, sam sem pa sprejel oblikovanje programa mednarodnega centra. Kasneje se nam je pridružil še četrti, Ivo Pelicon, pripravil je naš prvi Bilten, glasilo mednarodnega centra, ki je kasneje prerasel v sedanjo revijo, v angleščini *Public Enterprise*. Skupaj smo leta 1974 pripravili prvo *mednarodno konferenco o planiranju v javnih podjetjih*. Sodelovalo je preko trideset strokovnjakov iz držav v razvoju. Konferenca je trajala skoraj pet dni, deloma v Ljubljani, deloma v Splitu. Udeleženci iz držav v razvoju so bili tako navdušeni, da so predložili Zveznemu izvršnemu svetu, naj dovoli, da Mednarodni center postane skupna ustanova držav v razvoju. Predlog je bil sprejet in začela se je akcija za sklicanje mednarodne diplomatske konference držav zainteresiranih za članstvo v novi mednarodni ustanovi. Dve leti kasneje je bila konferenca v Ljubljani. Na tej konferenci julija 1976 so bili sprejeti vsi osnovni dokumenti za znanstveno, raziskovalno, izobraževalno in svetovalno meddržavno organizacijo, statut, pravila, lestvice za članarino. Države ustanoviteljice Indija, Egipt, Jugoslavija so same sklenile, da bo njihova letna članarina 50.000 dolarjev. Predstavniki triindvajset držav so že na sami konferenci podpisali statut in začel se je postopek za ratifikacijo. V Jugoslaviji so take mednarodne sporazume najprej morale ratificirati republiške skupščine, šele potem zvezne. Postopek za ratifikacijo je trajal do julija leta 1980, takrat je sporazum stopil v veljavo. Do takrat je Jugoslavija pokrivala vse stroške ob pomoči ZN in nekaterih razvitih držav. Največ je prispevala vlada Holandije. Vzporedno s procesom ratifikacije se je vršilo delo na razvoju in izvajanju programa institucije v nastajanju. Konferenca leta 1974 je bila namenjena planiranju v javnih podjetjih, naslednja (1975) oblikovanju kadrov potrebnih za javna podjetja, potem je bila konferenca o razvoju in prenosu tehnologije (1976), nato o financiranju javnih podjetij. To so bili štirje dolgoročni projekti. Njihovo vrednost smo preverjali na mednarodnih posvetovanjih. Kasneje smo vključili tudi večletni program Upravljanje in samoupravljanje v javnih podjetjih ter program Ženska kot dejavnik razvoja. Program je predvideval

tudi podiplomski študij za *magistrske upravne znanosti* (Business Administration). Naša prvenstvena naloga je bila raziskovanje in izobraževanje o položaju človeka v podjetju in v krajevni skupnosti. Moj osebni cilj je bil zlasti preverjati možnosti navadnega delavca pri odločanju v politiki podjetja, šoli in bolnici. Naše stališče je bilo, da pridobivamo države članice ne na osnovi plačane članarine, ampak preko sodelovanja na projektih. Zato so bili v projektih vključeni strokovnjaki po najmanj iz šestih pa vse do petnajstih držav. V Ljubljani je bil za Center živ interes, zlasti na Univerzi in v Akademiji Znanosti in umetnosti (SAZU). Takrat je bil rektor univerze profesor Janez Milčinski, Josip Vidmar pa je bil predsednik SAZU. Ker sem imel sam mnoge odgovornosti v izvršnem svetu, sem želel, da moje mesto prevzame nekdo drug. Za to mesto sem pridobil dr. Žigo Voduška, tedaj pomočnika v zveznem ministrstvu za zunanje zadeve. Bil je najboljši direktor, kar jih je kdaj imel center. V tem času smo zgradili tudi že svojo stavbo. Ljubljanska občina Bežigrad je darovala tri parcele za novo zgradbo. S sredstvi SR Slovenije je bil zgrajen prvi stolpič, kmalu mu je sledil drugi, ki je bil za dve nadstropji višji, zgrajen je bil s sredstvi Zvezne države, tretja parcela pa je še vedno prazna. Tam naj bi zgradili rezidenčni del namenjen profesorjem in študentom. Tako je nastal Mednarodni center in njegov program se je uspešno razvijal vse do nastanka t. i. turbo-kapitalizma, reaganizma, thatcherizma z osnovno parolo vse skupaj privatizirati. Nekatere države članice so popustile pod pritiskom in se oddaljile od centra.

Do ustanovitve centra je prišlo na pobudo ZN, konkretnije generalnega sekretarja U Tanta (burmanski diplomat). Zakaj se je za ustanovitev takšnega centra obrnil na Jugoslavijo, v čem je bila njena posebnost (prednost) in v čem njena vloga?

Vratuša: Jugoslavija je bila med vodilnimi državami gibanja neuvrščenosti in med najaktivnejšimi v skupini 77 (držav v razvoju). Dalje, mnogi v OZN so mene poznali še preden sem postal stalni predstavnik Jugoslavije (1967-69). V OZN sem nekaj let vodil posebne poletne seminarje o problematiki lokalne samouprave v državah v razvoju. Burma, danes Niamar, je bila v gibanju (neuvrščenih) med najaktivnejšimi. U-Tant je bil neverjetno vznesen predstavnik neuvrščenih držav. Za časa U-Tanta kot generalnega sekretarja ZN, je bilo gibanju neuvrščenosti posvečeno tudi posebno zasedenje generalne skupščine. Skratka, gibanje neuvrščenosti je bilo določeno obdobje med najpomembnejšimi dejavnostmi OZN.

V letih 1965-1967 sem v Beogradu vodil Inštitut za družbene vede. Meddrugim sem takrat sodeloval pri mednarodnem projektu s pensilvansko univerzo v Filadelfiji, s poljsko akademijo znanosti, s tremi univerzitetnimi centri v Indiji ter z univerzami iz Slovenije, Hrvaške, Srbije in BiH z naslovom *Vrednosti v politiki na osnovi odločanja na lokalni ravni*. Nastala je odlična študija.⁸ Ključna za oceno političnega sistema so razmerja v družbeni bazi. Če vse dirigira vlada, je navadni občan poslušen državljan ne pa soustvarjalec. Mislim, da prava demokracija oz. humanizem se lahko razcvete le v družbi, kjer so enakopravni odnosi v družbeni bazi. Družbena baza pa je

⁸ *Vrednosti v politiki, mednarodna primerjalna raziskava ob sodelovanju znanstvenikov iz Indije, Jugoslavije, Poljske in ZDA (1965-69)*. University Press. Philadelphia ZDA, 1969, op. N. V.

delovno mesto in okolje, v katerem človek živi. To simbolno predstavlja tudi logotip Mednarodnega centra: to sta črka C in črka I v njej, to je pravzaprav človek v okolju. Program Mednarodnega centra torej ni padel z neba ali pa nastal nekako slučajno. Tudi na že omenjenem projektu Vrednosti v politiki smo delovali na tak način. Izhajali smo iz načela, da znanost ne sme biti zaprta v državne meje. Ne glede na to koliko je bila Jugoslavija odprta ali ne, naše vezi so bile vedno svetovne.

Zakaj se vam zdi v sodobnem času pomembno, da govorimo o začetkih Mednarodnega centra?

Vratuša: Da se učimo na lekcijah, ki so jih doživele države v razvoju in Jugoslavija pri graditvi svoje samostojnosti in novega sveta po drugi svetovni vojni. Države v razvoju, nekdanje kolonije so se našle po osamosvojitvi v veliki stiski. Kaj zdaj, ko smo vzeli svojo usodo v lastne roke? V takem vzdušju je nastal Mednarodni center, v iskanju nečesa novega tudi v okviru samostojnega razvoja novih držav na pogorišču kolonialnega sistema. Jugoslavija in Ljubljana sta imeli pri tem pomembno vlogo. Nobena od mednarodnih strokovnih konferenc ni bila z manj kot dvajsetimi strokovnjaki iz najmanj dvanajst držav v razvoju. To je imelo za Ljubljano in Slovenijo velik pomen. Po zaslugi Ive Pelicon, ki se je, kot sem dejal, naši trojki pridružil kasneje in razvil *Bilten*, je Center hitro prodrl v svet. Bilten (glasnik) mednarodnega centra je začel izhajati leta 1974. Že leta 1980 se je razvil v četrtletni znanstveni časopis *Journal PUBLIC ENTERPRISE*. Izhajal je redno in je bil predvsem predmet izmenjave s številnimi mednarodnimi organizacijami skupaj z drugimi strokovnimi publikacijami, ki jih je izdajal Center, posebej v zvezi z izobraževanjem in v sodelovanju z UNIDOM.⁹ Kanadska državna Agencija za razvoj (CIDA) je kupovala do tristo primerkov Priročnikov za izobraževanje, ki jih je koristila v svojih centrih v državah v razvoju. Po mojem mnenju je predvsem Ljubljana po Mednarodnem centru postala svetovno znano mesto. Ko je suverena Republika Slovenija prvič kandidirala za stalno članstvo v Varnostnem svetu, so predstavniki ministrstva za zunanje zadeve pri OZN iskali podporo zlasti med ambasadorji držav v razvoju. Eden med njimi mi je pripovedoval, kako so ambasadorji predvsem afriških držav debelo gledali in se spraševali, kje je ta Slovenija. Skušal jim je povedati, da se ta država nahaja med Italijo in Avstrijo, točneje med Trstom in Dunajem. Večina se ni mogla tudi ob tej navedbi orientirati. »No, dobro«, jim je rekel, »*njeno glavno mesto pa je Ljubljana*«. Pri tem je eden med njimi, ki je študiral na Mednarodnem centru, vzkliknil, »*A Ljubljana, to mesto pa poznam, tam sem študiral*«. In takih je bilo lepo število že v prvi dobi, torej še pred osemdesetimi letom se je v Mednarodnem centru usposobilo preko dvesto bodočih državnih funkcionarjev Namibije, nove države na jugozahodu Afrike. Ko sem prišel maja leta 1967 v New York se je začela sklepna akcija za osamosvojitve Namibije. V okviru OZN je delovala posebna Komisija za osvoboditev Namibije. Nekdanji predsednik Finske, takrat pa ambasador pri OZN, Ahtisaari je bil njen predsednik in jaz sem bil kot jugoslovanski ambasador njen član. Izobraževanje ka-

⁹ United Nations Industrial Development Organisation, organizacija Združenih narodov za industrijski razvoj, op. N. V.

drov za Namibijo je bila med prvimi večjimi akcijami Mednarodnega centra za usposabljanje srednjega kadra za potrebe dežel v razvoju. Mednarodni center je dobil to nalogo preko Agencije UNDP,¹⁰ da ustrezno izobrazijo bodoče srednje in nižje državne funkcionarje. Po vedno bolj vidni prisotnosti črnih ljudi v našem glavnem mestu je Mednarodni center dobil ime.

Zumba center?

Vratuša: Ja, Zumba center! Tako število Afričanov, ki se je v nekaj mesecih sprehajalo po mestnih ulicah in zahajalo v trgovine, v restavracije in druge lokale, je bil za takratno Ljubljano izreden dogodek. Namibijci so se po končanem študiju vrnili v svojo domovino, ime Zumba center pa je ostal. Mene osebno moti, ker zaudarja po rasizmu.

Kdo pa so bili ljudje, ki so pri tem sodelovali?

Vratuša: Strokovnjaki iz različnih področij držav članic. Politika Mednarodnega centra je bila od vsega začetka, da ima sorazmerno malo jedro stalno zaposlenih strokovnjakov in širok krog domačih ter širše število mednarodnih sodelavcev zlasti s področja upravljanja proizvodnih podjetij ter prenosa in razvoja tehnologije. Ko se govori o državah v razvoju, nekateri menijo, da je tam le malo pismenih ljudi. To je pomota. V centru smo imeli odlične strokovnjake prav iz držav v razvoju. Posebno Velika Britanija je skrbela za razvoj domačih elit, ki so upravljele njene kolonije. V zvezi s pomenom Mednarodnega centra za Republiko Slovenijo naj povem, kaj mi je svoj čas pripovedoval ambasador Pardo, nekdanji stalni predstavnik Malte pri OZN. Ko je pred odhodom na svojo dolžnost v New York vprašal predsednico države, kaj pričakuje od njega kot stalnega predstavnika pri OZN, mu je enostavno odgovorila: » *Postavi ime Malte na svetovni zemljevid.*« In to se je tudi zgodilo. Ambasador Pardo je bil med poglavitnimi oblikovalci *Konvencije ZN o pomorskem pravu*, osrednjega dokumenta mednarodnega prava dvajsetega stoletja (UN Convention on the Law of the Sea 1982). Na podoben način je tudi Mednarodni center postavil mesto Ljubljana na svetovni zemljevid.

¹⁰ United Nations Development Programme, Program Združenih narodov za razvoj, op. N. V.

Jubileji

Janko Pleterski – devetdesetletnik

So ljudje, ki jim leta ne načnejo ne njihove prodorne misli in ne hotenja uresničiti njeno izrazno moč. Oboje lahko občudujemo pri akad. prof. dr. Janku Pleterskem, ki je letošnjega 1. februarja dopolnil devetdeset let. Koliko je v teh letih ustvaril, kako je živel, smo v *Prispevkih* že pisali,¹ a ne še o času preteklih desetih let. To lahko s človeškim in zgodovinarskim veseljem storimo sedaj in obenem poudarimo, da je Janko Pleterski tudi v teh letih znova bistveno obogatil zgodovinski pogled na identitetno razsežnost slovenskega človeka. Nanjo je opozoril v razpravah, študijah ter simpozijških in drugih javnih nastopih, v katerih je posebno pozornost namenil različnim vidikom slovenske

narodne problematike ter idejnopolitičnim odločitvam in vojaškim dejanjem med drugo svetovno vojno. V tem zamahu je razčlenil obsežno knjigo pripomb Dušana Kermavnerja *Slovenska politika v letih 1879 do 1895* (Ljubljana 1966) k peti knjigi Ivana Prijatelja *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina: 1848–1895* (Ljubljana 1966), ki jih je, kot je poudaril, Kermavner pisal »tudi kot svojo lastno knjigo, kot svoj lastni zgodovinski prikaz«. Obenem se je še enkrat posvetil jugoslovanskemu vprašanju v zadnjih letih habsburške monarhije in Koroškemu plebiscitu leta 1920 (v samostojni knjižni enoti *Koroški plebiscit: poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu = Kärntner Volksabstimmung 1920: Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes Kärntner Volksabstimmung*. (Ljubljana 2003), spomnil na zgodovinski položaj Slovencev med drugo svetovno vojno in se posvetil vprašanju ljubljanskega škofa Rožmana v tem času. Ustavil se je tudi pri vprašanju ustavnega pojmovanja narodnih manjšin v jugoslovanski federaciji in sklepanju Mirovne pogodbe z Avstrijo po drugi svetovni vojni pod naslovom *Souveränität und ethnische Politik: Beiträge zur Geschichte der Slowenen in Österreich 1945–1976* (Klagenfurt = Celovec, Ljubljana: 2004) pa je objavil nemški prevod svoje knjige *Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976* (Ljubljana 2000). Nadalje je opozoril na sporazumni revolucionarni značaj slovenske

¹ Jurij Perovšek: Janko Pleterski – sedemdesetletnik. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1993, št. 1–2, str. 221–225, isti: Janko Pleterski – osemdesetletnik. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2003, št. 1, str. 125–130. Isti avtor je v Delu pisal tudi o devetdesetletnici Janka Pleterskega. Gl. Jurij Perovšek: Akademik prof. dr. Janko Pleterski, 90-letnik. V: *Delo*, 21. 2. 1013, št. 43, str. 18.

osamosvojitve leta 1991 in se javno zavzel, da bi politika zgodovino (končno) prepuстила zgodovinarjem. Med njimi je kot soavtor filmskega portreta predstavil akad. prof. dr. Frana Zwittera (Ljubljana [2004]) in akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca (Letopis SAZU, 2006 in 2010). Ob tem je sodeloval še pri pripravi znanstvenega simpozija *Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja* (Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 4. in 5. 12. 2003) in bil pobudnik znanstvenega posveta *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941* (Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 7. in 8. 12. 2006) ter sourednik zbornika, ki je z enakim naslovom izšel naslednje leto. Leta 2005 je za svoje znanstveno delo dobil tudi mednarodno priznanje, saj ga je na »akademskem prazniku«, kot je zapisal rektor Univerze Alpe-Adria v Celovcu prof. dr. Günther Hödl, le-ta sprejela med svoje častne doktorje.

Že iz doslej povedanega vidimo, da se ustvarjalni okvir akad. Pleterskega v glavnem ni spremenil. In če se sedaj osredinimo na srčiko njegovega zdajšnjega znanstvenega, narodnega in državlanskega vznemirjanja, ki ga spremlja še iz prejšnjih življenjskih desetletij, lahko dodamo, da ga je akad. Pleterski tudi občutno poglobil. To dokazuje še eno njegovo veliko historiografsko delo *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev* (Ljubljana 2008). Kot odgovor na nekatera zgodovinsko okrnjena postavljena vprašanja v naši družbi je nato v *Pravici in moči* preudarjene probleme razčlenil še v dveh, za kritičnega premišljevalca slovenstva neobhodnih zgodovinsko-filozofskih besedilih – *Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini?* (Borec, 2011, št. 676/680, str. 8–55; Ljubljana 2012) in *Država dveh domovin*, objavljeno v tej številki *Prispevkov* str. 161–173; opozoriti moramo tudi vsebinsko vez med omenjenima besediloma – obsežna intervjuja v publikaciji *Recite mi Erna: izbor iz publicistike* (Celje 2010) in v *Mladini* 2. 7. 2012.

Janko Pleterski nas v *Pravici in moči* sooča z vrsto vprašanj in opozoril. Njihova osnova sta poudarek akad. prof. dr. Frana Zwittera, da zgodovinar zgodovini ne sme dajati lekcij, in avtorjev pristavek, da ji lahko le pomaga spregovoriti, če jo kdo hoče poslušati. (str. 469, 627) Zgodovina tudi ni isto kot sodni tribunal, njen namen in cilj kot stroke je preteklo dogajanje razumeti in razlagati, ne pa obsojati ali opravičevati. Zgodovinar, ki to hoče, mora z naporom svojega intelekta poleg vsega drugega izhajati iz spoznavanja subjektov zgodovine in njihovega ravnanja, in to od znotraj, od spoznavanja ravnanja iz njih samih. Ob tem je, razumljivo, nedopustna »samopostrežna uporaba« zgodovine – vzameš s police le tisto, kar potrebuješ. (str. 488, 656, 479)

Na zgornje metodološko načelo akad. Pleterski opozarja zlasti pri obravnavi dogajanja med drugo svetovno vojno na Slovenskem, ki mu je namenil glavnino *Pravice in moči*. Od druge zgodovinske problematike pa v njiju obravnava posamezna poglavja iz narodnopolitične zgodovine v avstrijski dobi in iz časa po drugi svetovni vojni. Omenimo naj opozorilo na netočne interpretacije Kozlerjeve brošure Program leve avstrijskega državnega zbora glede Slovenske in Italijanske Avstrije (1848) (brošura zagovarja oblikovanje slovenske federalne države od nemško-slovenske jezikovne meje do otokov Cres, obeh Lošinjev in Krka), opozorilo na izstopajoči strokovni

problem avstrijskega zgodovinopisja – nezmožnost upoštevati slovensko historiografijo – utemeljeno v kritični obravnavi del, ki so izšla v Avstriji ob 150. letnici marčne revolucije, in opozorilo na članek Petra Radicsa Ein »windisches« Reich, ki ga je dunajska *Die Reform* objavila leta 1870; Pleterski poudarja, da je bil Radics začetnik teze, pomembne za priznanje slovenske državnosti. V članku je namreč dokazoval, da lahko (majhen) narod, ki so ga v habsburški monarhiji šteli za nezgodovinskega in zato po historičnem načelu za neupravičenega do samostojne državnopravne individualnosti, doseže ali vsaj legitimno zahteva priznanje značaja zgodovinskega naroda, sklicujoč se na družbeno in državnopravno pomembna dejanja, storjena tudi v moderni zgodovini, ne le v starejši, vladarski. (str. 67)

Iz obdobja po drugi svetovni vojni iz *Pravice in moči* izstopajo poglavje o spomenici slovenskih koroških duhovnikov konferenci zunanjih ministrov v Moskvi leta 1947, v kateri so se podpisniki zavzeli za priključitev Koroške k Jugoslaviji, poudarek, da italijansko-slovenska potrditev Osima danes pomeni priznanje dejstva, da se vzhodno od Italije nikakor ne razprostira neko prosto deljivo ozemlje nedoločenega primitivnega ljudstva, ampak je tu prostor povsem razločno in nedvoumno konstituiranega naroda Slovencev in slovenske države, (str. 628) ugotovitev, »da socializmu tudi zamisel samoupravljanja, ki dejansko ni bila presegla ravni režiranega uprizarjanja, nekakšnega 'igrokaza', ni mogla vrniti tiste demokratične utemeljenosti, brez katere noben družbeni napredek ni (več) mogoč«, (str. 647) in opozorilo, da se je v letih 1990–1991 Slovincem zgodila britanska »Glorious Revolution«, to je na temelju osnovnega pluralno političnega soglasja dosežena narodnodržavna samostojnost in odločitev za sprejetje gospodarskega in političnega sistema, ki se je uveljavil v Evropski zvezi. (str. 543, 550) Slovensko osamosvojitev leta 1991 Pleterski nasploh vidi kot eno od pomembnih dejanj evropskega razvoja. »V zgodovini moderne Evrope narodov je [namreč] Slovence treba videti kot najbolj tipičen primer naroda, ki se je oblikoval brez opore na podedovane državne strukture in brez t. i. zgodovinskega prava. Edini argument v njihovih rokah je bilo na začetku tisto, kar so njihovi nacionalistični zanikovalci posmehljivo imenovali 'Magna Charta neke slovnice'. Dokazovali so se z lastnim ljudskim in knjižnim jezikom in s temeljno kulturo, ustvarjeno v njem. Toda v 19. stoletju so njihova prizadevanja za enakopravnost pridobila jasne poteze in kakovost boja za pravico posameznika kot zavestnega pripadnika tega naroda. Rojstvo naroda, njegova emancipacija med drugimi narodi in končno mednarodno priznanje njegove neodvisne državnosti, četudi šele včeraj, zato pomeni posebno poglavje v zgodovini boja za človekove pravice na evropski celini. Dejstvo, da so Slovenci tej celini svoje vprašanje učinkovito postavili, in dejstvo, da so z družbeno močjo, ustvarjeno v stoletnem narodnem razvoju, končno dosegli njen priznavalni odgovor, pomeni morda njihov najtehtnejši prispevek k napredku in humanizaciji evropske civilizacije.« (str. 22) Zato morajo zgodovinarji pazljivo ravnati s slovensko zgodovino. Pospesevati morajo pripravljenost današnjih slovenskih ljudi, da svojo zgodovino sprejmejo kot svojo lastno, tudi najbolj boleče trenutke v njej, saj se brez svoje zgodovine ne morejo ne razumeti in ne identificirati ne pred seboj in ne pred svetom. Tako jim bo lažje tvorno živeti kot svobodna družba danes, da bi jim to razu-

mevanje zagotavljalo, da bodo tudi jutri zmogli preizkušnje prestajati tako, da bodo kot svobodna družba ostali in obstali še naprej. V tej bivanjski drži mora tako biti tudi prostor za priznavanje narodnega upora in revolucije, protirevolucije in kolaboracije med drugo svetovno vojno, saj je vse to bilo sestavni del življenja naroda in vse je danes sestavni del njegove zgodovine. (str. 551, 33)

In tu smo pri jedru historiografskega sporočila Pleterskega zadnjih desetih let. Jan-ko Pleterski ga razvije iz pojava dveh novih temeljnih slovenskih političnih blokov v letih pred drugo svetovno vojno. To nista več »stari in oguljeni klerikalno-liberalni strankarski duet«, pač pa pol slovenskega integralističnega katolicizma, ki hoče na temelju antikomunizma ob sebi in pod seboj zbrati vso slovensko desnico ter na novo sestavljeni slovenski sekularizacijski pol slovensko čutečih liberalnih demokratov, protifašističnih socialdemokratov, krščanskih socialistov in sploh kristjanov, ki ne pristajajo na integralizem. Ta pol, oblikovan po polomu slovenskega liberalizma in ob obnemoglosti slovenske socialne demokracije, se v duhu narodne obrambe zbira ob pobudi slovenske revolucionarne stranke, ki jo sprejema kot politično ali vsaj kot tehnično os. Prestrukturiranje slovenskega političnega prostora se dogaja »na eni strani brez načel-nega, na drugi pa brez realnega pričakovanja rešitev, ki bi jih prineslo mirno tekmo- vanje strank v demokraciji. Radikalizem obeh vodilnih političnih sil, vsake v svojem bloku, vodi k zaostrovanju političnih odnosov med njima v smeri skrajnosti.« (str. 210–211) Ko je z etnocidno okupacijo vojna zajela tudi Slovenijo, se je iz nje rodilo razmerje medsebojnega prepovedovanja, pri čemer je vsaka stran zase brezpogojno ter- jala ekskluzivnost v predstavljanju naroda in določanju ciljev njegovega vojskovanja. Pri tem protikomunistična stran ni pokazala lastnega prispevka v vojskovanju proti fašističnim napadalcem. Problem svoje udeležbe v vojni je večinoma podrejela izklju- čujočemu interesu univerzalne eshatološke doktrine in njene avtoritarne organizacije. V komunističnem hilizmu je videla le eshatološkega konkurenta – »peklenščka, ki ga je treba fanatično ubijati«. To se je ujemalo z njenim predmodernim stališčem, ki modernizma ni zavračalo šele »od razsvetljenstva naprej, ampak tudi že prav od huma- nizma in renesanse, kaj šele sodobni laicizem komunistov«. (str. 446, 498)

Pleterski nadaljuje, da voditelji SLS v domovini svojega strateškega načrta niso naslonili na misel o odporu naroda proti tistim, ki so mu stregli po življenju, pač pa na misel o državljskem obračunu s komunizmom doma. Tako je ravnala tudi ljubljanska škofija, ki ni upoštevala papeške omejitve protikomunističnega navodila okrožnice Divini redemptoris (1937) leta 1941 in je prezrla vatikanski molk o njej v naslednji vojnih letih; t. i. »modri molk Vatikan«, in povzročila skrb, da okrožnice ne bi izkoristili v izrabo katolištva za podporo »protiboljševiški križarski vojni«. (str. 307–308, 337, 519, 662–663) Ko so komunisti skupaj z OF nastopili kot organiza- torji narodovega odpora na celotnem slovenskem ozemlju in hitro postajali njegovi voditelji, so zato v ljubljanskem katoliškem vrhu, skladno s svojo atentistično opre- delitvijo imeli za nedopustno, da bi proti uspehu odpora OF iskali moči in politične potrditve v lastnem protiokupatorskem odporu, ki bi ga oni sami organizirali in sa- mostojno vodili. Za omejevanje vpliva OF in komunistov so našli rešitev v odločitvi, da se v okviru oboroženih okupatorskih sil podajo v vojaško kolaboracijo z njimi.

(str. 259, 253, 414–415, 436) To je bila »kolaboracija iz posebnih ideoloških nagibov, ki so v temelju celo nasprotni ideologiji fašizma oz. nacizma, a se z njo eksistenčno ujemajo v skrajno militantnem antikomunizmu, zaobljubljenem a priori in v naprej za vse čase in za vse položaje ljudi in naroda«. (str. 452) Preraščanje slovenskega odpora v povezanost z revolucijo na podlagi enotnega in nerazdružljivega namena – boja proti okupatorjem in za narodno samoodločbo, presojano tudi z vidika ustreznosti družbeno revolucionarnemu programu komunistov, pa kolaboracije v narodu, ki ni hotel abdicirati, ne more utemeljiti. Pleterski opozarja, da je treba razlikovati med upravičenostjo protirevolucije in neupravičenostjo kolaboracije. Odločitev preprečiti revolucijo ni vprašljiva. Takšna odločitev tudi ni nezakonita, nelegitimna. Lahko celo obratno. Drugače pa je z odločitvijo uporabiti za svoj protirevolucionarni namen kolaboracijo. Protirevolucionarnost bi bila namreč mogoča tudi drugače – s takojšnjo in vztrajno navzočnostjo v odporu. Tako pa kolaboracija zaradi svoje antikomunistične naravnosti ni postala nič lepšega, nič bolj upravičenega, protirevolucija pa s kolaboracijo nič uspešnejša. Kolaboracija s fašizmom v drugi svetovni vojni se ni mogla upravičiti s sklicevanjem na protirevolucionarni namen in je spodnesla tla protikomunistični protirevoluciji. Spodnesla je tudi razumevanje medsebojnega slovenskega spopada kot državljanske vojne. Kdo pa bi Nemcem »smel kaj črhiniti o državljanski vojni pod nemško oblastjo ali o revoluciji v njenem območju?« Gotovo pa je tudi »način partizanskega delovanja ustvarjal ugodna tla za nastope kolaboracije. Tu zgodovina ne molči in ne bo obmolknila. Toda partizani niso soodgovorni za to, da so se nekateri krogi odločili sodelovati s sovražnikom.« (str. 536–537, 453, 664, 549, 511)

Pleterski posebej opozarja, da je odporniško-revolucionarna stran, ki je bila med vojnim dogajanjem priznana s strani svetovne protifašistične koalicije in londonske kraljevske vlade, v letih 1941–1945 zdržema uresničevala slovensko državnost (SNOO, Kočevski zbor, SNOS, ajdovska vlada). Politični subjekti zunaj OF pa so se do »na begunskih kovčkih sedečega in še vedno pod nemško zaščito pred partizani zborujočega 'taborkega parlamenta'« državotvorni pobudi odrekli. (str. 487) A zborujoči na ljubljanskem Taboru so bili brez realne moči. Z zmago svetovnega in domačega narodnoosvobodilnega antifašizma in sočasnim ustoličenjem komunističnega despotskega družbenega podviga (str. 299) je slovenska državotvornost iz časa druge svetovne vojne dobila revolucionarni značaj. Vanj se je vpel tudi Kočevski Rog v federalni Sloveniji, pomor, ki so ga zmagovalci naložili na dušo celemu narodu. S tem slovensko zgodovino vojnih let 1941–1945, ki je narodu zagotovila jasno razpoznaven in enakovreden prostor med drugimi narodi, in ki bi mu lahko pomenila neizčrpen vir samozavesti, »bremenita dve neizbrisni, a vzročno druga z drugim povezani dejstvi. Na eni strani je dejstvo, da je hudodelstvo prostovoljnega sodelovanja v vojskovanju držav, ki so napadle narod Slovencev in njegovo zakonito državo, zagrešila nikoli poprej slutena množica storilcev, končno poraženih v domačem in svetovnem merilu, na drugi strani pa dejstvo, da je hudodelstvo zmagovalcev, zagrešeno proti človečnosti in narodu, na koncu terjalo nikoli poprej sluteno množico žrtev – Slovencev, ki so verjeli, da naroda niso izdali in da so za njihove usodne odločitve krivi Slovenci, verujoči v pooblastilo

zgodovine človeku samemu. Za vsako obeh dejstev je mogoče ugotoviti strukturno odgovorne dejavnike.« Tu Janko Pleterski zaokroži ključno sporočilo *Pravice in moč*: škoda, ki sta ju obe omenjeni dejstvi vsako s svoje strani povzročili narodu, ki je trpel v najtežji preizkušnji svojega obstoja, »nam nalaga, da se teh dveh krivd, ki narod še vedno obremenjujeta, zavemo in se ju zavedamo brez pridržkov, brez izključevanja dejstva, da sta se obe v zgodovini dogodili, pa četudi menimo, da se je ena zgodila zaradi pojava druge, in obratno.« (str. 669–670) In le en izhod je primeren za prihodnost. »Dejstvi obravnavati vsako zase in obe skupaj na način, ki ga je že ob začetku [20.] stoletja priporočil eden izmed slovenskih prerokov, Janez E. Krek (Socializem, 1901). Razlagati ju je potrebno in razložiti mogoče, opravičevati ju je pogubno, upravičiti nemogoče.« Ne gre namreč za simetrijo krivde in tudi ne za iskanje neke absurdne srednje resnice. »Nikogaršnjega hudodelstva ni mogoče upravičiti s hudodelstvom drugega. Povezano se ju da le razlagati.« Zato naj vsak »svoje vzame nase, za to svoje naj ne obtožuje drugih, pa imamo Slovenci upanje, da bomo kdaj res stopili v 'čisto in jasno ozračje prihodnosti', kakor si ga je želel Edvard Kocbek«. (str. 405, 514)

Janko Pleterski je v *Pravici in moči* dognana spoznanja povezal z vrsto relevantnih poglobitev iz svetovne zgodovinske literature in ustvaril delo širokega historičnega obzorja. Iz njega je domislil tudi svoje volilo – premislek *Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini?* V njem ob glavnih poudarkih iz *Pravice in moči* pove, da je bil, odkar se je zavedel, da živi v svetu, »na strani revolucije. Še ko sem se v krčevinski šoli učil pisati, škripaje po skrilni tablici z ošiljenim kamenčkom, sem si želel, da v oguljenih klopeh med sošolci ne bi bilo takšnih s strganimi komolci na prekratkih rokavih, bleščečih od brisanja smrkavih nosov, in da med deklicami ne bi bilo podobnih, ki jim po dolgih svetlih kitah gomazijo uši. Da ne bi nikomur gledala lakota iz oči, da bi vsi imeli tudi svoj košček masla na kruhu, kot ga imam jaz.« (3, knjižna objava) Nato pa na revolucijo pogleda z očmi zgodovinarja. Spomni, da so revolucije sestavina zgodovinskega toka družbenega razvoja človeštva. »Toda sam tok zgodovine je nepovraten in ničesar dejansko že dogodenega iz njega ni mogoče več izključiti ne v posledicah ne v vzročni povezanosti. Izključevati oziroma preklicevati je mogoče ideje, ne storjenih dejanj.« Zato tudi revolucije na Slovenskem med drugo svetovno vojno iz zgodovinskega toka ni le mogoče kar izključiti, marveč je tudi ni smiselno kakorkoli zanikati, zavračati, obsojati in se za to truditi v celoti njenih nasledkov za danes in jutri. »Najbrž bi početi kaj takega res pomenilo delati za konec zgodovine, ali bolje, za njeno pokončanje, presekanje.« Pri tem seveda ostaja, da »zakonita, legalna, pravzaprav revolucija biti ne more. Dejansko pa je lahko upravičena po zgodovinskem toku, poteku, smeri rasti družbe, po neločljivosti te rasti od odnosov v njej.« Vpraša pa se lahko v svetu, kakšna so njena dejanja sama po sebi. Sicer pa je zgodovinsko bivanje revolucije naslednje: »Revolucije rastejo iz razmer in ustvarjajo nove in poprejšnje odrinejo v neponovljivo preteklost. Poleg novih ostajajo ali rastejo tudi problematične, ki terjajo nova odločanja za nove rešitve. Skoraj praviloma bremeni vse revolucije nasilje, ne le za odpravo starega, temveč tudi v zagatah ali razočaranjih pri ustvarjanju novega. Vse revolucije imajo svoj konec in pravzaprav je ravno to njihov smisel, ko se lotevajo tlakovanja bodoče poti.« (str. 19–21)

In kako je s koncem slovenske revolucije? Spočeta in donošena med drugo svetovno vojno in rojena po vojni zmagi Združenih narodov² se je slovenska revolucija v naslednjih desetletjih – poleg vseh grdobij, ki jih je prinašal sistem enostrankarstva v rokah komunistične stranke, tudi še potem, ko se je ta poskusila spremeniti v zvezo komunistov – kazala kot dogodeno življenje naroda, v dobrem in slabem, tja do svojega izteka z osamosvojitvijo Slovenije. (str. 25, 32, 26) Z zgodovinskim odhodom revolucije pa se je zgodila (tudi) resurekcija totalitarnega antikomunizma v drugi svetovni vojni. Ta temelji v prepričanju, da je bila druga vojna v končnem namenu vojna proti komunizmu in ne proti fašizmu, ki je bil pri tem le nekakšna kolateralna škodljivost. Antikomunizem nacizma oziroma fašizma in njunih zaveznikov naj bi bil torej v resnici daljnoviden prispevek ciljem Zahoda, kar naj bi dokazal padec berlinskega zidu leta 1989. Pleterski opozarja na nevzdržnost take teze, ki ukinja smiselnost svetovnega antifašizma in parlamentarno demokratično sistemsko kritiko realnega ali ideološkega komunizma, ter želi postaviti revolucijo iz slovenske zgodovine. (str. 36–38) Zagovarja celotnost zgodovine, sprejetje celotne slovenske zgodovinske dediščine, vsega, kar je v njej dobrega in slabega ter odgovornega za to celoto, in tako tudi umestitev revolucije v zavest o naši preteklosti. To seveda pomeni tudi načelno in določno zavrnitev po njej povzročenega nasilja in zavezuje vse strani v narodu in državi, vsako zase in vse skupaj. Neomejena spoznavna kritičnost do vse zgodovinske dediščine, ne pa preklicevanje, izključevanje njenih prvin, je tudi v interesu države kot nadideološke, nadstrankarske in nadsistemske vrednote dolgega trajanja. Države zrastejo iz celotnega poteka zgodovine, tudi iz revolucij, če so se dogodile. In nikogar ni, »ki bi kaj plačal namesto nas in za nas. Seveda, če hočemo še biti.« Življenju ne smemo odrekati zmožnosti, da dobremu dodaja, zlo pa opušča ter ga s tem dejansko pusti za seboj. (str. 38–39, 41–42, 45–46)

Takšen naj bo po Janku Pleterskem smiseln konec slovenske revolucije. Prepričljivo pa ga je podkrepil takole: »Zgodovinarji se od Francozov nenehno učimo, kako neutrudno, na vedno nove načine, ne glede na to, ali jim gre za slavljenje ali pokopavanje, raziskujejo svojo revolucijo. Osvetlitve so pisane, kakor življenje samo. Toda v enem so si iskalci edini: nikomur več ne pride na misel, da bi jo iz življenja v zgodovini in iz njegovih sprememb izključil. Niti deklarativno. Če ne že prej, je s papežem Leonom XIII. stvaren zgodovinski odnos do revolucije zmogla tudi katoliška cerkev. Komaj eno samo stoletje je za to potrebovala. In njej je to naposled samo koristilo. Seveda, naša ni 'vélika francoska', je le slovenska, takšna, kakršna je bila. Drugačne nismo imeli. In tukaj je, pa naj piše o njej Tone Svetina ali Drago Jančar. Obema je ustvarjal en izziv.« (str. 46)

In tudi Janko Pleterski je v svojem jubilejnem letu srečal še en izziv. Ugotovitev, da je Slovenija država dveh domovin (Vlado Miheljak). Zato je v *Državi dveh domovin* zaobjel razmislek o vprašanju *revolucije in domovine*, ki ga ponuja spomin na slovenski nacionalni program zdaj že zgodovinske 57. številke *Nove revije*. Opozarja, da

² Pod tem imenom so se vse zavezniške države brezpogojno združile 1. januarja 1942 z izjavo v Washingtonu, izključujoč vsako, tudi delno kolaboracijo. – Pleterski, *Pravica in moč*, str. 504.

so njegovi tvorci »v svoji zagnanosti (...) prežagali slovensko zgodovino na dvoje, v zgodovino pred njimi in v zgodovino, ki so jo začenjali sami«. Izvrgli so »dokaz državotvorne zmožnosti ljudi, ki se je udejanjila v predhodni samoodločbi, v tisti, ki se je zgodila v letih druge svetovne vojne na slovenskih tleh. To izvrženje ni bilo samo zgodovinopisna pomota, to je bila konceptualna zmota pobudnikov nove državotvorne volje.« Uveljavila je stališče, da tisto, kar se je zgodilo, ni pripadlo niti zgodovini, ki bi bila res naša, niti domovini, ki bi mogla biti res naša. Prava domovina naj bi namreč imela nov začetek zgodovine, kar je po omenjenem konceptu pomenilo, da je treba obenem z novo samoodločbo iz slovenske narodne zgodovine kot nezakonito izčrtati predhodno slovensko samoodločbo. »In to vbrizgati nazaj kot nekakšen rehabilitativni serum pod kožo svoje domovinske preteklosti.« Tako novorevijska ali druge tovrstne interpretacije samoodločbe iz leta 1945 ustvarjajo dve domovini v eni državi. A pogledati je treba drugače. Na način, kakor to zmorejo zgodovinski narodi, je treba preseči najglobljo razklanost Slovenije ne da bi hoteli izsiliti za vse obvezen odgovor na vprašanje, kdo vse je v preteklosti imel ali ni imel prav. Doumeti je torej treba, da ima svoje mesto v zgodovini vsak narodov emancipacijski dejavnik, vrednostno razumljen skozi njegovo ravnanje, ki je v različnih zgodovinskih položajih pogojevalo uresničenje temeljne pravice do samoodločbe. Slovenci so svojo zgodovinskost, svojo *pravico* in *moč* do samoodločbe uresničevali in dokazali pod političnim vodstvom popolnoma različnih sil. Leta 1918 pod vodstvom političnega katolicizma, leta 1945 v okviru OF pod vodstvom KPS, leta 1991 skozi silo politično različno usmerjenega ljudstva, željnega demokratičnih sprememb in odprtosti v svet. In ko je šlo za to, da ta prizna našo državno samostojnost, našo tretjo samoodločbo, se Badinterjeva komisija ni obremenjevala s presojanjem ne prve ne druge samoodločbe. Svoje sklepe je izpeljala iz državnopravnega stanja, opredeljenega v Ustavi SFRJ leta 1974, revolucij, ki so se dogodile v preteklosti pa ni v ničemer povezovala z upravičenostjo nacionalnih samoodločb, ne starih ne novih. »Republika Slovenija je mednarodno obveljala s svojo nerazžagano zgodovino.« To ne govori v prid preklica dotedanjih samoodločanj naroda in izčrtavanja njihovih udejanjanj iz zgodovine. Končno je treba sprejeti dediščino zgodovine, dediščino svojih treh samoodločb, dediščino njihove ljudske moči. »Hvala! poreče ob sprejemu domovinske dediščine, kdor je po srcu in umu cesarost, kdor le minister, pa nič.«

In to je drugo volilo akad. prof. dr. Janka Pleterskega iz zadnjih desetih let. Doseči narodovo zgodovinsko zrelost in v zavesti njegove zgodovinski celosti zaživeti v eni, skupni, slovenski domovini. To volilo je med nas prišlo pravi čas, saj smo danes priča vse večjemu vrednostno eksistencialnemu sesedanju na Slovenskem. Janko Pleterski ga je zadržal v njegovi zgodovinski vsebini. K temu ga je vodilo njegovo še vedno živo in prizadeto spremljanje dogajanja v naši družbi, ki ga ocenjuje s svojim velikanskim zgodovinskim znanjem in dragoceno življenjsko izkušnjo. Zgodovinar in človek Janko Pleterski se ne zaustavlja.

Janko, kot mu pravimo njegovi (tudi mlajši) kolegi in prijatelji, danes živi v Domu starejših občanov v Novih Fužinah v Ljubljani. Tja se je leta 2009 preselil s svojo ženo Majdo, ko sta ocenila, da je zanj najboljša prikladna selitev v ta prijazni in

moderni Dom. V njem sta skupaj živela do leta 2011, ko je v Domu ostal sam. Janko je svojo prijazno, požrtvovalno in do vseh prizanesljivo »Majdko«, ki mu je skozi vsa leta stala ob strani v njegovih raziskovalnih dejanjih, imel na svoj tihi, a prepoznavni način, neizmerno rad. To je lahko videl vsakdo, ki ju je obiskal v njunem domu v Ljubljani in Strahomerju pod Krimom. In nato v Domu v Novih Fužinah. Z izgubo se je soočil sam in s svojo drugo družico – zgodovino v njeni dogodenosti in sedanjem dogajanju. Ob tem so ga spremljali in ga spremljajo njegovi najbližji. Z njimi pa smo bodisi pri zgodovinarskem ustvarjanju bodisi v osebnem stiku tudi tisti, ki smo se z Jankom srečali in ga spoznali iz drugega življenjskega položaja. In ob visokem jubileju akad. prof. dr. Janku Pleterskemu želimo še naprej živega duhá, dobrega zdravja in osrčujoče zavesti o dejavnem pripadanju svojim temeljnim življenjskim opredelitvam.

Jurij Perovšek

17 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jure Gašparič
DRŽAVNI ZBOR
1992 - 2012
O slovenskem
parlamentarizmu

Inštitut za novejšo zgodovino

Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones
Inštitut za novejšo zgodovino
378 strani
Cena 24,00 EUR

In memoriam

Prof. dr. Janez Cvirn (22. april 1960 – 7. avgust 2013)

Potem ko je 7. avgusta 2013 mnogo prezgodaj za vedno odšel redni profesor na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani dr. Janez Cvirn, so me spreletavali različni občutki. Ne samo da sem ostal brez nepogrešljivega prijatelja, s katerim sem v malo manj kot četrto stoletje preživel kar nekaj nepozabnega časa. Spoznal sem, da je tudi slovensko zgodovinopisje izgubilo plodovitega znanstvenika in univerzitetnega profesorja, ki mu, žal, ni uspelo izreči še zadnje besede in uresničiti vseh raziskovalnih načrtov, ki so mu rojili po glavi. Čeprav je težko, naj mi bo dovoljeno, da o pred nedavno umrlem kolegu in prijatelju z veliko začetnico zapišem nekaj vrstic v spomin.

Janez je gojil veliko »ljubezen« do zgodovine. Menim, da je bil odličen zgodovinar, poln erudicije, radoveden in kritičen, pa tudi izjemen mentor, ki je vzgojil številne vidne zgodovinarje mlajše generacije. Užival je ob prebiranju novih knjig, zlasti pa v raziskovalnem delu v arhivih. V pisanju je užival le, če je imel dovolj časa za tehten premislek. Zgodovina mu je predstavljala izziv, ki ga je skušal zgolj razumeti, in nič več. Menil je, da je v zgodovini, tej velikanski izkušnji človeških različnosti, prav razumevanje ključnega pomena. Vedno jo je opazoval z nevtralnega stališča, ni ponavljal ukoreninjenih stereotipov, skratka, bil je nadvse delaven in korekten. Pri raziskovanju zgodovine se ni nikoli postavljaval v službo vladajoče politike, ki si je želela prirejati zgodovino, temveč je bil ves čas pokončen, nepristranski in stvaren. Pri raziskovanju preteklosti se torej ni postavljaval v vlogo razsodnika.

Janez Cvirn je imel nadvse rad svoje rojstno mesto Celje, kjer je končal osnovno šolo in gimnazijo. Nato je na ljubljanski Filozofski fakulteti študiral zgodovino in sociologijo ter leta 1983 diplomiral. Prvo zaposlitev je našel v Zgodovinskem arhivu Celje (1983–1985), kjer se je dodobra seznanil z ohranjenim gradivom, ki ga je nato s pridom uporabljal pri raziskovanju zgodovine mesta ob Savinji. Sprva je imel željo, da bi se ukvarjal z zgodovino slavnih celjskih grofov, a je kasneje to misel opustil in se tudi zaradi ohranjenosti gradiva začel intenzivno ukvarjati z zgodovino druge polovice 19. stoletja. Novembra 1986 je uspešno zagovarjal magistririj o celjskih Nemcih, ki je bil zelo dobro sprejet v strokovnih krogih (predelana magistrska naloga je leta 1988 izšla v monografiji *Boj za Celje: Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907*). Pod mentorstvom prof. dr. Vasilija Melika je nato nadaljeval z obravnavo celjskih

Nemcev, saj je že ob pisanju magisterija zbral zelo veliko do tedaj še neizkoriščenega gradiva. Leta 1991 je uspešno zagovarjal doktorsko disertacijo, že leto pred tem pa je napisal svojo drugo knjigo *Kri v luft! Čreve na plot!: Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*, v kateri je nazorno pokazal tudi zanimanje za trivialno zgodovino vsakdana malega človeka. S to knjigo je bil tudi sam zadovoljen in pred leti je po njej napisal tudi scenarij za všečen igrani dokumentarni film *Aufbiks!* Leto 1997 je nato kronal s celovito obravnavo problematike spodnještajerskih Nemcev v delu *Trdnjanski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*, ki gotovo predstavlja mejnik in enega od vrhuncev njegove plodovite raziskovalne poti. Poleg številnih drugih krajših in daljših sestavkov o Celju in okolici je rodnemu mestu postavil neminljiv spomenik v strokovnih monografijah *Biser na Savinji* (1993) in *Celje* (1999). Ob vsem tem ne gre zamolčati njegove izredne vloge urednika *Celjskega zbornika*, ki mu je vdihnil povsem obnovljeno in predvsem bolj znanstveno podobo. V želji po uveljavljanju nove zgodovinske paradigme, ki jo zanimajo prav vse plasti in razsežnosti človeškega bivanja v preteklosti, in ki bi z izrazitim narativnim pristopom postala privlačna tudi za širšo javnost, pa se je Janez kot eden idejnih ustanoviteljev revije *Zgodovina za vse* (1994) gotovo zapisal med zvezde. Pri reviji je nato aktivno deloval kot urednik, član uredniškega odbora in s številnimi zanimivimi razpravami, ki jih odlikuje natančna in premišljena struktura in privlačna pripovedna govorica. Revija je močno poživila tudi delovanje Zgodovinskega društva Celje, Janez pa ima tudi velike zasluge za izhajanje društvene knjižne zbirke *Zgodovini.ce*. Poleg omenjenega seveda ne gre spregledati tudi nekajletno urednikovanje *Kronike, Časopisa za slovensko krajevno zgodovino*, ki ji je prav tako dal bolj svežo in privlačno podobo.

V teh letih je doživljala spremembe tudi njegova poklicna pot. Jeseni 1985 se je zaposlil v celjskem Pokrajinskem muzeju, leta 1991 pa je po upokojitvi prof. dr. Melika prišel na Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Po izvolitvi v docenta je prevzel predavanja in seminar iz slovenske zgodovine v 19. stoletju. Leta 1997 je bil izvoljen v izrednega, leta 2002 pa v rednega profesorja Univerze v Ljubljani. Cvirn je za sabo zapustil pravo »morje« tekstov. Poleg širše slovenske zgodovine, zlasti politične in zgodovine nacionalizmov, je poglobljeno raziskoval ustavnost in parlamentarizem v Habsburški monarhiji – o tem je na podlagi novih spoznanj napisal tudi obsežen univerzitetni učbenik *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji: Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. V slovensko zgodovinopisje pa se je Janez Cvirn zapisal tudi kot soavtor učbenikov za osnovno šolo in gimnazijo. Skupaj sva se lotila privlačne zgodovine recepcije železnice na Slovenskem, zgodbe o doživljanju prvih vlakov, spremenjenem dojemanju časa, prostora in hitrosti potovanja (*»Ko vihar dirjajo hlaponi«: k socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju*). Enega od mejnikov gotovo predstavlja tudi njegovo zanimanje za Alfreda Nobela in njegovo ljubico iz Celja. O njegovi raziskovalni širini priča tudi zanimanje za reformo poročnega prava v luči boja med katoliško cerkvijo in državo, ki je gotovo dragocena pridobitev slovenskega zgodovinopisja (*Boj za sveti zakon: prizadevanja za reformo poročnega prava od 18. stoletja do druge svetovne vojne*). Prof. Cvirn je s številnimi gesli sodeloval tako pri nacionalno pomembni *Slovenski kroniki XIX. in XX. sto-*

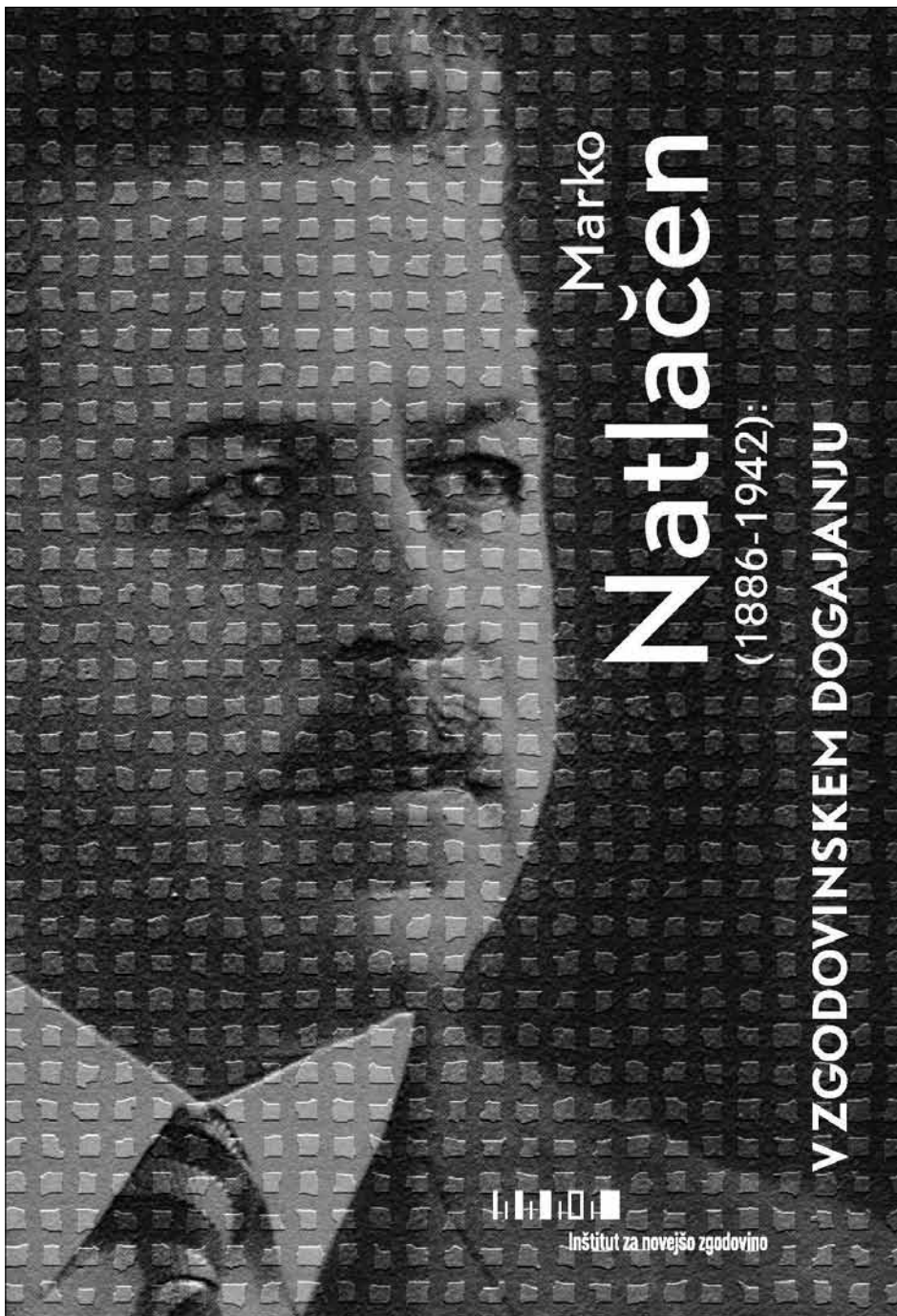
letja kot pri *Enciklopediji Slovenije*. Priznati je treba, da je bil tudi primeren in dober glavni in odgovorni urednik *Slovenske kronike XIX. stoletja*, čeprav to nekaterim ni bilo povsem pogodu. Za vedno nam bo ostal v spominu s svojimi razpravami o prostituciji, Lipoldovih dnevniških zapiskih, boemih, duelu, homoseksualnosti, cenzuri, najdenišnicah, popisih prebivalstva in še marsičem. Predvsem pa ne gre spregledati številnih še neobjavljenih strani in njegovih načrtov za prihodnost, ki jih žal ni dočakal (npr. zgodovina korupcije in drugo). Janez se je udeležil številnih vabljenih predavanj, domačih in mednarodnih znanstvenih sestankov ter aktivno sodeloval tudi pri mednarodnih projektih. Bil je mentor številnih doktorskih disertacij (13-krat in dvakrat somentor), magistrskih del (25 in dvakrat somentor), diplomskih nalog (180) in zaključnih del bolonjske 1. stopnje (10).

V zadnjem času je Janeza motilo pehanje za točke, ki naj bi »pravi znanosti« samo škodovalo. Motilo ga je, da delo mnogih zgodovinarjev in zgodovinarok poteka prehitro in da dajejo iz rok vse preveč nedodelane in nekonsistentne izdelke. Motilo ga je tudi, da nekateri hočejo žeti uspeh s senzacionalističnimi temami in radikalnimi tezami. A zgodovina se še vedno dela z viri in domišljijo, ki pa je ne sme biti preveč, je bila njegova maksima. Skromni Janez se seveda nikoli ni ukvarjal z raziskovanjem zato, da bi dobil kakšno nagrado. Kljub temu mu je bil še posebej drag srebrni grb mestne občine Celje, ki ga je prejel na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja.

Ne glede na to, da sem tudi sam Celjan, in da sva obiskovala iste šole, sem tri leta starejšega Janeza spoznal šele julija 1989 na mednarodnem kulturno zgodovinskem simpoziju Modinci v Kőszegu na Madžarskem. Takoj sva postala velika prijatelja. Janez je bil dober srčen in odkritosrčen možakar, z izjemnim čutom za človečnost in tovarštvo. Ves čas je bil zelo skromen, preprost in predvsem izjemno razgledan. Med vsemi vrednotami pa je najbolj izstopala njegova neizmerna dobrota in večna nesebična pripravljenost, da priskoči na pomoč tako v strokovnih kot tudi v drugih vsakdanjih rečeh. Njegovo dobroto je znalo ceniti veliko ljudi, v nekaterih primerih pa je v skladu s pregovorom postala tudi sirota, saj življenje včasih pač ne teče po naših željah in kdaj pa kdaj prinaša bridke izkušnje in razočaranja.

Kot zgodovinarja sem prof. dr. Janeza Cvirna ves čas občudoval, spoštoval in močno cenil. Bil pa je predvsem pravi prijatelj, s katerim sem preživel marsikatero urico ob živahnih debatah o zgodovini, pa tudi o drugih povsem vsakdanjih stvareh. Ta vesela in nepozabna srečanja bom pravzaprav najbolj pogrešal, saj niso bila samo kratkočasna, temveč sem se na njih tudi ogromno naučil. Janez je bil namreč poln iskrivih idej in iz njega so mnogokrat kar vrele zanimive zgodbe, ki so druženju z njim dajale še poseben čar in pečat. Bil je pač zgodovinar v pravem pomenu besede! Tako kot mnogi drugi, predvsem mlajši prijatelji, bom tega »fejst dedca« res pogrešal, saj danes več kot samo občutim, kako velika praznina je zazijala v mojem vsakdanjiku brez dragega prijatelja.

Andrej Studen

Inštitut za novejšo zgodovino
319 strani
Cena 25,00 EUR

Ocene in poročila

Jurij Perovšek, Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920-1941. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2012, 336 strani, ilustr. (Zbirka Razpoznavanja – Recognitiones; 16)

Znanstveni svetnik dr. Jurij Perovšek je edicijo Inštituta za novejšo zgodovino Razpoznavanja obogatil že s tretjo knjigo, v kateri je s študijo o odnosu slovenskih komunistov do nacionalnega vprašanja v prvi Jugoslaviji dodal nov tehten prispevek k svojemu obsežnemu znanstvenemu opusu o nacionalni problematiki v slovenskem družbenopolitičnem življenju med prvo in drugo svetovno vojno.

S to tematiko se je začel ukvarjati že v svojem magistrskem delu o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki ga je za kasnejšo objavo dopolnil z novimi raziskavami (*Slovenska osamosvojitev v letu 1918, 1998*). V doktorski disertaciji je prvi v slovenskem zgodovinopisju celovito obdelal odnos liberalnega političnega tabora do nacionalnega vprašanja (*Liberalizem in vprašanje slovenstva, 1996*). Posamezne vidike nacionalnega vprašanja oziroma slovenskih prizadevanj za uveljavitev samoodločbe in avtonomije v prvi jugoslovanski državi je osvetlil v številnih razpravah in njihov izbor je objavil tudi v dveh knjigah. Za liberalni politični tabor je pomembne prispevke objavil v delu *Na poti v moderno* (2005), o slovenskih izkušnjah s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918-1941 pa v knjigi »V zaželeni deželi« (2009). Znanstvenokritični izdaji dokumentov o oblikovanju federativnega programa KPJ (*Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923, 1990*) in *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS 1918-1929* (1998) pa kažeta tudi Perovškova prizadevanja, da osvetli problematiko nacionalnega vprašanja v programih političnih dejavnikov po nastanku jugoslovanske države tudi neposredno prek virov.

Avtor je v predgovoru poudaril, »da je bilo nacionalno vprašanje eno od tistih, ki so v novejšem zgodovinskem razvoju najbolj vidno zaznamovala družbeno, politično, kulturno in gospodarsko življenje« in da so se v vseh slovenskih političnih taborih do njega opredeljevali in pristopali k njegove- mu reševanju skladno s svojimi idejnimi in gospodarskosocialnimi usmeritvami, glede na njegovo dominantno vlogo v vseh novejših obdobjih slovenske zgodovine pa je zgodovinopisje »doslej že precej svoje raz-

iskovalne moči« (7) namenilo njegovemu preučevanju. Uvodoma je navedel tudi poglavitna zgodovinska dela o nacionalni problematiki, podroben seznam samostojnih publikacij, pomembnih razprav in člankov o njenih posameznih vidikih pa obsega dvajset strani v sklepnem razdelku o literaturi. Iz njega se tudi vidi, da se je Perovšek s sodelovanjem v različnih projektih INZ, nekaj jih je tudi vodil, uveljavil kot eden najpomembnejših raziskovalcev slovenskega narodnega vprašanja od nastanka do zloma prve Jugoslavije, za nekatere vidike pa tudi za avstrijsko obdobje. Ob ugotovitvi, da je že veliko del, v katerih so osvetljene posamezne teme te problematike, pa je Perovšek ugotovil, da je le malo monografskih obdelav, osredinjenih posebej nanjo, kar velja tudi za obdelavo vloge različnih političnih subjektov z vidika njihovih nacionalnih programov kot tudi glede prizadevanj za njihovo udejanjenje. Zato se je po celovitem prikazu vloge liberalnega tabora v reševanju nacionalnega vprašanja, lotil obdelave odnosa slovenskih komunistov do njega od oblikovanja komunistične stranke na Slovenskem leta 1920 do aprilske vojne leta 1941. Celovito poznavanje njenih narodnopolitičnih pogledov v tem obdobju, torej pred prihodom na oblast, je pomembno tudi zato, ker gre za politični subjekt, »ki je nato skoraj petdeset let imel odločilno in monopolno vlogo v slovenskem narodnem, političnem, idejnem, kulturnem in gospodarskem življenju« (9).

Avtor je uvodoma poudaril, da sta pri komunistih »zelo očitno« izstopala idejno-politično in gospodarsko razumevanje nacionalnega vprašanja. Njegovo »popolno rešitev« so videli v revolucionarnem prevzemu oblasti pod vodstvom svoje avantgardne politične organizacije, meščanstvu pa so zaradi njegovih izkoriščevalskih gospodarsko-socialnih teženj to sposobnost odrekli. Pri reševanju nacionalne problematike sta bila očitna tako »revolucionarni marksistični nazor« kot tudi njegov »ekskluzivizem«. Perovšek je ugotovil, da je sicer ideološko vodilo na tem področju vidno tudi pri drugih političnih strankah, toda ob njem je živela tudi narodnoosvobodilna misel, »ki je ponujala domišljene kulturnopolitične, državnopravne in socialnogospodarske rešitve nacionalnega vprašanja« (10). V tem pogledu je bilo za slovenski narod med vojnama pomembno delovanje nerevolucionarnih avtonomistično-federalističnih sil na čelu s katoliško Slovensko ljudsko stranko. Slovenski komunisti so takšen narodnoemancipacijski premik, ob načelni revolucionarni ideološki usmeritvi, izvedli leta 1923 z zahtevo po narodni samoodločbi in federativni državni ureditvi. Ob prikazu načelnih temeljev komunistične nacionalne politike v predgovoru je ugotovil, da ima »nedvomno svoje mesto v celostni preučitvi smeri slovenskega idejnopolitičnega razvoja ter njihovih vzrokov in posledic v 20. stoletju« (11). Perovšek je študijo o njej pripravil v okviru izvajanja inštitutovih projektov ter jo je predal strokovni in širši javnosti razbremenjeno tako od nekdanjih večvrednostnih poudarkov komunističnega gibanja, kot od novega »prevrednotenja vrednot«. Poudaril je, da je njen interes »izključno zgodovinske narave« z namenom, da osvetli »še enega od razmislekov nacionalnega vprašanja, ki so se v preteklosti porodili na slovenskih tleh« (12).

Temeljito poznavanje te problematike je Perovšek pokazal v uvodnem sintetičnem orisu slovenske nacionalne politike v Kraljevini SHS/Jugoslaviji oziroma avtonomistične in centralistične usmeritve različnih političnih subjektov, s katerim je

podal ustrezen vsebinski okvir za podroben prikaz odnosa slovenskih komunistov do nacionalnega vprašanja v dvajsetih in tridesetih letih. Na dvajsetih straneh je posebno pozornost posvetil značilnostim prve in druge jugoslovanske ustave iz let 1921 in 1931 glede njunih narodno unitarističnih in državnih centralističnih temeljev, ki so imeli za posledico polarizacijo političnih sil različnih idejnih usmeritev glede samobitnosti in ustavnopravnega položaja slovenskega naroda v jugoslovanski državi na dva tabora. Perovšek je pregledno prikazal na eni strani programsko pestrost številnih političnih subjektov, ki so se opredelili za slovensko samoodločbo ter avtonomni ali federativni položaj Slovenije v prvi Jugoslaviji, posebej tudi konkretna emancipacijska prizadevanja in uspehe prek slovenskih oblastnih samouprav pod vodstvom SLS konec dvajsetih let in udejanjenje t. i. »tihe avtonomije« v drugi polovici tridesetih let prek banske uprave in banskega sveta, na drugi strani pa jugoslovanske unitaristične in centralistične stranke in organizacije, ki so imele v slovenskem političnem življenju vedno skromnejšo vlogo. V boju med tema dvema konceptoma, v katerem se je krepila slovenska narodna zavest in večinska privrženost avtonomistično-federalističnim ciljem, so svojo nacionalno politiko oblikovali tudi slovenski komunisti.

Avtor je vse njene temeljne vidike podrobno prikazal v dveh poglavjih s prelo-mnico leta 1929. S tedanjo uvedbo šestojanuarske kraljeve diktature »se je začelo novo obdobje v razvoju KPJ, obenem z njim pa je nastopila tudi nova stopnja v obravnavanju nacionalnega vprašanja v slovenskem komunističnem gibanju« (277). V poglavju Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje v dvajsetih letih je Perovšek uvodoma ugotovil, da so se tudi ti krajši čas po oblikovanju komunistične organizacije za Slovenijo leta 1920 strinjali z unitarističnim in centralističnim nacionalnim programom KPJ. Toda že naslednje leto so prvi v njej začeli poudarjati, da mora v svojem delovanju upoštevati tudi nacionalni problem, na kar so vplivali tako večinsko avtonomistično narodnopolitično stališče na Slovenskem kot tudi zaostrene politične razmere v državi po sprejetju Vidovdanske ustave. Zlasti vodilna funkcionarja Lovro Klemenčič in Vladislav Fabjančič sta poudarjala mnogonacionalni značaj jugoslovanske države ter pravico narodov do samoodločbe in federacije. Ta stališča pa je slovenska pokrajinska organizacija KPJ podrobno utemeljila in nadgradila v razpravi o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923, zlasti pod vplivom ing. Dragotina Gustinčiča kot tedanjega vodilnega slovenskega marksističnega teoretika o tej problematiki. Poudaril je, da so imeli Gustinčič in slovenski komunisti »opazno in pomembno vlogo pri oblikovanju novega federativnega nacionalnega programa KPJ leta 1923« (105). Federativni državnopravni položaj so utemeljili s pravico narodov do samoodločbe v vseh oblikah, z odcepitvijo in združitvijo v balkansko ali drugo federacijo. Pri jugoslovanskih narodnih individualnostih pa se niso omejevali le na Slovence, Hrvate in Srbe, temveč so prvi upoštevali tudi Makedonce, federativni položaj pa so zahtevali tudi za Bosno in Hercegovino, Črno goro in Vojvodino.

Slovenski komunisti, med njimi so se kot utemeljitelji nove nacionalne politike poleg Gustinčiča uveljavili tudi Lovro Kuhar, Dušan Kermavner in France Klopčič, so po sprejetju federalističnega programa na III. državni konferenci KPJ januarja 1924 v volilnih programih, prvomajskih razglasih in jubilejnih resolucijah ob de-

setletnici oktobrske revolucije in nastanka jugoslovanske države, poudarjali, da je celovito rešitev nacionalnega vprašanja mogoče udejaniti le z revolucionarnim bojem delavskega razreda. Pri odrekanju takšne sposobnosti meščanskim silam so se posebej osredinili na Slovensko ljudsko stranko z avtonomističnim programom. Menili so, da je zaradi političnih koristi pripravljena na odstopanje od njega in ji niso priznavali nekaterih za Slovenijo pomembnih uspehov pri avtonomističnih prizadevanjih konec dvajsetih let, ko je za uspešno delovanje slovenskih oblastnih samouprav izkoristila privilegije vladne stranke. Komunisti so poudarjali, da mora vodilno mesto v narodnoemancipacijskem boju namesto SLS prevzeti njihova stranka. Ne glede na dejstvo, da je bila KPJ potisnjena v ilegalo, je v Sloveniji izkoristila tudi možnosti za različne oblike legalnega delovanja in njihova stališča do narodnega vprašanja so bila odmevno navzoča v slovenskem političnem življenju.

Pred uvedbo kraljeve diktature je IV. kongres KPJ ob ugotovitvi hegemonizma srbskega meščanstva v državi radikaliziral pravico samoodločbe s podporo neodvisnosti Hrvaške, Slovenije, Črne gore, Makedonije in združene Albanije ter tudi pravico do odcepitve vojvodinskih Madžarov, s čemer se je v pogojih skrajne zaostritve nacionalnih nasprotij v jugoslovanski državi po krvoprelitju v Narodni skupščini KPJ zavzela za njeno razbitje. Ta načela za reševanje nacionalne problematike v dvajsetih letih so bila soliden temelj za poglobljanje študij o njej in nadgrajevanje nacionalnega programa KPJ v tridesetih letih z njegovim prilagajanjem novim razmeram. Poudarimo naj, da je na tem področju potekalo intenzivno delo slovenskih komunistov v tujini, kjer sta svoje preučevanje nacionalne problematike nadaljevala tudi Dragotin Gustinčič in Lovro Kuhar, v domovini pa se je kot vodilni teoretični in politični usmerjevalec njenega reševanja uveljavil Edvard Kardelj.

Potem ko so slovenski komunisti po razbitju njihove organizacije v začetku diktature leta 1932 obnovili delovanje, je Kardelj v polemiki s stališči Josipa Vidmarja v knjižici Kulturni problemi slovenstva v reviji Književnost zavrnil način obravnave slovenskega narodnega vprašanja zgolj kot kulturnega ločeno od političnih in gospodarskosocialnih problemov ter z njo pokazal kontinuiteto in kvaliteto obravnave nacionalne problematike v tridesetih letih. To so pokazali leta 1933 tudi slovenski komunisti, ki so delovali v Moskvi in na Dunaju. Gustinčič je tedaj dokončal dve pomembni deli Narodni problem Slovencev in Dr. Koroščeve punktacije ter Das nationale Problem der Slowenen, v katerih je za slovenski narod ponovil stališča o samoodločbi in federaciji. Nova zahteva o oblikovanju Združene Slovenije z vključitvijo primorskih in koroških Slovencev v matico iz jugoslovanske države pa je bila temelj za oblikovanje Izjave KPJ, KPI in KPA leta 1934 o pravici slovenskega naroda do odcepitve od Jugoslavije, Italije in Avstrije oziroma do celostne državnopravne združitve. Vzpostavitev samostojne Združene Slovenije v federativni delavsko-kmečki zvezi, pa so zahtevali tudi Ivan Regent, Karel Hudomalj in Lovro Kuhar, ki je leta 1933 objavil brošuro Boj slovenskega naroda za osvoboditev in združitev. Ob teh tehtnih obravnavah slovenskega narodnega vprašanja pa naj opozorimo tudi na razhajanja med njimi v oceni političnih razmer v Sloveniji in Jugoslaviji. Medtem ko je Gustinčič za poglavitnega sovražnika narodnoemancipacijskih teženj slovenskega

naroda v jugoslovanski državi razglasil avtonomistično SLS, pa so drugi razpravljalci poudarjali, da ima tako negativno vlogo predvsem velikosrbski diktatorski režim. Zlasti Kuhar se je zavzel za vključitev širokega kroga Slovencev, ne glede na politično, versko in socialno pripadnost, v boj za Združeno Slovenijo. Pomembna zasluga slovenskih komunistov v tujini je bila internacionalizacija slovenskega narodnega vprašanja.

V domovini sta pokrajinska organizacija KPJ za Slovenijo in leta 1937 ustanovljena Komunistična partija Slovenije zlasti po Kardeljevi zaslugi poglobljali teoretične in politične vidike reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja. To je bilo tudi pomemben temelj za oblikovanje ljudskofrontnega gibanja, s katerim je KPS krepila svoj vpliv v slovenski družbi. Socialne, zgodovinske in politične prvine slovenske nacionalne problematike je Kardelj kot Sperans podrobno osvetlil v delu Razvoj slovenskega narodnega vprašanja leta 1939. Perovšek je v treh podpoglavjih podrobno analiziral in vsebinsko primerjal obe temeljni deli komunističnega gibanja o nacionalnem vprašanju, neobjavljeno Gustinčičevo študijo in objavljeno Speransovo delo. Ob nekaterih mnenjih o morebitnem Kardeljevem spornem avtorstvu oziroma prepisovanju Gustinčičevih izsledkov je kot umestno ugotovitev poudaril, »da je med tedanjimi maloštevilnimi slovenskimi komunisti živelo toliko teoretičnopolitične in ustvarjalne moči, da sta bili v njihovih vrstah v dobrih desetih letih opravljeni dve samostojni obravnavi slovenskega nacionalnega vprašanja« (266). Po izidu Speransovega dela se je KPS posvetila predvsem dejavnostim, ki so bile povezane z začetkom druge svetovne vojne, posebej tudi posledicam pakta Stalin - Hitler, povezanost razrednega in nacionalnega načela pa je nato uveljavila v letih 1941-1945 na poti »v vodilno in sčasoma monopolno narodno politično silo« (281).

Perovškovo monografijo, ki je tudi ilustrirana, zaključujeta sintetična slovenski in angleški povzetek. Iz posebnega razdelka o virih in literaturi se vidijo velika avtorjeva prizadevanja, da ob uporabi vse relevantne literature tematiko v čim večji meri dokumentira z arhivskimi in časopisnimi viri. Arhivsko dokumentacijo je zbiral v Arhivu Jugoslavije in Arhivu Republike Slovenije, uporabil pa je tudi podatke iz okoli trideset časnikov in revij. Znanstvenokritični aparat obsega okoli 700 enot, v katerih so tudi nekatera pojasnila, kar vse ilustrira Perovškove hevristične odlike. V vsebinskem pogledu naj poudarimo, da je v monografiji prikazal poglede slovenskih komunistov na nacionalno vprašanje ne le za Slovence, ki so živeli v okviru jugoslovanske države, temveč tudi za primorske in koroške Slovence zunaj njenih meja. Enako uspešno in temeljito kot za liberalni tabor je Jurij Perovšek tudi za komunistično gibanje celovito analitično in sintetično osvetlil njegovo teorijo in prakso na nacionalnem področju v ustreznem širšem okviru družbenopolitičnih razmer na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno. Njegova monografija je nova dragocena dopolnitev podobe slovenske zgodovine v tem obdobju.

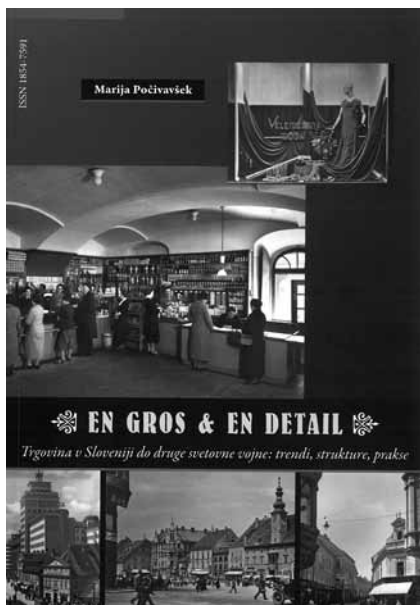
Miroslav Stiplovšek

Marija Počivavšek, En gros & en detail: trgovina v Sloveniji do druge svetovne vojne: trendi, strukture, prakse. Celje: Zgodovinsko društvo, 2012, 416 strani, ilustr.

Slovensko zgodovinopisje je v zadnjih desetletjih posvetilo veliko pozornost tudi gospodarski zgodovini, toda prav trgovina je ostala zunaj »sistematičnega raziskovalnega interesa«, čeprav je ob industriji, obrti in denarništvu na neagrarnem področju ena temeljnih gospodarskih panog. V literaturi je trgovina v pretežni meri obravnavana v širšem kontekstu gospodarske zgodovine oziroma v povezavi z drugimi panogami, zlasti z industrijo in obrtjo. Muzejska svetnica dr. Marija Počivavšek se je za zapolnitev te zgodovinopisne vrzeli lotila monografske obdelave vseh pomembnih ekonomskih premikov na področju slovenske trgovine za obdobje prve polovice 20. stoletja. Odločila se je, da bodo temelj za sintetično podobo vloge, strukture in delovanja trgovine na Slovenskem podrobne študije razvojnih trendov v treh največjih slovenskih mestih, v Ljubljani, Mariboru in Celju, v katerih je bila osredinjena skoraj polovica slovenske trgovinske dejavnosti. Na mikro ravni zbrane podatke je avtorica »primerjalno analizirala in sintetizirala ter jih postavila v širši, slovenski kontekst« (9). Monografija je predelana in dopolnjena doktorska disertacija, ki jo je Počivavškova leta 2011 zagovarjala na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Z raziskovanjem gospodarske zgodovine se je avtorica začela ukvarjati že pri pisanju diplomske naloge, za katero je s soavtorico dobila fakultetno Prešernovo nagrado, intenzivirala pa ga je pri strokovnem delu po zaposlitvi leta 1987 v Muzeju novejšje zgodovine v Celju. Doslej je pripravila okoli štirideset različnih razstav, njena bibliografija obsega nad 170 enot, posebej pa naj omenimo njeno sodelovanje pri muzejski

publikaciji *Trgovina v Celju*. Počivavškova se je metodološko pravilno odločila, da bo sintetični oris podala v ustreznem širšem gospodarskem okviru in z upoštevanjem dejstva, da se mestoma ob trgovini vzporedno prepletajo elementi socialne, politične, pravne in kulturne zgodovine ter urbanizacije, v teritorialnem pogledu pa po letu 1918 za umestitev v jugoslovanski okvir, primerjalno pa še v širša evropska in svetovna trgovinska gibanja. Prikaz trgovinske dejavnosti na Slovenskem z različnih vidikov in ravni je vplival tudi na struktuiranju monografije. Pri oblikovanju poglavij se je odločila za problemski kriterij in njegovo kombinacijo s kronologijo. Poudarimo naj tudi zahtevno metodološko nalogo, da ob upoštevanju dosežkov relevantne domače in tuje literature,

ki je pomembna zlasti za širši okvir obravnavane teme, temeljna vprašanja trgovinske dejavnosti osvetli predvsem prek različnih kategorij virov. Ti pa so zelo razdrobljeni in razpršeni ter kakovostno in po obsegu zelo različni.

Marija Počivavšek je svojo obsežno monografijo smotrno razdelila na sedem vsebinsko zaokroženih poglavij, pa tudi na številna podpoglavja, kar omogoča dobro preglednost vseh temeljnih vidikov strukture in razvoja trgovine na Slovenskem v obravnavanem času. V uvodu in prvem poglavju *Trgovina kot gospodarska panoga* (13-22) je po literaturi osvetlila pojem trgovine kot ene najvitalnejših delov gospodarstva, njeno posredniško funkcijo med producentom in potrošnikom, strukturo ter pomembno vlogo trgovinske politike, povezane z mednarodno izmenjavo blaga. Povzamemo naj le poudarka, da je trgovina razvojno ena najbolj propulzivnih dejavnosti in da sta se v zadnjem stoletju njen ustroj in podoba izjemno hitro spreminjali ter da je bila na slovenskem ozemlju tudi zaradi njegove ugodne zemljepisne lege »že od nekdaj dobro razvita« (8).

V naslednjih dveh poglavjih je avtorica pregledno prikazala problematiko zakonskih okvirjev za trgovinsko dejavnost na Slovenskem ter razvojne trende in značilnosti svetovne in slovenske trgovine v okviru gospodarskih gibanj v starejših in novejših obdobjih. V poglavju *Zakonodajno okolje* (23-44) je zlasti po uradnih listih ter pravni in zgodovinski literaturi prikazala poglobljena določila šestih avstrijskih in jugoslovanskih zakonov od leta 1859 do 1937, ki so bili pravni temelji za trgovinsko dejavnost na Slovenskem. Pri tem je zanimivo dejstvo, da je bila sprva trgovina uvrščena med obrtne dejavnosti in jo je zato regulirala obrtna zakonodaja, šele po stopoma pa posebni trgovinski zakoni, ter da se je na Slovenskem še do tridesetih let uporabljala tudi stara avstrijska zakonodaja.

Poglavje *Razvojni trendi v trgovini* (45-105) je Počivavškova po kronološkem kriteriju razdelila na dve podpoglavji tako, da pregledu značilnosti trgovine v svetu in na slovenskem ozemlju od najstarejših obdobj do prve svetovne vojne sledi njen oris na Slovenskem med obema vojnoma v evropskem in jugoslovanskem okviru. Že v drugi polovici 19. stoletja so bile v vseh slovenskih deželah razvite različne oblike trgovine (na drobno in debelo ter tranzitna). Na prelomu v 20. stoletje je postala z okoli štiri tisoč trgovci (veliki trgovci so bili zlasti v Trstu, Ljubljani, Mariboru in Celju) partner industriji in v tem pogledu je trgovina zamenjala obrt. Novo obdobje in nove razmere so za trgovino in celotno neagrarno področje nastale po oblikovanju jugoslovanske države. Po orisu evropske zunanje trgovine, v kateri je imela jugoslovanska le skromen delež zlasti z izvozom agrarnih produktov in z uvozom industrijskih izdelkov, je avtorica posvetila pozornost prilagajanju slovenskega neagrarnega gospodarstva novemu jugoslovanskemu tržišču in slovenski pomembni vlogi na njem, centralizaciji tudi na področju uradov za trgovino, obrt in industrijo ter stanovski organiziranosti trgovcev v gremije in društva. V Zvezo trgovinskih gremijev v Ljubljani je bilo vključenih 28 območnih združenj. Prikazala je tudi pomembno vlogo Zbornice za trgovino, obrt in industrijo pri zavarovanju koristi in pospeševanju razvoja neagrarnih panog. Ta zbornica je vodila tudi trgovinski register, ki je dragocen vir za podrobnejši prikaz različnih trgovinskih firm na posameznih območjih Slovenije. Vse temeljne

pristojnosti za urejanje trgovine in drugih neagrarnih panog so imele državne oblasti, tako da so bili samoupravi ljubljanske in mariborske oblasti 1927-1929 ter banska uprava in svet Dravske banovine v tridesetih letih lahko le predlagatelji ukrepov za izboljšanje položaja slovenske trgovine, na njen razvoj pa so lahko neposredno vplivali le s skromnimi finančnimi podporami, zlasti za trgovsko strokovno šolstvo. Izvoljeni oblastni poslanci in od ministra imenovani banski svetniki iz vrst trgovcev so skupaj s predstavniki obrti in industrije kritizirali takšno gmotno zapostavljanje neagrarnih panog z utemeljitvijo, da ni v skladu z njihovo pomembnostjo v slovenskem gospodarstvu kot tudi ne z njihovim davčnim prispevkom v oblastne in banovinske proračune.

Najobsežnejše poglavje Trgovina v slovenskih urbanih središčih (106-237) je s podrobno analizo razvoja in strukture trgovinskih gibanj v Ljubljani, Mariboru in Celju vsebinski temelj monografije. Počivavškova je uvodoma poudarila, da je bila skoraj tretjina trgovine osredotočena v Ljubljani, druga tretjina zlasti v Mariboru, Celju, Kranju in na Ptuj, le ena tretjina pa v podeželskih krajih. Večina trgovine je bila v lasti zasebnikov, postopoma pa so se razvile tudi družbe z omejenim jamstvom in javne trgovske družbe, le skromno pa je bilo število delniških družb. Zlasti v industrijski središčih so delovala tudi delavska konzumna društva. Ob prevladi trgovin z mešanim blagom, trgovin z deželnimi oziroma kmetijskimi pridelki in branjarji pa so se v večjih mestih razvile tudi specializirane trgovine in posamezne veletrgovine. Avtorica je trgovinsko dejavnost v treh največjih slovenskih mestih obdelala v petih tematskih razdelkih. Najprej je podrobno orisala podobo mest z vidika gospodarske razvitosti in razvoja trgovine v njih v starejših obdobjih, nato pa njihova gravitacijska območja. Težišče je na podrobnem prikazu strukturiranosti trgovinskih obratov ter na povezanosti in obsegu njihove dejavnosti glede na gospodarsko razvitost posameznih mest. V vsakem mestu je prikazano obvezno članstvo v trgovinskih gremijih, posebej pa tudi prostovoljno združevanje trgovcev v stanovska društva. Pri Ljubljani je tudi opis Ljubljanskega velesejma, ki je po začetku delovanja leta 1921 »pomenil prvo večjo gospodarsko manifestacijo mednarodnega pomena« (150) v Sloveniji, posebej tudi pomembno promocijsko prireditev za področja trgovine.

Podrobna analitična predstavitev razvitosti trgovinskih dejavnosti v Ljubljani, Mariboru in Celju, v znatni meri dokumentirana z arhivskimi in statističnimi viri, je soliden temelj za sintetični prikaz različnih vidikov slovenske trgovine v treh nadaljnjih poglavjih, o njeni strukturi in organiziranosti, o problematiki vseh zaposlenih v njej in o trgovskem strokovnem šolstvu ter o načinu poslovanja trgovinskih obratov med vojnama.

V poglavju Struktura slovenske trgovine (238-298) je avtorica s številnimi podatki osvetlila krepitev vloge trgovine v slovenskem gospodarstvu med vojnama v primerjavi s prejšnjimi obdobji ter njeno veliko vlogo v prvi Jugoslaviji. Za primerjavo naj navedemo njeno ugotovitev, da se je konec 19. stoletja ukvarjalo s trgovino in prometom okoli 4 % prebivalstva, do leta 1931 pa se je to število skoraj podvojilo. Leta 1931 je bilo v slovenski trgovini že okoli 31.400 zaposlenih. Posebno pozornost je posvetila prikazu razmaha trgovine v konjunktornih dvajsetih letih in negativnih

posledic velike gospodarske krize v prvi polovici naslednjega desetletja na trgovinsko dejavnost, ki se je zmanjšala za tretjino. V tem času je število prodajaln zlasti zaradi zmanjšanja kupne moči upadlo od 14.500 na okoli 9.500 oziroma za 31 %, šele v drugi polovici tridesetih let pa se je slovenska trgovinska dejavnost spet postopoma krepila. Za obdobje med vojnama je Počivavškova posebej poudarila značilnosti, da se je v strukturi trgovine krepila specializiranost in da se je razširila na nove panoge, na njenem vrhu so bila trgovinska podjetja na debelo, ki so se ukvarjala z izvozom agrarnih pridelkov in uvozom industrijskih izdelkov za potrebe manjših trgovin, na spodnjem delu njene stratifikacijske lestvice pa so bile trgovine z mešanim blagom, razširjene tudi v predmestjih, najbolj pa so bile značilne za podeželje. V notranji trgovini je bilo kar 90 % malih obratov, v njej so prevladovalе manjše družinske trgovine, le večje pa so zaposlovalе vajence in pomočnike. V primerjavi z obdobjem pred prvo svetovno vojno je relativno najbolj naraslo število trgovinskih družb z omejeno zavezo.

V poglavju Trgovci, pomočniki in vajenci (299-374) je avtorica po podrobnem prikazu strukture zaposlenih v trgovini osvetlila tudi organiziranost trgovstva, posebno pozornost pa je posvetila različnim vidikom socialnega položaja vseh kategorij zaposlenih. Ob uvedbi osemurnega delavnika po vojni so trgovskim nameščencem z oblastnimi uredbami podaljševali delovni čas, poseben problem je bilo njihovo nedeljsko delo, kar vse je bilo povezano z odpiralnim časom trgovin, ki kljub številnim prizadevanjem ves čas med vojnama ni bil urejen. Del trgovskih »nastavljencev« oziroma nameščencev je bil tudi sindikalno organiziran. Organizirani nameščenci so bili aktivni v bojih za izboljšanje svojega gmotnega položaja in delovnih pogojev ter so s trgovskimi gremiji sklepali tudi kolektivne pogodbe. Pri opisu postopnega uvajanja bolniškega, nezgodnega in pokojninskega zavarovanja, je posebej prikazala pomembno vlogo Trgovskega bolniškega in podpornega društva, ki je nudilo svojim zavarovancem nekatere posebne ugodnosti. Avtorica je podrobno prikazala tudi širjenje različnih oblik državnega in zasebnega strokovnega trgovskega šolstva, ki je bilo osredinjeno zlasti v večjih mestih, v Ljubljani in Mariboru pa sta delovali tudi trgovski akademiji.

V sklepnem poglavju Poslovanje (374-395) je avtorica osvetlila še postopek registracije trgovinskih obratov ter modernizacijo na področju poslovanja v obliki vele- in male prodaje, ureditve poslovnih prostorov in reklamne dejavnosti. Zunaj časovnega okvira monografije je opozorila še na prelomni čas po koncu druge svetovne vojne, ko se je razvoj slovenske trgovine s postopno zadušitvijo privatnega sektorja »obrnil na glavo« (396). Število zasebnih trgovin se je z zaplembami, sekvestriranjem in nacionalizacijo naglo zmanjševalo do dokončne likvidacije leta 1948.

Razvojne procese v slovenski trgovini v prvi polovici 20. stoletja je avtorica bogato ilustrirala z okoli 75 grafi in tabelami ter številnimi fotografijami. Iz razdelka o virih in literaturi se vidijo njena temeljita hevristična prizadevanja. V okoli 1850 opombah je ob podrobnih navedbah uporabljenega gradiva podala tudi dragocena pojasnila. Arhivsko dokumentacijo je uporabila iz fondov Arhiva Republike Slovenije, Zgodovinskega arhiva Celje in Pokrajinskega arhiva Maribor, pomembni viri pa so

bili tudi uradni listi, adresarji, statistične publikacije in časopisje ter posamezna ustna pričevanja. Seznam literature obsega okoli 160 domačih in tujih samostojnih publikacij in razprav.

Dr. Marija Počivavšek je v monografiji analitično in sintetično z uspešno uporabo komparativne metode prikazala vse vidike trgovinske dejavnosti v Sloveniji v prvi polovici 20. stoletja, s posebnim poudarkom na obdobje med vojnama. Iz njihove podrobne osvetlitve se vidi, da se je trgovina kot vedno bolj pomembna gospodarska panoga v obdobju med vojnama v primerjavi s časom pred prvo svetovno vojno okrepila ter se uspešno prilagajala modernim evropskim trendom v tej gospodarski panogi. Izid monografije pomeni ne le obogatitev in dopolnitev slovenskega gospodarskega zgodovinopisja, temveč je tudi dragocen prispevek k izpopolnitvi podobe življenja Slovencev v desetletjih pred drugo svetovno vojno.

Miroslav Stiplovšek

Dr. Tone Ferenc, Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno: Razkosanje in aneksionizem, 1; Raznarodovanje, 2; Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav, 3; Odpornišтво, 4; Osvoboditev Slovenije in oblikovanje slovenske države leta 1945, 5. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2006, 2010, 2009, 2011, 2012. 502, 392, 442, 452, 224 strani. (Zbirka Historia 12, 13, 14, 21, 22)

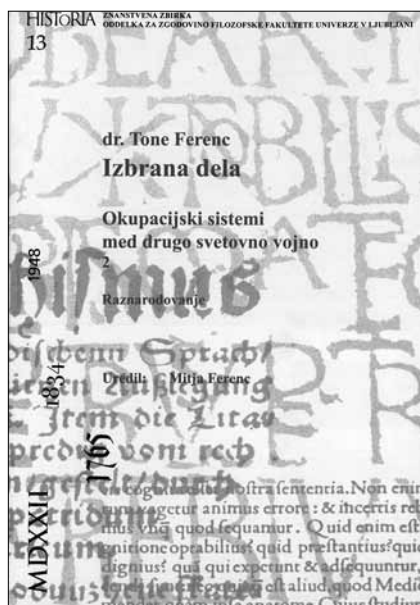
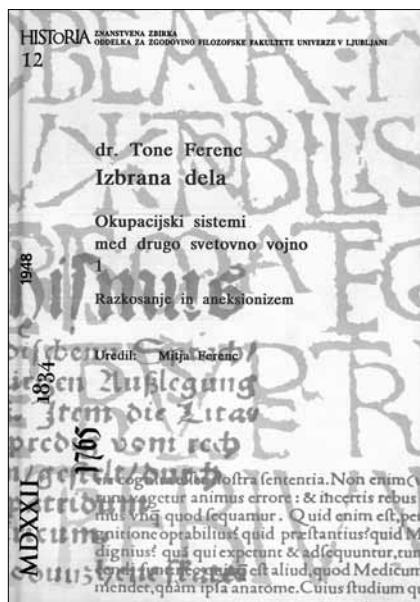
S peto knjigo o osvoboditvi Slovenije in oblikovanju slovenske države leta 1945 je sklenjena izdaja izbranih del Toneta Ferenca (1927-2003), ki je s svojim izredno obsežnim znanstvenim in strokovnim opusom o različnih vidikih poteka druge svetovne vojne v Sloveniji pomembno obogatil slovensko zgodovinopisje novejših dobe. Samo količinski podatek o okoli osemsto razpravah, člankih in drugih prispevkih ter o kar sedemintridesetih monografijah, edicijah virov in drugih samostojnih publikacijah v pol stoletja trajajoči znanstveni dejavnosti je vreden vsega občudovanja in spoštovanja. Razpršenost študij in sintetičnih orisov po številnih domačih in tujih revijah je spodbudila zamisel o koristnosti in potrebnosti tematske izdaje njegovih izbranih del zlasti za strokovno pa tudi širšo javnost.

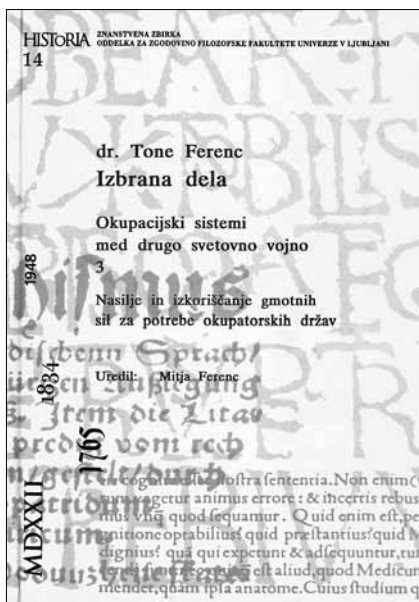
Urednik Mitja Ferenc, ki je zasnoval edicijo tudi iz hvaležnosti do očeta, je s smotno razvrstitvijo izbranih del v tematske sklope opredelil tudi raziskovalna težišča njegovega opusa. Pri vsakem delu je navedel podatke o njegovi objavi, tista, ki so bila namenjena tuji javnosti, je objavil v izvirnem jeziku, za uporabo pa so dragocena tudi imenska kazala v zadnjih štirih knjigah. Tone Ferenc je večino del napisal v okviru projektov sedanjega Inštituta za novejšo zgodovino oziroma predhodnika Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, kjer je bil večino časa do upokojitve leta 1997 zaposlen, od leta 1975 kot znanstveni svetnik. Izdaja njegovih izbranih razprav in člankov v znanstveni zbirki Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

z naslovom *Historia* pa je posebno priznane tudi njegovemu univerzitetnemu pedagoškemu delu, kajti od leta 1981 do 1996 je kot zunanji sodelavec z nazivom rednega profesorja predaval narodno in občo zgodovino druge svetovne vojne na dodiplomskem študiju. Njegovo sodelovanje pri magistrskem in doktorskem študiju pa je bilo še desetletje daljše. Raziskovanja nekaterih tem se je lotil posebej zato, da je študentom predaval tudi o nekaterih problemih druge svetovne vojne, ki še niso bili obdelani v literaturi.

Poglavitno področje Ferenčevega raziskovalnega dela so bili okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, kar se kaže tudi v prvih treh knjigah edicije. Pisec uvodnika k prvi knjigi Dušan Nečak je poudaril, da so okupacijski sistemi ena Ferenčevih »najpomembnejših raziskovalnih tematik« pri preučevanju zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem, ki ji je posvetil vso svojo ustvarjalno energijo, in da vseh vidikov okupacijske problematike »ni nikoli obravnaval izolirano izven evropskega konteksta« (1/ 9). Za prvo knjigo je urednik izbral 20 razprav o razkosanju Slovenije po aprilski vojni leta 1941 in o aksionističnih ciljih nemškega, italijanskega in madžarskega okupatorja. Tone Ferenc je posebno raziskovalno pozornost posvetil nemškemu okupacijskemu sistemu na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem ter v Mežiški dolini, podrobno pa je osvetlil tudi delovanje italijanskih okupacijskih ustanov in poveljstev v Ljubljanski pokrajini, po italijanski kapitulaciji pa v nemški operacijski coni Jadransko Primorje, ki je kot posebna upravna enota delovala od jeseni 1943 do maja 1945. Sklepna razprava prve knjige kaže Ferenčevo temeljito poznavanje okupacijske civilne uprave na celotnem slovenskem ozemlju in stanja arhivskega gradiva o njenem delovanju. Omenimo naj še, da je prva obsežna Ferenčeva študija o okupacijskih sistemih v Sloveniji izšla leta 1963 v Beogradu in je objavljena v francoščini, ker je bila namenjena predvsem mednarodni publiki.

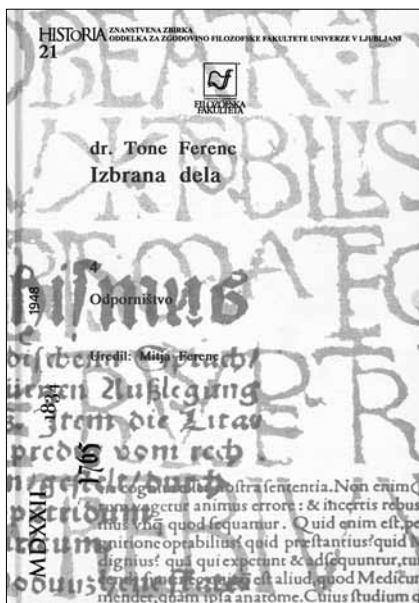
Druga knjiga, po letnici izida je tretja, vsebuje 18 razprav o okupatorskih raznaro-

njihovega izvajanja, od množičnega izganjanja Slovencev v Nemčijo, Srbijo in NDH prek prizadevanja za ponemčenje preostalega prebivalstva do kolonizacije Nemcev na slovenskem ozemlju. Tone Ferenc pa ima tudi pomembne zasluge za nastanek Muzeja slovenskih izgnancev na gradu Brestanica, ki je bil največje nacistično preselitveno taborišče. Spodbudo za to muzejsko akcijo, ki jo je podrobno opisal, so bila znanstvena preučevanja nacistične raznarodovalne politike za njegovo doktorsko disertacijo. Kot primer, kako je Ferenc obvladal problematiko okupacijskih ustanov tudi na lokal-

dovalnih načrtih in njihovem izvajanju na Slovenskem. Že uvodni prikaz nacistične raznarodovalne politike v Evropi 1938-1945 kaže Ferenčeva prizadevanja za komparacijo okupacijskih sistemov v Sloveniji in drugih evropskih državah, ki jih je zasedel nemški okupator. Pisec uvodne besede Božo Repe je poudaril, da ima problematika izgnancev »v raziskovalnem opusu Toneta Ferenca posebno mesto« (II/7), pri čemer je opozoril tudi na njegova terminološka prizadevanja, ko je v sodelovanju z lingvističnimi strokovnjaki utemeljil izraz izgnanci (namesto izseljenci, deportiranci itd) za ljudi, ki so jih okupatorji nasilno odstranili ne le z doma, temveč tudi iz njihove domovine. Njegove študije in članki osvetljujejo raznarodovalne programe nemškega okupatorja ter vse temeljne vidike

ni ravni, naj omenimo njegovo razpravo o polomu raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik, ki jo je na mojo pobudo napisal za Zbornik občine Domžale leta 1979. V njej je prikazal, kako je razmah narodnoosvobodilnega gibanja onemogočil delovanje nemških občinskih uprav in raznarodovanje prek šolstva.

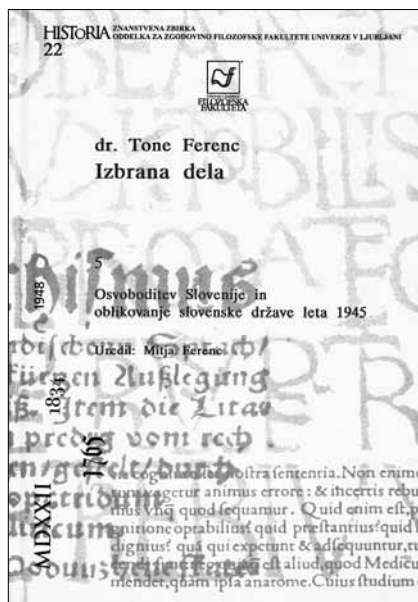
Tretja knjiga obsega 17 razprav o različnih oblikah nasilja okupatorjev, v štirih študijah pa je Tone Ferenc osvetlil tudi značilnostih posebnega nasilja z izkoriščanjem gmotnih sil za njihove potrebe. V uvodnem članku je poudaril, da temelji medvojnega nasilja izvirajo iz bistva fašističnega režima in okupacijskih sistemov ter da so jih, sicer različno intenzivno, že takoj po zasedbi slovenskega ozemlja izvajali vsi trije okupator-

ji. Njegove nadaljnje razsežnosti pa so bile povezane z začetkom narodnoosvobodilnega boja, ki je prisilil okupatorje, da so morali izvajanje nekaterih oblik nasilja omiliti oziroma odložiti, na drugi strani pa so ga z novimi represivnimi in maščevalnimi ukrepi prizadevali uničiti. Ferenc je v več člankih podrobno opisal najbolj eklatantne primere okupatorjevih zločinov in delovanje nekaterih najhujših zločincev. Damijan Guštin je v spremni besedi k tretji knjigi poudaril, da je tema okupatorjevega nasilja posebej pomembna sestavina njegovega znanstvenega opusa in da ga ni prikazal le v posameznih člankih, ki so njegovim različnim vidikom posvečeni, temveč tudi v številnih drugih prispevkih, v katerih je obravnaval okupacijsko problematiko in odporništvo. Po upokojitvi je posvetil veliko pozornost prikazu nasilja italijanskega okupatorja prek edicij virov, s katerimi je ob aktualizaciji problema »nasilja Slovencev nad Slovenci« usmerjal pozornost »na primarnost nasilja okupatorjev« (III/8). Tone Ferenc pa se je prvi obsežneje ukvarjal s t. i. ekonomskim nasiljem (izrabljanjem naravnih virov in delovne sile prisilnih delavcev, ropanje premoženja slovenskega prebivalstva). Posebej za predavanja študentom zgodovine je preučeval tudi pomembna vprašanja preskrbe in prehrane v vojnem času.

Urednik se je pravilno odločil za skupni naslov prvih treh knjig Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, kajti različni vidiki te problematike se v posameznih razpravah prepletajo in medsebojno dopolnjujejo. Posebej za razprave o okupacijskih sistemih, različnih aneksionističnih ciljev okupatorjev, njihove raznarodovalne politike in nasilja moramo posebej poudariti izjemna Ferencova hevristična prizadevanja, da bi obravnavana vprašanja v čim večji meri dokumentiral neposredno z arhivskimi viri iz številnih domačih in tujih arhivov. Ob tej hevristični odliki je Nečak poudaril: »Ne znam si predstavljati, da bi lahko kdo na osnovi novih primarnih virov ta njegova dognanja v temeljih zamajal« (I/11).

V uvodniku k četrti knjigi o odporniškem gibanju na Slovenskem je Boris Mlakar poudaril, da prve tri knjige kažejo, »da je težišče Ferencovega dela prav na rekonstrukciji in ovrednotenju okupacijskih sistemov«, v četrti in tudi peti knjigi pa je urednik zbral študije, »ki zadevajo različne vidike odporniškega gibanja slovenskega ljudstva proti uničujoči tuji okupaciji«. Iz 39 študij v zadnjih dveh knjigah se vidi, »da pomemben delež njegovih raziskav pripada tudi političnim, organizacijskim in tudi vojaških vidikom slovenskega partizanskega gibanja« (IV/8).

Pri razvrstitvi prispevkov v zadnji dve knjigi so urednika vodili predvsem kronološki kriteriji in sicer je v četrto knjigo uvrstil predvsem tiste, ki se nanašajo na

prvi dve vojni leti, v peti knjigi pa so vsebinsko težišče sklepni boji za osvoboditev Slovenije in prizadevanja za oblikovanje njene državnosti. V obeh knjigah pa so tudi sintetični orisi posameznih vprašanj za celotno obdobje 1941-1945. V četrti knjigi ima takšen značaj pet prispevkov o osvobodilnem boju slovenskega naroda in okupatorju, o Osvobodilni fronti, o narodnoosvobodilnem boju v Ljubljani ter o partizanskem gibanju v Jugoslaviji, Grčiji in Albaniji. Na vojaškem področju je takšen tudi prikaz razvoja slovenskih narodnoosvobodilnih brigad od ustanovitve prvih štirih leta 1942 do oblikovanja specialnih brigad in brigad tujih narodnosti v letih 1944 in 1945. Ob tem naj poudarimo, da se je Tone Ferenc posvetil predvsem širšim vojaškim in političnim temam NOB, rekonstrukcijo delovanja posameznih narodnoosvobodilnih enot, ki so jo opravljali številni raziskovalci pa je usmerjal kot recenzent in član uredništva Knjižnice NOV in POS. V četrti knjigi naj iz vojaške tematike, ki jo je podal v ustreznem političnem okviru, navedemo zlasti razprave o začetkih delovanja partizanskih enot na Gorenjskem, posebno pozornost pa je posvetil problematiki kapitulacije Italije septembra 1943 in razoroževanju italijanske vojske ter vseljudski vstaji na Primorskem. Obdelal je tudi specifičnosti razvoja KPS in OF v Slovenskem primorju pred to pomembno prelomnico. Dragoceni so tudi njegovi prispevki o sodelovanju med slovenskim in hrvaškim narodnoosvobodilnim gibanjem v Istri ter o njegovih značilnostih v Furlaniji. Tone Ferenc je temeljito obdelal vlogo vermanov v organizaciji nemških oblasti v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Četrto knjigo zaključujejo tri razprave o nekaterih vprašanjih kolaboracije na Slovenskem, pri čemer naj opozorimo, da je z izsledki o njej sodeloval tudi v mednarodnih projektih.

Tudi v peti knjigi je urednik najprej objavil razprave o vojaški problematiki. Njihovo kronološko in tematsko težišče opredeljuje že uvodna razprava o pripravah na konec druge svetovne vojne. Te so se v okupatorjevem, partizanskem in protirevolucionarnem oziroma protikomunističnem taboru začele že sredi leta 1944 in se v zadnjih mesecih vojne, ko se je povečal tudi strateški pomen slovenskega ozemlja, stopnjevale na vojaškem, oblastnem in političnem področju. Tone Ferenc je v referatu na mednarodnem znanstvenem posvetu ob štiridesetletnici druge svetovne vojne v znanstveno-kritičnem aparatu navedel tudi relevantno domačo in tujo literaturo ter arhivske in druge vire o tej problematiki. V razpravah in preglednih orisih je podrobneje osvetlil potek zaključnih operacij v Jugoslaviji oziroma za osvoboditev Slovenije leta 1945, v katerih je posebno pozornost posvetil vlogi enot NOV in POS v njih, med vojaškimi dogodki pa posebej predaji nemške vojske iz jugovzhodne Evrope in poslednjim bojem na Poljani sredi maja 1945, ki so pomenili konec druge svetovne vojne v Evropi. V obsežni razpravi je obdelal tudi problematiko usode Nemcev na Slovenskem med drugo svetovno vojno, od njihove vloge ob začetku okupacije do izгона večine nemškega prebivalstva po koncu vojne in tragične usode Nemcev, ki so opravljali različne funkcije med okupacijo, v povojnih zaporih in taboriščih.

Tone Ferenc se je ukvarjal tudi s problematiko zahodne meje oziroma povojne usode Slovenskega primorja in Istre, ki sta po rapalski pogodbi leta 1920 pripadli Italiji. Nacionalno vprašanje je bilo prisotno ves čas sodelovanja med slovenskim osvo-

bodilnim gibanjem in italijanskim odporniškim gibanjem na narodnostno mešanem ozemlju, pri čemer je prihajalo tudi do konfliktov. Vprašanje slovenskih meja pa je bilo tudi eno temeljnih delovnih področij Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS, kar se vidi tudi iz opisa delovanja dr. Frana Zwitterja kot njegovega direktorja. Strokovne priprave glede mejne problematike pa so potekale ne le v partizanskem, temveč tudi v nasprotnem taboru. Dr. Ferenc je poudaril, da se nobeden drug narod v Evropi ni tako temeljito pripravljajl na povojno reševanje mejnega vprašanja kot slovenski narod.

Eno pomembnih Ferencjevih raziskovalnih področij je bil razvoj ljudske oblasti, ki ga v peti knjigi ilustrirajo štiri razprave. Partizanski oblastni organi so nastali ne le zaradi potreb osvobodilnega gibanja temveč tudi zaradi njihove predvidene vloge v povojni ureditvi. Iz njegovih del se vidijo tudi nekateri centralistični ukrepi osrednjega jugoslovanskega vodstva osvobodilnega gibanja v zadnjem obdobju vojne. Z referatom na spominski svečanosti v počastitev prvega univerzitetnega profesorja za zgodovino druge svetovne vojne dr. Metoda Mikuža in na simpoziju Slovenci in država je Tone Ferenc osvetlil nastajanje federalne slovenske države, ter posebej problematiko samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasedanju AV-NOJ. Ob zagotovilih voditeljev jugoslovanskega osvobodilnega gibanja po njem, da se bodo dosledno izpolnjevali vsi vidiki samoodločbe, suverenosti in enakopravnosti posameznih federalnih enot, se je Ferenc vprašal, »ali smo sploh imeli državo, ki bi popolnoma slonela na vseh teh načelih« (V,188). Ob obsežni predstavitvi poteka in pomena Zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943 naj dodamo, da je le nekaj dni pred njegovo smrtjo izšel še zbornik dokumentov o njem. Peto knjigo zaključuje zanimiva analiza Kocbekovih dnevnikov 1941-1945, v kateri je Ferenc navedel tudi nekaj spominskih podatkov iz začetnega obdobja svoje zaposlitve, ko je delal v Muzeju narodne osvoboditve kot arhivist. Odločno je zavrnil očitke nekaterih politikov, da Kocbekovi dnevniški zapiski niso avtentični in poudaril, da so najboljši vir te vrste iz vojnih let 1941-1945.

V celotno edicijo izbranih del Toneta Ferenca je urednik uvrstil 98 razprav in sintetičnih orisov na okoli 2000 straneh, ki potrjujejo ugotovitev, da se je v svojih delih »dotaknil skoraj vseh relevantnih problemov, številne izmed njih je tudi temeljito raziskal« (IV, 7). Pisci uvodnikov so navedli tudi njegove relevantne monografije in edicije virov, ki so vsebinsko povezane s tematiko izbranih del v petih knjigah. Te so njegovim samostojnim publikacijam pomembno dopolnilo kot podrobnejši prikazi posameznih vprašanj o razvoju druge svetovne vojne na Slovenskem. Izbrana dela le potrjujejo eno ključnih ugotovitev ocenjevalcev Ferencjevih raziskav, da so njihov temelj predvsem arhivski dokumenti in da kažejo izjemno obvladanje obsežnega gradiva v domačih in tujih ustanovah. Arhivske vire za zgodovino druge svetovne vojne v Sloveniji je zbiral v številnih nemških, italijanskih, angleških, ameriških, ruskih, poljskih in jugoslovanskih arhivih, posebej pa v slovenskih osrednjih in pokrajinskih arhivskih ustanovah.

Zlasti temeljne vidike okupacije in njenih posledic je prikazal do podrobnosti, za številne probleme pa so Ferencova dela dragocen temelj za nadaljnje poglobljeno raziskovanje mlajše generacije zgodovinarjev, pri čemer naj poudarimo, da je bil mentor

skoraj vsem magistrrom in doktorjem iz tematike druge svetovne vojne. Kot je poudaril Boris Mlakar, ti »po svojih močeh nadaljujejo po eni strani njegovo metodološko in človeško izročilo, po drugi strani pa skušajo nadgraditi čisto konkretne rezultate njegovega raziskovanja«, kar pa je glede na izredno široko tematiko Ferencjevih del od podrobnih lokalnih prikazov medvojnih razmer, prek temeljnih značilnosti poteka druge svetovne vojne v Sloveniji, posebej v primerjavi z drugimi predeli Jugoslavije do njenega strateškega položaja v evropskem okviru, »zahtevna naloga« (IV/7). To dejstvo je poudaril Dušan Nečak že v uvodu k ediciji: »Mlajši, ki prihajajo za njim, bodo zagotovo pisali zgodovino drugače, vendar mimo njegovih temeljnih del in spoznanj, ne bodo mogli« (I/11).

S smotrnim izborom del in njihovo razvrstitvijo v posamezne knjige je urednik opravil dragoceno delo za njihovo lažjo uporabo pri nadaljnjem raziskovalnem delu in tudi za poglobljanje poznavanja širšega kroga bralcev s problematiko druge svetovne vojne v Sloveniji v primerjavi z njenim potekom drugod v Evropi. Edicija pa je tudi zaslužena spominska počastitev Toneta Ferenca kot doma in v tujini uveljavljenega znanstvenika.

Miroslav Stiplovšek

Lazar Džamić, Cvjećarnica u kući cveća: Kako smo usvojili i živeli Alana Forda. Naklada Jesenski i Turk: Heliks, Zagreb: Smederevo, november 2012, 144 strani.

»Skoraj nihče na svetu, razen bivših Jugoslovancev in nekaj Italijanov, ne pozna Alana Forda«. S temi besedami se prične uvod v kratko, a za razumevanje »fenomena Alan Ford« zelo koncizno napisano študijo srbskega strokovnjaka za medijske študije na začasnem delu v Londonu Lazarja Džamića. Uvodne besede bi lahko obrnili tudi nekoliko drugače, saj ima podroben vpogled v svet stripa v naših krajih le majhno število ljudi, za Alana Forda pa so verjetno vsaj slišali že čisto vsi.

Strip je na jugoslovanskih tleh dosegel skorajda mitološke razsežnosti in se prodajal v za današnje čase ogromnih nakladah, glede na Džamićeve ugotovitve pa je to bil edini tuji trg, kjer je uspel in še danes živi (sicer v dveh različnih izdajah: zagrebški in beograjski). Tudi poskus prevoda stripa v slovenščino (s čimer se je trudil Branko Gradišnik), ni doživel večjega uspeha, usahnil je po 51 številkah. Poskusi izdaj v Franciji, Braziliji in na Danskem so bili končani že po nekaj številkah. Edina druga država, kjer se je strip obdržal, je le še matična Italija, vendar pa italijanska izdaja ni doživela enakega uspeha. Ta je bil sicer dovolj dober, da se izdajanje stripa še vedno nadaljuje, vendar je »to tam bil le eden izmed popularnih stripov, pri nas pa je postal del kulturne dediščine«.

Džamić preudarno opozarja, da je v primeru Alana Forda težko govoriti zgolj o fenomenu, ker je ta časovno omejen, vendar teži k pozabi (»Vprašajte Ricka Astleya. Ali klik-klak.«), medtem ko je Alan Ford še vedno enako močno prisoten v spominu

»balkanske represivne (in represirane) biti«. Fenomeni so po njegovem mnenju bili morda stripi kot Asteriks, Srečni Luka (Talični Tom), Zagor, Blek Stena, Corto Maltese; vplivali so na določene kulturne skupine, niso pa se zapisali v kolektivni spomin večih generacij.

Alan Ford se je rodil leta 1969, njegova avtorja pa sta bila italijanski scenarist Luciano Secchi s psevdonimom Max Bunker in risar Roberto Raviola s psevdonimom Magnus. V tem času (1967-1974) je bil na zagrebškem Vjesniku glavni in odgovorni urednik za zabavne izdaje znani pisec kriminalnih romanov Nenad Brixxy (1924-1984), ki je strip izbral in tudi prevedel. V poplavi stripovskih in drugih zvezkov sorodne vsebine (strip torej ni uspel zaradi pomanjkanja konkurence na »nezahtevnem jugoslovan-skem tržišču«) je njegov uspeh potrebno pripisati tudi odličnemu prevodu oziroma je Brixxy »strip v bistvu ponovno napisal«. Za slovensko bralstvo je bil ta vidik morda nekoliko manj očiten, medtem ko Džamić s srbskega zornega kota v Brixxyevi hrvaščini zaznava posebne odtenke, ki so se mu v mladosti zdeli skorajda histerično smešni. V kontekstu tedanjega srbohrvaškega jezikovnega območja je bila hrvaščina druga polovica skupnega jezikovnega konstrukta (standardnega jezika) in zato je izbral precej nestandarden pristop. Jezik je bil skorajda kičast, farsično pretiran oziroma »krležijanski«. Jezik zagrebškega urbanega prebivalstva je tudi v osnovnem duhu stripa, ki je v originalu uporabljal milanski dialekt in partikularizme.

Marsikateremu izmed bralcev strip predstavlja farsično, vendar zelo kritično podobo jugoslovan-ske družbe. Tako bi lahko tudi vsemogočnega voditelja Grupe TNT, poznanega pod imenom Broj Jedan, lahko razumeli kot voditelja Jugoslavije, Tita – vrhovnega arbitra, ki je že precej v letih, ne prenese neposlušnosti in je mojster za PR. Vendar je Džamić to trditev hitro zavrgel, saj univerzalni recept lahko apliciramo na katerokoli moderno diktaturo, tudi če je v svojem delovanju precej benigna (v novejšem času je strip pričel izrabljati tudi italijansko dnevno politiko – Silvio Berlusconi je predstavljal odlično tarčo). Tudi tedanja oblast stripa ni dojemala na tak način in zabeleženih je le malo cenzurnih ukrepov, eden izmed njih je v očitno ironičnem političnem govoru zahteval omilitev rasističnih izjav.¹ Nesposobnost, ko-

¹ Predsedniški kandidat je namreč v 16. zvezku z naslovom Ne glasujte za Notaxa izjavil: »Kao prvo, obećajem da ćemo one crnce sabiti u mišje rupe. Neka vide tko vlada na našem kontinentu! Ovo je zemlja bijele rase, i tko se usprotivi taj će videti svoga boga...!«, kar se je spremenilo v: »Kao prvo, obećajem da ćemo neprijatelje sabiti u mišje rupe, ovo je naša zemlja i tko ne misli taj će...«. Dostopno na: Alan Ford-Wikipedia, slobodna enciklopedija, Iz: http://sh.wikipedia.org/wiki/Alan_Ford, 2. 4. 2012.

rupcijo, boj kapitala proti revežem, smešenje vseh vrst družbenih slojev in učinkovito socialno kritiko, predstavljeno v New York, kjer je delovala majhna in večno podhranjena varnostno-obveščevalna služba, je lahko aplicirati tudi na balkanski prostor. Poglavje v knjigi je namenjeno tudi pregovorni iznajdljivosti glavnih junakov, ki so iz odpadnega materiala, lepilnega traku in zarjavelih žebeljev v večno istih pokrpanih oblačilih simbolizirali metode delovanja velikega dela jugoslovanske družbe, malih hišnih mojstrov po principu »znajdi se«, tipični vseprisotni diletantizem, prežet z optimizmom. Tatvine, goljufije in druga mala kriminalna dejanja, ki so omogočala preživetje glavnih junakov, niso bile popolnoma tuje tej filozofiji. Na to temo je bilo na ljubljanski pravni fakulteti nedavno napisano diplomsko delo o dojemanju prava po alanfordovskem principu,² ob iskanju prejšnjega podatka pa sem naletel še na delo o zdravstvenih motivih v tem stripu.³

Uspeh stripa na našem prostoru lahko po Džamiću iščemo v nekaterih prepletanjih družbenih in mentalitetnih karakteristik, saj tudi v Italiji nadrealistična farsa predstavlja del vsakodnevnega življenja. Avtor meni, da v evropskem prostoru obstajajo trije osnovni tipi družbe, ki se ločijo po svojem delovanju po pomembnosti pomena posameznih besednih vrst v njih. Anglosaksonski svet je tako glagolska družba, kjer je pomembno delo, gibanje, delovanje. Samostalniške družbe naj bi bile tipično skandinavske: stalne in umirjene, medtem ko je za stanje na širšem mediteranskem prostoru in s tem tudi Balkanu odgovorno dejstvo, da imamo radi pridevnike. Veliko je hrupa, veliko neproduktivnosti, vse je večje, kot je v resnici, vsaka izjava ali ideja je zgodovinskega pomena, vsaka kritika smrtna žalitev. V pridevniških družbah se veliko govori in zato toliko manj dela (str. 62). Ni torej čudno, da je vse te lastnosti, ki v veliki meri krasijo tudi Alana Forda, Jugoslavija sprejela z navdušenjem.

Zasnova stripa pa poleg teh lastnosti definitivno ni temeljila na kritiki jugoslovanske samoupravne stvarnosti, avtor pravi, da jo lahko apliciramo na katerokoli nedelujočo družbo, odlično se je namreč ujela tudi z nadrealističnimi Miloševićevimi devetdesetimi leti. Osnovna poanta stripa pa je kljub vsemu bila groteskna/farsična podoba tajnih junakov hladne vojne, ki so bili v velikih količinah prisotni v tedanji popkulturi. In če je odgonsko točko predstavljal James Bond, je glavni junak vsaj po zunanjem videzu temeljil na igralcu Petru O'Toolu. Število oseb v stripu in njihove lastnosti pa imajo mnogo globlje korenine, sam Max Bunker je v dopisu Džajiću razložil, da večina osnovnih značajskih potez, pa tudi njihovo končno število temelji v italijanski *commedii dell'arte*. Ta pa je brezčasna.

Knjiga morda res ni zgodovinopisno delo v strogem pomenu besede, temelji na esejističnih zasnovah in ideje bralcu ponuja na hiter in prekrivajoč se način ter nekoliko spominja na zelo razširjeno geslo iz Leksikona YU-mitologije.⁴ Kljub temu pa ponuja res zanimiv (sploh zaradi velike količine slikovnega gradiva) prikaz pohoda Alana Forda na Jugoslavijo in jo velja vzeti v roke ob razmisleku o spremembah v

² Andrej Klemen: Razumevanje prava skozi Alana Forda. Ljubljana 2011.

³ Pavle Terzič: Prisotnost zdravstvenih tem v stripu Alan Ford: Ljubljana 2012.

⁴ Iris Antić et al: Leksikon Yu mitologije. Beograd-Zagreb 2004.

jugoslovanski družbi v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Duh alanfordovske filozofije pa živi naprej, tudi danes, v času t. i. facebook generacije.

Jurij Hadalin

Jure Gašparič, Državni zbor: 1992-2012: o slovenskem parlamentarizmu.

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2012, 378 strani, ilustr.

(Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones 17)

Leta 1991 se je Republika Slovenija osamosvojila. Odšla je iz jugoslovanske države in postala samostojna, neodvisna, suverena država. Formalno se je s tem zaključil proces osamosvajanja, ki pa je potekal hkrati s procesom demokratizacije. Demokratizacija in osamosvajanje sta bila med seboj dopolnjujoča se procesa slovenske zgodovine v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja. Demokratizacija, kar se je razumelo (se razume) kot sprememba v političnem sistemu, zlasti tega, kdo, katera politična skupina oziroma stranka ima oblast, ter uvedba večstrankarstva, je bila eden ključnih pogojev za doseženo osamosvojitve. Nove politične skupine (stranke), ki so prevzele oblast z večstrankarskimi volitvami, za katere pa se je odločila prejšnja oblast, so bile »gonilo« osamosvojitve, kot se je zgodila. Dosežena osamosvojitve je bila tako ena od posledic dosežene demokratizacije. Bistven dosežek demokratizacije je bil predvsem v novi obliki zakonodajnega telesa, ki je postal večstrankarski. V bistvenih zadevah za razumevanje demokracije, kot jo razume t. i. zahodni svet glede svojega političnega sistema in političnega delovanja države in tudi državljanov prek parlamentarne demokracije, tj. prek parlamentarizma, je bila demokratizacija dosežena, kljub dejstvu da je sestava »parlamenta«, ta se je še vedno imenoval »po starem« – skupščina, ostala skupščinska (trije zbori, ki so bili z ustavnimi amandmaji s konca septembra 1989 glede na število poslancev – takrat še imenovani delegati – izenačeni).¹

¹ O parlamentu Republike Slovenije 1990–1992 s poudarkom na bistvenih, izbranih zadevah, ki jih je obravnaval zlasti glede osamosvajanja v: Rosvita Pesek: Skupščinski koraki k samostojni državi. Ljubljana 2008.

V Sloveniji se je parlamentarizem kot simbol demokratičnosti nekega političnega sistema oz. politične oblasti začel spomladi 1990, ko so bile aprila po dolgih 63. letih izvedene prve večstrankarske volitve. Takrat, leta 1927, so namreč slovenski volivci politične stranke (to so bili po takratnem »demokratičnem« političnem sistemu le moški) lahko zadnjič volili v parlament, ta je bil sicer vsejugoslovanski. Šlo je za klasične strankarske volitve, na katerih so se »spopadle« za glasove volivcev med seboj politične stranke s svojimi kandidati in programi. Istega leta pa so bile v slovenskem delu jugoslovanske države volitve tudi v t. i. oblastne, tj. pokrajinske skupščine (»oblasti« so bile upravne enote jugoslovanske države in so zaradi centralističnega sistema bile oblikovane povsem »anacionalno«, glede na število prebivalstva, tako da je bila Slovenija razdeljena na dve »oblasti«, ljubljansko in mariborsko), ki so predstavljale prvo obliko parlamentarizma, sicer omejeno glede funkcije, za Slovence. Res je, da so slovenski poslanci sedeli v avstrijskem parlamentu² – državnem zboru, in da so slovenski poslanci bili tudi v jugoslovanskem parlamentu – Narodni skupščini,³ a oblastni skupščini sta formalno predstavljali parlament za slovensko ozemlje. Ti skupščini bili glede na sestavo, bili sta večstrankarski, predstavljali parlamentarno telo. Vsebina oziroma pristojnosti in zakonodajni dometi pa so bili močno okrnjeni, vendar jih je mogoče prav zaradi oblike in namena te oblastne skupščine šteti za prvo obliko klasičnega parlamentarizma pri Slovencih v prizadevanjih za svoje »državno« ozemlje.⁴ Oblastni skupščini sta opravljali »funkcijo lokalnih parlamentov« (34), kar je pravilno mnenje Gašpariča, sta pa bili glede na svojo večstrankarsko sestavo, če pomislimo na to, da so bile socialistične skupščine 1946–1990 enostrankarske, predhodnici slovenske skupščine, izvoljene aprila 1990, ta pa je tako po strankarsko pluralni sestavi kot njenih pristojnostih, zakonodajni funkciji, za slovensko državo predhodnica sedanjega Državnega zbora Republike Slovenije, tj. parlamenta slovenske samostojne države.

Delovanje Državnega zbora RS je »začetek nove ere slovenskega parlamentarizma« (43). Dejansko je to pravi začetek slovenskega parlamentarizma, čeprav je bila glede na pluralno sestavo skupščine od volitev 1990 do oblikovanja Državnega zbora konec leta 1992 ta tudi parlament v tistem pomenu pojma, kot se parlament razume kot pluralno sestavljen zakonodajni organ. Vendar je imela ta skupščina – parlament 1990–92 »lepotno« napako, saj je bil tridomen, »kardeljansko delegatski« po ustavni ureditvi socialističnega obdobja. Nova ustava Republike Slovenije, sprejeta decembra 1991 (na prvo obletnico osamosvojitvenega plebiscita), pa je »zapovedala« 90-članski

² Janez Cvirn: Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji : dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918). Ljubljana 2006; Andrej Rahten: Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu: slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914. Celje 2001.

³ O delovanju slovenske stranke, ki je bila vodilna glede na število poslancev Slovenske ljudske stranke, je napisal prikaz Andrej Rahten: Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini: Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929. Ljubljana 2002.

⁴ Obsežno študijo o tem parlamentarizmu je delo Miroslava Stiplovska: Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjanje parlamentarizma. Ljubljana 2000.

parlament (domala trikrat manjši glede na število poslancev kot »delegatska« skupščina, ki je štela 240 članov), vendar je do njegove izvolitve preteklo zaradi političnih razmer in razmerij slabo leto, tako da je bil izvoljen v začetku decembra in je začel delovati na drugo obletnico osamosvojitvenega plebiscita. Začela se je doba pravega slovenskega parlamentarizma, ki ga predstavlja v svoji študiji dr. Jure Gašparič, zgodovinar z Inštituta za novejšo zgodovino.

Delovanje Državnega zbora, ki ga je predstavil v svojem delu zelo natančno, mu je predstavljalo tudi izhodišče za predstavitev bistvenih potez razvoja parlamentarizma ne le pri Slovencih, ampak tudi nekoliko širše. Osrednji »problem«, ki ga je obdelal Gašparič, je bil tako Državni zbor Republike Slovenije, je pa opozoril tudi na druge »parlamentarizme«, s katerimi so živeli v svoji zgodovini Slovenci. Ob tem se neka-ko prikrade vprašanje, kaj je slovenski parlamentarizem, od kdaj in kako ga lahko razumemo in imenujemo. Vsekakor je to za Slovence glede na sestavo in zlasti na »delokrog« in funkcijo tega bistvenega telesa za obstoj in delovanje parlamentarne demokracije kot tistega sistema, za katerega menimo vsaj v Evropi, da je najbolj demokratičen, dokaj nova izkušnja tako za volivce kot tudi za tiste, ki jih ti izvolijo v to telo, simbol demokracije, in jih »predstavljajo« in delujejo v njihovem imenu za njihove interese in njihove koristi. S tem v zvezi se kaže praksa, da se volivci močno motimo oziroma smo kar prevarani. Izvoljeni predstavniki ljudstva, poslanci, delujejo v parlamentu različno, nekateri bolj, nekateri manj, predvsem za interese svojih strank, na listah katerih so bili izvoljeni, in za svoje interese in za ohranitev svojega poslanskega položaja. Slovenski parlamentarizem je v svojem bistvu predvsem strankarski, prostor, kjer se politične stranke spopadajo med seboj, mnogokrat tudi za »oslovo senco«, za kar pa uporabljajo vse značilnosti parlamentarnega dela in načine le-tega in izkazujejo svoje razumevanje parlamentarizma in svojo »kulturo«. Vendar to ni »slabost« le slovenskega parlamenta, ampak je značilnost vsakega, in to je bil pojav tudi v vsej zgodovini sodobnega parlamentarizma. S to ugotovitvijo oziroma navedbo iz časopisa Novice z začetka leta 1901, v kateri je časnikiar ugotavljal, da »stranke postopajo namreč tako, kakor da je njih prvi namen parlamentarizem ubiti, dasi jim vendar samo parlament daje moč in veljavo in bi s propadom parlamenta prišle vse skupaj na nič.« Vsekakor ustrezno izbrana iztočnica za predstavitev slovenskega razumevanja parlamentarizma in njegovega delovanja v obliki Državnega zbora RS! Ni pa bila namen avtorja študije o Državnem zboru kritika le-tega ali prikaz njegovih slabosti (slabosti predvsem poslancev, ne toliko sistema), ampak je bil njegov namen, ki ga je dosegel, predstavitev delovanja slovenskega parlamenta od takrat, ko je začel delovati pod sedanjim imenom. Avtor je tako predstavil bistvene značilnosti in »pojave« oblike oziroma načine delovanja slovenskega parlamenta.

Študija je nastala ob dvajseti obletnici delovanja slovenskega parlamenta pod naslovom Državni zbor. Zakaj so izbrali to poimenovanje za slovenski parlament, se je mogoče vprašati. Ali zaradi zgledovanja po avstrijskem (iz časa Habsburžanov) državnem zboru (dejansko svetu, ker je bil parlament od leta 1861 do 1918 Reichsrat) na Dunaju, in morda tudi zato, da so »povozili« slovenski pojem skupščina kot telo, v katerem po navadi izvoljeni odločajo o skupnih zadevah, pa naj bodo to državne

ali katere druge, in je imel očitno preveč prizvok socialističnega obdobja. Sicer pa so se slovenski poslanci zatekli k avstrijskemu, habsburškemu imenu tudi glede imena denarne enote slovenske samostojne države, ki so ga imenovali tolar. Ali je šlo za pomanjkanje domišljije najti kakšno izvirno, slovensko besedo oziroma ime, ali pa je šlo za »nostalgijo« po obdobju, ki so ga politiki takrat, ko so ga zapustili, označevali kot tisočletno nemško gospodovanje. Besedi skupščina so se želeli najbrž izogniti, ker je preveč spominjala na skupščino iz socialističnega obdobja, morda pa jih je motilo tudi dejstvo, da se je parlament prve jugoslovanske države imenoval Narodna (pa ne v pomenu ljudska, kar bi lahko tudi razumeli v prevodu tega pojma v srbsčini ali hrvaščini) skupščina. Očitno so videli v besedi skupščina ostalino socializma na eni in »vdor« srbsčine oz. hrvaščine v slovenski jezik, saj naj bi šlo za slovenjenje besede skupština na drugi strani. Vsekakor ima ta beseda koren v pojmu skup, tj. zbor. Mimogrede, v začetku oktobra 1943 je bil v Kočevju v organizaciji slovenskega osvobodilnega gibanja Zbor odposlancev slovenskega naroda, t. i. kočevski zbor, na katerem so odposlanci kot elektorji izvolili telo, ki je imelo vlogo parlamenta – Slovenski narodnoosvobodilni odbor. S poimenovanjem slovenskega parlamenta kot Državni zbor so se izognili tako »ideološki« kot »jugoslovanski« oznaki zakonodajnega telesa in se odločili za »germansko«. Morda pa se tega poslanci, ki so o tem odločali, in tisti, ki so jim to odločitev pripravili, niso niti zavedali in so ime slovenskega parlamenta »našli« in »iznašli« od sebe in iz sebe – brez kakršnegakoli »zgodovinskega« vzorca. Morda pa so našli vzorec v deželnih zborih nekdanjih avstrijskih dežel. Inštitucijo deželnega zbora kot izraza deželne avtonomije, ki pa ni imel vloge zakonodajnega telesa in ni bil parlament v modernem pomenu pojma, so enostavno »udržavili« in dobili Državni zbor. Najbrž so iskali bolj slovenski izraz za parlament, kot je bila beseda skupščina, in so tega našli v besedi zbor. V tej odločitvi, kako imenovati parlament, pa je prej kot slej imelo veliko vlogo dejstvo, da so želeli poudariti bolj kot ime telesa predvsem to, da predstavlja državo. Slovensko državo!

Študija Jureta Gašpariča je nekakšna politična kronika delovanja Državnega zbora skozi načine njegove organizacije in delovanja, v kateri slika potek politične tranzicije, ki jo je oblikoval in narekoval prav ta ključni organ slovenske državnosti. Državni svet kot nekakšen drugi zbor v sistemu slovenskega parlamentarizma, ki ima manj pomembno zakonodajno vlogo, je sicer nekakšen spremljevalec in po potrebi popravljaivec zakonodajnih odločitev »velikega brata«, Državnega zbora (običajno neuspešno, saj svojo odločitev Državni zbor ponovno potrdi) se v študiji Gašparič ni dotikal. Na kronološki način predstavlja problematiko delovanja Državnega zbora. Ne toliko njegove vsebine delovanja kot njegov način. V enem od šestih poglavij, v katera je razdelil svoj prikaz tako pregledno s predstavitev osnovnih poudarkov in značilnosti ter posebnosti v vsakem mandatnem obdobju, predstavlja vseh dosedanjih šest mandatov Državnega zbora RS. Ti so bili štiriletni, razen petega, ki se je končal zaradi izglasovane nezaupnice vladi že po treh letih. Za vsako mandatno obdobje predstavi bistvene poteze, s čim se je takrat parlament ukvarjal, kakšne so bile značilnosti njegove sestave, vodstva in delovanja. S tem je dejansko napravil kratko zgodovino političnega razvoja slovenske države. Za vsako obdobje je predstavil teži-

šče delovanja parlamenta, bistvene značilnosti »dogajanja« v njem, npr. kakšni so bili medsebojni odnosi in načini le-teh med večino in opozicijo, kako so se »obdelovali«, kakšna je bila politična kultura oziroma kakšen je bil politični dialog. Skupna ocena je lahko, da je bil dokaj na nizki ravni. Za vsako obdobje je prikazana tudi »učinkovitost« delovanja Državnega zbora prek navedbe števila aktov (zakonov), ki jih je v mandatnem obdobju sprejel.

Avtor predstavi, kako je Državni zbor deloval, oziroma njegove značilnosti in slovensko parlamentarno kulturo. Dejansko gre za predstavitev načina delovanja parlamenta po poslovniku – »ustavi« parlamenta, kot so razprava v njem, obstrukcija, poslanska vprašanja, interpelacija in način delovanja izvoljenih poslancev v poslanskih skupinah (včasih se je temu reklo poslanski klub, in za slovensko zgodovino in prvo osamosvojitvev Slovencev leta 1918 je pomemben Jugoslovanski klub, ki je konec maja 1917 oblikoval Majniško deklaracijo), v delovnih telesih parlamenta in v preiskovalnih komisijah. Delovanje teh je nasploh ena od zanimivih posebnosti slovenskega parlamentarizma prvih dvajsetih let slovenske samostojne državnosti. Preiskovalne komisije, teh je bilo do zadnjega mandata Državnega zbora 24 (brez komisij v mandatu, ki je začel teči 2012), so bile predvsem sredstvo opozicije – Gašparič to imenuje najostrejši meč opozicije – čeprav jih je nekaj nastalo tudi na zahtevo takratne oblasti oziroma koalicije, ki je imela parlamentarno večino. »Znamenita« je bila zlasti preiskovalna komisija o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki jo je v prvem mandatu Državnega zbora vodil dr. Jože Pučnik, zato je imela naziv Pučnikova komisija, ki pa ni končala svojega dela oziroma njenega poročila Državni zbor ni obravnaval. Po smrti Pučnika je bilo sicer to poročilo, t. i. vmesno poročilo, ki pa ni izraz stališč celotne komisije, objavljeno mimo vedenja Državnega zbora kot del Pučnikove zapuščine. Druga »znamenita« preiskovalna komisija, dejansko gre za več komisij, saj jih je Državni zbor ustanovil v več mandatih, a z istim namenom, so bile komisije, ki so preučevale zadeve, povezane s prodajo in preprodajo orožja iz Slovenije in prek nje na balkanska bojišča. Gradivo, ki so ga zbrale te komisije, ki kljub obsežnemu delu niso dale zaključne ocene glede svoje preiskave in ugotovitev le-te, pa je postalo osnova za predstavitev prodaje in preprodaje orožja za preiskovalna novinarja Blaža Zgago in Mateja Šurca, ki sta predvsem na osnovi tega gradiva napisala knjigo v treh delih pod naslovom V imenu države. S tem je bilo delovanje teh komisij, ki je bilo celo smrtno nevarno npr. za predsednika ene od njih, dejansko upravičeno in je imele smisel. Kljub temu, da o prodaji orožja kot temi, ki se pojavlja v slovenski politiki in zgodovini samostojne Slovenije kot slab zadah, ni slovenski parlament podal svoje ocene oziroma ugotovil kdo je bil v to vpleten in kaj se je dogajalo ter kako je bilo z denarjem od te trgovine, je tako delo preiskovalnih komisij v več mandatih Državnega zbora doseglo svoj namen.

Gašparič je predstavil parlamentarne institucije, brez katerih parlament ne more delovati kot parlament, in pomenijo značilnost parlamentarnega življenja. Posebno pozornost je v petem poglavju svoje študije namenil poslancem. Ti so bistvo parlamenta. Navedel je pregled poslancev po njihovem spolu, namreč število poslank po

mandatih, izobrazbena sestava poslancev, njihova starostna sestava. Na koncu knjige je tudi seznam vseh poslank in poslancev Državnega zbora po mandatih (po abecednem redu) z navedbo, kateri stranki je pripadal oziroma na listi katere je bil izvoljen. Gašparič je opisal tudi položaj poslancev Državnega zbora. Predstavil pa je tudi tisto, kar v očeh volivcev ali »ljudstva«, katerega izvoljeni predstavniki so, čeprav so izvoljeni na listah, ki jih postavijo politične stranke, predstavlja največjo ločitev poslancev od drugih sodržavljanov, namreč njihove plače, poslanska imuniteta. To je vsaj v očeh poslancev najbrž tisto, v čemer so različni od »slehnikov«. Za to, kako vidijo (vidimo) navadni državljani svoje izbrance, je navedel sicer, kako večina ljudi v Veliki Britaniji (zibelki parlamentarizma) vidi svoje poslance, kakšne so njihove lastnosti, pohlep, potuhnjenost, in da so »lažnive kreature, podobne podganam, podlasicam, kačam, lisicam, mrhovinarjem« (282), kar pa se v veliki meri ne razlikuje od pogledov slovenskih volivcev na svoje poslance. Nasploh nima parlament v državah, ki se ponašajo s parlamentarno demokracijo in je prav parlament njen osrednji »igralec«, njen pogoj, predvsem zaradi poslancev, njihovega obnašanja v parlamentu in tudi zunaj njega, pri ljudeh velikega ugleda. O ugledu oziroma zaupanju parlamenta pri državljanih govori zadnje poglavje Gašparičeve študije. Na osnovi ugotovitev Centra za raziskovanje javnega mnenja je zapisal, da je v »stabilnih razmerah demokracije zaupanje v predstavniški organ upadlo« in da je ta organ slovenske države med vsemi osrednjimi političnimi institucijami (vlada, predsednik vlade, predsednik države) »v vseh dvajsetih letih svojega obstoja vselej na repu«, in da se nižje od Državnega zbora uvrščajo le še politične stranke. (300) Te pa so dejansko pogoj za oblikovanje parlamenta v sistemu parlamentarne demokracije. To kaže, da državljanom ni všeč pri parlamentarni demokraciji tisto, kar naj bi bilo najbolj demokratično, prav tisto, kar je zanjo pogoj – politični pluralizem oziroma politične stranke, ki delujejo in odločajo o usodi države in državljanov prek parlamenta.

Za študijo je Gašparič uporabljal v prvi vrsti vire »prve roke«, gradivo Državnega zbora in številno znanstveno literaturo, na osnovi katere je predstavil razvoj slovenskega parlamentarizma do začetka delovanja Državnega zbora. V knjigi je objavljen obsežen seznam uporabljenih virov in literature.

V svoji študiji, »pripovedi« o slovenskem parlamentu, je avtor kritično (v smislu kritične metode, značilne za znanstveno zgodovino) predstavil osrednjo institucijo parlamentarne demokracije, njeno sorazmerno kratko zgodovino (vendar že dovolj dolgo za zgodovinsko zanimanje in s tem za preučevanje), ki pa še traja. Gre torej za »zgodovino sedanjosti«, za tisto, ko dogajanje in procesi še trajajo, kar pa ne pomeni, da mora to vplivati na raziskavo in predstavitev. Gašparičeva študija kaže prav to.

Poleg že nekaterih politoloških in zgodovinskih študij o slovenskem parlamentarizmu, ki so nastale po letu 1990 in se v veliki meri ukvarjajo z »novim« parlamentarizmom, to je s tistim v samostojni Sloveniji (najti jih je mogoče v objavljenem obsežnem seznamu virov in literature), je mogoče Gašparičevo delo vseeno šteti za začetek znanstvenega, zgodovinskega pisanja zgodovine slovenske države – slovenske zgodovine v samostojni državi. Gre namreč za delo, ki upošteva vsa »pravila«

in metode znanstvenega zgodovinopisja, česar pa ne najdemo pri vseh, ki so se ukvarjala s podobno tematiko, kot je Gašparičeva. Je pa povsem jasno, da to ni študija delovanja parlamenta, kar niti ni bil njen namen, ampak o načinu njegovega delovanja. Kaj in kako ter kdo je kaj počel v Državnem zboru, pa bo treba glede na različne teme oziroma problematiko, s katero se v svojem zakonodajnem delu parlament ubada, še preučevati. Počasi in natančno, kajti to bo dodalo en kamenček v mozaiku političnega razvoja Slovenije v času njene samostojne državnosti.

Knjiga ime tudi obsežen povzetek v angleškem jeziku, in kot se spodobi za znanstveno knjigo, tudi imensko kazalo.

Študija dr. Jureta Gašpariča je nastala v sodelovanju z Državnim zborom, ki jo je finančno podprl, medtem ko institucija v Republiki Sloveniji, ki ima »roko« nad raziskovalno dejavnostjo, ne le nad organizacijo, financiranjem, ampak tudi (žal predvsem) nad vsebino, Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (»popularni« ARRS) zaradi svojega sistema izbiranja raziskovalnih tem, oziroma katero temo bo financirala prek sistema strokovnih ocenjevalcev, t. i. recenzentov (ti s slovensko zgodovino, zlasti novejšo, običajno niso niti seznanjeni, je ne poznajo, in tako niso usposobljeni za presojanje le-te, njenih značilnosti in posebnosti, ki pa so za narodovo zgodovino – npr. za osamosvojitve – lahko zelo pomembne), ni spoznala pomembnost teme preučitve in predstavitve zgodovinskega razvoja, zlasti političnega sistema Republike Slovenije po letu 1990/91, kar je v razpisnem postopku za dodelitev sredstev za raziskavo Inštitut za novejšo zgodovino že nekajkrat predlagal na razpisu za raziskovalne projekte in ni uspel. Najbrž države (njene vodilne vsemogočne institucije za raziskovalno dejavnost) njena lastna zgodovina, takšna, kot bi bila plod zgodovinopisne raziskave, ne zanima. Zgodovinarji, ki se ukvarjamo s tem obdobjem, pa vemo, da je čas, da s tovrstnimi raziskavami začnemo, pri tem pa je pogoj (ali vsaj eden ključnih pogojev), da se jih financira. Zgodovino imamo, nimamo pa njene zgodovinopisne obravnave!

Kakorkoli, študija o organizaciji Državnega zbora Republike Slovenije dr. Jureta Gašpariča je odličen začetek in osnova za to. In je dokaz, da je lahko tudi sočasno zgodovino, tisto, katere procesi še tečejo in naj zato še ne bi bili zgodovina, obravnavati na zgodovinopisni, zgodovinarski način.

Zdenko Čepič

Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)"18/19"

UDK

ISSN 0353-0329